

טורקיה המשתנה: נקודת מבט גאוגרפית

אנטון ברקובסקי

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

טורקיה המשתנה: נקודת מבט גאוגרפית

אנטון ברקובסקי

אוגוסט 2017

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכונים ומוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918-2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: **שאול חורב** schorev@univ.haifa.ac.il

עריכת לשון: **מרים מילשטיין**

עריכה גרפית והבאה לדפוס: **נוגה יוסלביץ**

הודפס בישראל בשנת 2017

© כל הזכויות שמורות לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה

ISBN 965-7437-60-5

הדפסה: מילניום איילון

<http://ch-strategy.hevra.haifa.ac.il>

תוכן העניינים

6	פתח דבר
8	הקדמה
12	גודל, שכנות וגבולות
16	תבליט, אקלים, חלוקה אדמיניסטרטיבית פנימית
21	מים
26	הדוגמה להידרו-פוליטיקה טורקית ופיתוח אזורי: "פרויקט דרום-מזרח אנטוליה" (GAP)
31	אוכלוסייה
33	עיור
37	אוכלוסייה כפרית
39	מאפיינים אתניים דתיים
43	כורדים
47	הפזורה הטורקית, מהגרים ופליטים
52	כלכלה
57	מדדי מקרו על רקע התפתחויות כלכליות וגאופוליטיות
60	חקלאות
63	תעשייה
70	מקורות האנרגיה
74	תיירות
77	תחבורה
77	מסילות ברזל
78	מערך כבישים
80	תחבורה אווירית
80	תחבורה ימית
81	מערכת ההולכה
83	עתיד מערכת התחבורה בטורקיה
85	מרכיבי העוצמה הגאופוליטית של טורקיה
88	כוחות מזוינים
96	מדיניות חוץ ויחסים בינלאומיים
98	"העומק האסטרטגי"
103	יחסי טורקיה – סוריה
107	יחסי טורקיה – עיראק
109	יחסי טורקיה – ארצות הבלקן
110	יחסי טורקיה – מדינות קווקז (גאורגיה, ארמניה, אזרבייג'ן)
113	יחסי טורקיה – קפריסין

114	יחסי טורקיה – האיחוד האירופי
116	יחסי טורקיה – איראן
119	יחסי טורקיה – מצרים
121	יחסי טורקיה – סעודיה ומדינות המפרץ
122	יחסי טורקיה – סין
124	יחסי טורקיה – רוסיה
127	יחסי טורקיה – ארצות הברית
131	יחסי טורקיה – רשות פלסטינאית וישראל

סיכום ומסקנות

139
144

מקורות

רשימת טבלאות

19	טבלה 1: אזורים גאוגרפיים של טורקיה
22	טבלה 2: מאזן המים של טורקיה (מיליארדי מ"ק)
23	טבלה 4: אגני ניקוז עיקריים של טורקיה ב-2003
23	טבלה 3: צריכת מים בטורקיה (שנים נבחרות והערכה)
31	טבלה 5: אוכלוסיית טורקיה בשנים נבחרות ותחזית
34	טבלה 6: רשימת המטרופולינים של טורקיה
48	טבלה 7: הפיזורה הטורקית ב-2015 – מדינות עיקריות (הערכות)
49	טבלה 8: מדינות האם של המהגרים בטורקיה
55	טבלה 9: שותפות יבוא לטורקיה בשנת 2014
55	טבלה 10: מוצרי יבוא עיקריים של טורקיה בשנת 2014
55	טבלה 11: מוצרי יצוא עיקריים של טורקיה בשנת 2014
56	טבלה 12: יעדי יצוא עיקריים של טורקיה בשנת 2014
65	טבלה 13: ענפי תעשייה מובילים בטורקיה
66	טבלה 14: מדגם מוצרי תעשייה בטורקיה
71	טבלה 15: צריכה, ייצור עצמי, יצוא ויבוא של פחם, גז, נפט ומוצריו בטורקיה
72	טבלה 16: ספקיות עיקריות של נפט גולמי לטורקיה ב-2015
72	טבלה 17: ספקיות עיקריות של גז לטורקיה בשנת 2015
76	טבלה 18: מספר המבקרים בטורקיה בשנים נבחרות
76	טבלה 19: מבקרים בטורקיה לפי ארץ האם (במיליונים)
134	טבלה 20: מדדי יצוא ויבוא, ומאזן המסחר בין ישראל לטורקיה בין השנים 2010-2015

רשימת איורים

16	מפת התבליט והיחידות הפיזיוגרפיות של טורקיה	איור 1:
20	מפת המחוזות והאזורים הגאוגרפיים של טורקיה	איור 2:
25	הנהרות הגדולים של טורקיה ואגני הניקוז העיקריים שלה	איור 3:
	מפת הסכרים שעל פרת וחידקל שהוקמו בקידום הפרויקט "דרום מזרח	איור 4:
29	אנטוליה" ושל שטחים שמושקים במימיהם	
32	פירמידת הגילים של טורקיה	איור 5:
33	מפת הצפיפות של טורקיה בשנת 2015	איור 6:
73	עריה הגדולות של טורקיה	איור 7:
14	פריסת "עמים טורקיים" בעולם המודרני	איור 8:
42	מפת פריסה של הקבוצות האתניות העיקריות של טורקיה	איור 9:
44	מפת "כורדיסטן" ושטחים שבהם יש אוכלוסייה כורדית משמעותית	איור 10:
45	אחוז האוכלוסייה הכורדית באזורים השונים של טורקיה	איור 11:
60	שימושי קרקע חקלאיים בטורקיה וגידולים עיקריים	איור 12:
	כוח העבודה המועסק בחקלאות לעומת שאר הענפים באזורים גאוגרפיים	איור 13:
63	שונים של טורקיה	
65	מחצבים ותעשיות עיקריות של טורקיה	איור 14:
73	מערך צינורות הגז בטורקיה	איור 15:
74	מערך צינורות ותשתיות הנפט בטורקיה	איור 16:
78	מפת מסילות הברזל של טורקיה	איור 17:
79	מפת הכבישים הראשיים, שדות התעופה והנמלים העיקריים של טורקיה	איור 18:
83	צינורות נפט וגז המיועדים ליצוא דרך שטחה של טורקיה	איור 19:
87	בסיסי נאט"ו בשטחה של טורקיה	איור 20:
112	מדינות קווקז: צומת הכרחי עבור טורקיה	איור 21:
123	מסלול "דרכי המשי" העיקריות של סין	איור 22:

פתח דבר

חוברת מורחבת זו שנכתבה על ידי ד"ר אנטון ברקובסקי ומפורסמת על ידי קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה נושאת את הכותרת – "טורקיה המשתנה – נקודת מבט גאוגרפית". הסקירה מתפרסמת בעיצומה של תקופה המתאפיינת בשינויים חדים ומהירים העוברים על טורקיה בכלל, ועל המזרח התיכון בפרט.

מבחינה גאוגרפית, האזור שבו שוכנת טורקיה המודרנית שימש בעבר כמקום הולדתן של תרבויות חשובות, כמו האימפריות הביזנטית והעות'מאנית. טורקיה היא מדינה המשתרעת על פני שתי יבשות (אסיה ואירופה), ומהווה גשר חשוב בין שתיהן. המונח אסיה הקטנה (Asia Minor) משמש מונח גאוגרפי לחצי אי בחלקה המערבי של אסיה וכולל את חלקה האסייתי של טורקיה. המיקום האסטרטגי של טורקיה גרם לכך כי לטורקיה גם היתה מאז ומתמיד חשיבות גאופוליטית אסטרטגית משמעותית ביותר.

האירועים האחרונים שהתרחשו ומתרחשים בכלל המזרח התיכון מתאפיינים בין היתר, בהתמוטטותם של משטרים רבים, בעליית כוחות האסלאם הפונדמנטליסטי, שינוי דפוסי התערבותן של המעצמות באזור, זרם פליטים המנסה להימלט אל יבשת אירופה ועוד. בנוסף לשינויים המצוינים לעיל, חוותה הרפובליקה הטורקית במהלך העשור האחרון שינויים פנימיים הקובעים בין היתר את אופייה הפוליטי ואת מעמדה האזורי: אחד המשמעותיים ביותר התרחש ב-16 באפריל 2017 ובמסגרתו נערך בטורקיה משאל עם שאשרר תיקונים לחוקה לפיהם תהפוך טורקיה מרפובליקה פרלמנטרית לרפובליקה נשיאותית בעלת משטר ריכוזי, עם ביטול תפקיד ראש הממשלה.

גם מערכת היחסים בין טורקיה לאיחוד האירופי ובכלל זה חברותה בנאט"ו חודדה עד מאוד בתקופה האחרונה. בעקבות האירועים האחרונים החלום של טורקיה להפוך לחברה באיחוד האירופי הולך ונמוג. הקשיים בהגעה לפתרון בסכסוך בקפריסין (גם אם אינם רק באשמתה של טורקיה), שורה ארוכה של אמצעים אנטי-דמוקרטיים שנוקטת ממשלת טורקיה, ההתנגדות הגלויה של חברות מרכזיות באיחוד לכניסתה – כל אלה גרמו לכך שחברותה של טורקיה באיחוד האירופי – אינה עומדת על הפרק בטווח הנראה בעין.

על רקע התמורות שצוינו לעיל, בחר בצדק מחבר פרסום זה להרחיב את הסקירה הגאוגרפית, ולכלול גם סקירות על מערכת היחסים שבין טורקיה לשכנותיה, מדינות נוספות באזור וכן עם המעצמות (ארה"ב, רוסיה וסין).

היחסים בין ישראל לטורקיה ידעו במהלך העשור האחרון תמורות משמעותיות: מאז היבחר של רג'פ טאיפ ארדואן לראשות הממשלה: החל משנת 2003, חל בהדרגה מפנה ביחסים בין

שתי המדינות, וטורקיה התייצבה לא אחת לצד הפלסטינים במאבקם נגד ישראל. שיאו של המשבר התרחש במאי 2010 בעקבות אירוע המשט הימי לעזה הידוע בשמו מאווי מרמרה. טורקיה נקטה מספר צעדים כנגד ישראל בהם גירוש השגריר הישראלי והקפאת ההסכמים הצבאיים בין המדינות. לאחר ניסיונות תיווך שונים ומו"מ בין הצדדים, נחתם ביוני 2016 בין המדינות הסכם פיוס שבמסגרתו העבירה ישראל 21 מיליון דולר כפיצוי למשפחות ההרוגים במשט. עם זאת, טורקיה ויתרה על דרישתה כי ישראל תסיר את הסגר הימי מעל רצועת עזה. בעקבות הסכם הפיוס חזרו טורקיה וישראל לשתף פעולה והחליטו על מינוי שגרירים לתל אביב ולאנקרה, אך אין ספק שמערכת היחסים לא תחזור למערכת היחסים הקרובה ששררה בין שתי המדינות באמצע שנות ה-90 של המאה ה-20. ראש ממשלת ישראל מר בנימין נתניהו ציין כי ההסכם עם טורקיה פותח פתח לשיתוף פעולה בנושאי כלכלה ואנרגיה לרבות בנושא הגז, לרבות קידום נושא שיווק הגז הישראלי לשווקים באירופה. בשעת כתיבת סקירה זו נראה כי ישראל עדיין מעדיפה את שיתוף הפעולה עם קפריסין, יוון ואיטליה על פני טורקיה, גם אם המורכבות הטכנית של חלופה זו היא גדולה מאוד.

אני מקווה כי פרסום זה של קתדרת חייקין יסייע לכלל הגורמים המתעניינים בשינויים שחלו בטורקיה בשנים האחרונות, וזאת כחלק ממטרת הקתדרה להעלות לסדר היום הלאומי בעיות בוערות שיש להן השלכות גאואסטרטגיות על מדינת ישראל וסביבתה.

ד"ר אנטון ברקובסקי רוצה להודות לקיריל שור על הערותיו והארותיו.

פרופ' שאול חורב

ראש הקתדרה

הקדמה

הדוגמה המכוננת של טורקיה המודרנית ואבי מדינה זו – מוסטפה כמאל "אטאטורק" (Mustafa Kemal Atatürk) – מתארת היטב כיצד ניהול פרגמטי לצד רפורמות מושכלות הצליחו תוך תקופה היסטורית קצרה למדי לקדם את המדינה. מדינה שהיתה נתונה במשבר; מוקפת שכנות לא ידידותיות (בלשון המעטה); בעלת מסורות חברתיות-כלכליות ופוליטיות מיושנות; מפולגת אתנית ומעמדית; מדינה שהובסה צבאית, איבדה את האימפריה שבנתה במשך מאות שנים; היתה נתונה לאגדרלמוסיה פוליטית ומצאה את עצמה חסרת מנגנוני שליטה יעילים על משקה; סבלה מניתוק קשרים כלכליים והשלכות של טיהורים אתניים-דתיים וחילופי אוכלוסין של מיליוני בני אדם ועוד למדינה אחרת – למדינה שבחרה במפורש בכיוון הפיתוח של הציוויליזציה המערבית המודרנית בנוסח האירופי. טורקיה אימצה רעיון לאומי מאחד שאומנם לא הצליח להתגבר על כלל השסעים, אבל הנמיך משמעותית את להבות הסכסוכים להוציא את "השאלה הכורדית" שעליה יפורט בהמשך; חיזקה במידה ניכרת את צבאה וזכתה בהגנה של בעלות ברית מערביות. כל זאת אם כי הכריזה רשמית כי אינה מעוניינת עוד במלחמות וסיפוחים קולוניאליים מעבר לתחומה; עיצבה שליטה ריכוזית נוקשה, אך שמרה על מבנה דמוקרטי (במידת האפשר עם הגבלות מסוימות); הנהיגה פטרנליזם חברתי-פוליטי וכלכלי, קידמה מיזמים מרחיקי לכת ביוזמת המדינה, אך לא מנעה יוזמה פרטית.

השינוי שעברה טורקיה היה איטי, ובדרך היו לא מעט תקלות, טעויות ועיכובים ששולבו בעליית כוחות קיצוניים, בהפיכות צבאיות ושוב חזרה אל הנתיב "הכמאליסטי" (צ'ורשר 2005). עם זאת השגשוג שאליו הגיעה (בהשוואה לנקודת ההתחלה) בלט, ועד היום נצפה כמעט בכל היבט ותחום של חיי החברה והכלכלה של המדינה. ההצלחה הושגה בעזרת שימוש הגיוני במשאבים טבעיים ואנושיים, בנוסף לניצול היתרונות של מיקומה הגאוגרפי ושל תמרונים נבונים בזירה הגאופוליטית. יודגש, כי להצלחת המשק והמשטר הטורקי גרם, בין היתר, ויתור מופגן על שיקולים דתיים במדיניות הפנים והחוץ. מכאן אין להסיק כי אטאטורק רדף את האסלאם. הוא ניתק רק בין הדת למדינה, וסירב לממן את מוסדותיה מעבר למסגרת התקציבית של "משרד הדתות" שהקים (Diyaset), שכן ראה בדת גורם בולם שמנע מודרניזציה של טורקיה, לא סיפק כלי לאיחודה החברתי, והוביל לנחשלותה והתפרקותה של האימפריה העות'מאנית.

כיום אנו עדים לתופעה של שינוי רחב היקף בדמותה של טורקיה. תוך חמש עשרה שנים מ-2002 בהנהגתו של רג'פ טאיפ ארדואן (Recep Tayyip Erdoğan), מקורביו והמפלגה הדתית שהוביל לשלטון ("מפלגת הצדק והפיתוח" – ה-AKP) חוזרת טורקיה לכיוון המסורות שאטאטורק כה סלד מהן. בטורקיה מנסים לעצב אידאולוגיה המושתתת על מרכיבים דתיים בשילוב מוטיבים אימפריאליים (טורקיה בדמות ראש העולם המוסלמי-סוני ו"אסלאם פוליטי" – כרעיון המאחד את העם הטורקי). שוב חוזרים לממן את הדת, מנגנוניה ומוסדותיה. בעשור

האחרון גדל כוח האדם של "משרד הדתות" לכ-150 אלף עובדים, ותקציבו תפח פי ארבעה לפחות – לשני מיליארד דולרים בשנה, הוא גדול בכ-40% מזה של משרד הפנים ומשתווה לזה של משרדי החוץ, האנרגיה, התרבות והתיירות גם יחד (Lepeska 2015). אנשי דת מוכנסים לתוך מנגנוני השלטון ולמערך התקשורתי של המדינה, ואלה מחזירים את סמלי הדת למרחב הציבורי; מתחילים "להשגיח" על ההתנהגות והמוסר של טורקים, בין היתר על הרגלי האכילה – מוצרי "חלאל"; יוצאים נגד הפלות או קעקועים; נלחמים בביטויי תרבות המערב (לוח השנה הגרגוריאני, חגיגות זרות כגון חגיגות שנה אזרחית חדשה). ולא מסתפקים בכך – לפסיקה של ראשי דת (פתוות דתיות) נותנים תוקף של חוקים, ומספרם של אלה גדל מדי שנה. הממשל משתמש במנגנון הדתי לקידום האינטרסים שלו בחו"ל (בד בבד עם משרד החוץ או בשילוב עימו). ההשוואה למשטר הדתי הסעודי ולאופן הפעולה של המשטרה הדתית שלה ("מוטאווה") מתבקשת, אם כי לא קורקטית. התופעה טרם הגיעה לממדים גדולים כל כך, ועוד לא קיבלה מעמד שעוגן בחוק, אך לפי מה שנראה, גם זה עלול לקרות בזמן הלא-רחוק.

עדיין לא ברור אם השימוש בדת הוא מהלך אסטרטגי ומחושב היטב, האמור לעצב את טורקיה בנוסח של איראן (שבראשה עומדים מנהיגים דתיים – איטולות – המכתיבים את מהלכי המדינה בענייני הפנים והחוץ). או לחלופין מדובר בתמרון טקטי אופורטוניסטי דווקא, שמשמש את ראשי המפלגה האסלאמית וביניהם את הנשיא ארדואן כדי לטרפד את המבנה הרפובליקני הישן של טורקיה, ולייסד שלטון אוטוריטרי המשתמש בלגיטימיות דתית (בנוסח הסעודי), והדת תהיה עוד כלי מדיני-פוליטי בהנהגתו של שליט יחיד שתתיישר לפי רצונו ולא תציע מדיניות פנים או חוץ משלה. ואולי בכלל ייתכן סגנון טורקי מקורי של שילוב בין הדת למדינה. התהיות הללו נשארות בינתיים ללא תשובה – העתיד יראה.

כך או אחרת מתרחקים באנקרה מהאידיאלים של הציוויליזציה המערבית; רודפים בכוח כל אופוזיציה לשלטון; משליטים צנזורה כולל את זו באינטרנט; יוזמים חלופה למשטר הרפובליקני המוכר, ומנסים לשנות את החוקה. באפריל 2017 בעזרת משאל עם כבר השיג הנשיא ארדואן לגיטימציה לכינון מדינה אוטוקרטית יותר, שלנשיא שלה מוענקות סמכויות נרחבות על חשבון שאר זרועות השלטון (Gumrukcu and Pamuk 2017)¹. כל המהלכים הללו נעשים במסווה של "הגנה על דמוקרטיה", אך לעיתים קרובות הם באים על חשבון אינטרסים כלכליים של טורקיה בעזרת פופוליזם שפוגע במשק. במילים אחרות הם מתעלמים מרצונותיה של האוכלוסייה החילונית שבמדינה, ואף באים על חשבון ידידות ארוכת שנים עם בעלות בריתה,

1 השינויים בחוקה כללו בין היתר כינון משטר נשיאותי ישיר (בלי ראש הממשלה). לנשיא ניתנות הסמכויות לפזר פרלמנט, להכריז על מצב חירום, למנות שרים ושופטים, להוציא צווים נשיאותיים שיהיה להם תוקף של חוקים. אומנם אושרה ההגבלה לכהונה של הנשיאים (אפשר להיבחר רק פעמיים), אך תקנה זו תיכנס לתוקף רק ב-2019, כלומר ארדואן יוכל להיבחר עוד פעמיים ולהישאר בשלטון עד שנת 2029 (תקופת הכהונה של הנשיא מסתכמת בשבע שנים). בנוסף לכך, בחוקה החדשה הוגבלו זכויותיהם של אנשי צבא טורקיה – נאסר עליהם לקחת חלק בבחירות.

דבר שמקרין לרעה על ביטחונה הלאומי בזירה הגאופוליטית הקרובה (מול שכנותיה במזרח התיכון) ואף הרבה מעבר לכך.

ישראל הרגישה היטב את השינוי במדיניות הטורקית (לינדנשטראוס 2010). מבעלת ברית אסטרטגית שאיתה נרקמו יחסי גומלין כמעט אינטימיים: תמיכה הדדית באו"ם ובארגונים בינלאומיים אחרים; שיתוף פעולה בין הצבאות של המדינות; עסקאות נשק בדגש על חיל השריון הטורקי, ששפע בחידושים טכנולוגיים ישראלים; אישור של אנקרה להשתמש במרחב האווירי שלה לצורך אימונים של חיל האוויר הישראלי; מסחר משגשג; הרעיון לייבא מים מטורקיה לישראל הצמאה כחלופה לבניית מתקני התפלה; הסיוע בעת רעידות אדמה שנשלח מיידית מישראל לאזורי האסון בטורקיה, והרשימה עוד ארוכה. מכל אלה הפכה טורקיה לכוח עוין שתמך כמעט בכל יוזמה אנטי-ישראלית. לשפל המדרגה הגיעו היחסים על רקע הלחימה של ישראל בטרור של חמאס בעזה, ועם פרוץ המשבר החריף בין ירושלים לאנקרה בעקבות "משט מרמרה" שיזמו פעילים טורקים במטרה "לשבור את המצור הציוני על עזה" ב-2010. ראוי להדגיש כי גם ישראל אינה נקיייה משגיאות בהתנהלותה מול טורקיה, ואירוע המרמרה מציין את חוסר המחשבה הגאופוליטית אצל הקברניטים שנפלו למלכודת זו.

השלכות המהלך הביאו לכמעט ניתוק כלל הקשרים בין שתי המדינות. המשבר, לכאורה, הסתיים בקיץ 2016 עם פיוס וניסיונות התקרבות (לינדנשטראוס 2016). קשה להגיד בינתיים שמדובר בהחייאת הציר האסטרטגי בין המדינות. אין לשלול את ההשערה שמדובר בתמרון גאופוליטי-טקטי של אנקרה, במיוחד לנוכח מצבה הבינלאומי המסובך של טורקיה בזירות השונות (הסורית, הרוסית, האיראנית, האמריקנית והאירופית), או על רקע אינטרסים כלכליים שיש לטורקיה באספקת גז לאירופים וחלקם בעניין של המאגרים שהתגלו במים כלכליים של ישראל וקפריסין.

חידוש שיתוף הפעולה בין טורקיה לישראל מערב בתוכו לא מעט ספקולציות, במיוחד אם עוסקים בו תוך כדי ניתוח האינטרסים של טורקיה המשנה דרסטית את עמדותיה. האינטרס של ישראל עקבי דווקא ושקוף – היא מעדיפה את טורקיה לצידה או במקרה רצוי פחות את טורקיה הניטרלית. לצערנו, אין כיום לחזות בבטחה בשאלה מה יחליטו באנקרה באשר לנחיצות הקשר עם ישראל (כמו גם לגבי היחסים עם שאר שכנותיה הקרובות והרחוקות), דבר שמשאיר טווח רחב של פרשנויות, והופך את הנושא לטעון פוליטית יתר על המידה. במקרה הזה, כדי לא להתבלבל בין המצוי לרצוי מתבקש להתבונן על הסוגיה הטורקית מנקודת מבט גאוגרפית-רגיונלית, ולנסות להתעלם מספקולציות והשערות שאינן עומדות על בסיס איתן של עובדות מוצקות.

כותב החיבור הנוכחי שייך לדור שלראשונה למד על טורקיה מפרק שנקרא "טורקיה – דוגמה למדינה מסורתית הנמצאת בתהליכי תיעוש", מספר לימוד קלאסי מאת פרופ' ארנון סופר,

הנושא את הכותרת "תמורות בגאוגרפיה של המזרח התיכון" (סופר 1992). אומנם חלק גדול של המידע ומדדים שצוינו בספר התיישנו, אך טבעה של טורקיה ממבט גאוגרפי לא השתנה הרבה. בעזרת מקרה המבחן של טורקיה כל תלמיד מצוי הבין את מורכבותו של המזרח התיכון ואת מאפייניו העיקריים, הפיסיים והאנושיים גם יחד; הפנים את הסוגיות הכלכליות-גאופוליטיות שעיצבו את האזור בעבר וממשיכים לעשות זאת כיום בדגש על נושא המים, חומרי גלם ומקורות אנרגיה ודרכי הובלתם בצומת דרכים שבין היבשות; למד על דמוגרפיה מסובכת וסכסוכים אתניים ודתיים המקשים על תפקוד המדינות ואף מאיימים על קיומן.

כיום אין מלמדים עוד על טורקיה בשיעורי גאוגרפיה בחטיבה העליונה של בתי הספר התיכוניים. היא הוצאה מתוכנית הלימודים של "היחידה ללימודי המזרח התיכון" מטעמים שונים, חלקם דידיקטיים חלקם אחרים. עקב כך קהל רחב מנוע מלהיחשף למידע גאוגרפי בסיסי אך נחוץ על המעצמה האזורית בין המשפיעות במזרח התיכון ואף הרבה מעבר לו. חרף זאת חשיבותה של טורקיה בולטת והיא באה לידי ביטוי בתקשורת ובאקדמיה בצורה של פרסומים רבים שסוקרים ומנתחים את התנהגותה, עמדותיה ומהלכיה של טורקיה, כולל סיבות, מניעים והשלכות היפותטיות. קהל היעד של הפרסומים הללו (להוציא כמובן את המומחים בתחום) אינו מודע תמיד למורכבות של הנושא הטורקי והקשר הגאוגרפי כמעט דטרמיניסטי בין הסוגיות הפיסיים, האנושיות והגאופוליטיות שמעורבות בו, אשר במידה רבה מכתיבות את הנעשה.

החיבור הנוכחי מורכב מפרקים נושאים, כגון גבולות, תבליט ואקלים, מים, אוכלוסייה, כלכלה, תחבורה, מרכיבי העוצמה הגאופוליטית ויחסים בינלאומיים. הם יסייעו לקורא להכיר את המעצמה האזורית של טורקיה מנקודת מבט גאוגרפית-רגיונלית, ולהבין את הסוגיות המורכבות המעצבות את דמותה והתנהגותה בזירה הבינלאומית, בין היתר מול ישראל. החיבור מיועד לשרת את המתעניינים בתחום לימודי המזרח התיכון והגאוגרפיה כמו גם את הקהל הרחב.

גודל, שכנות וגבולות

שטחה של טורקיה המודרנית הוא כ-782 אלף קמ"ר² לשם השוואה הוא דומה לזה של פקיסטן, גדול ב-140 אלף קמ"ר מזה של צרפת, או גדול יותר מפי שניים מזה הגרמני. רוב שטחה הריבוני נפרס ביבשת האסייתית (ונקרא היסטורית "אנטוליה"); ורק פחות משלושה אחוזים משתייכים לאירופה (החבל שנקרא "תֶּרְקִיָּה"). טורקיה נמצאת בצומת שבין היבשות, ובשטחה או במימיה עוברים מסלולים של תחבורה ותשתיות נלוות, החשובים ביותר המקשרים בין אירופה, אסיה ואפריקה. לטורקיה גישה לארבעה ימים: לים השחור בצפון, ים מרמרה והים אגאי במערבה וים התיכון בדרומה. בימים הללו נמצאים בריבונותה כ-500 איים. נוסף לכך טורקיה שולטת במצרים בין החשובים ביותר לשיט העולמי – בוספורוס ודרדנלים – שמקשרים דרך ים מרמרה בין הים השחור לים התיכון. סך הכול יש לטורקיה כ-7,200 ק"מ של קו החוף. לכך יש להוסיף את השליטה הימית שלה בצפון קפריסין – מדינת חסות שאינה מוכרת מבחינת החוק הבינלאומי, אך שהרחיבה את ההשפעה הימית של טורקיה בים התיכון עד כדי כך שתחומי השפעה טורקיים נושקים במים הכלכליים של סוריה ולבנון, וזאת בנוסף לשליטה במים הטריטוריאליים של קפריסין העצמאית (Inan and Ercan 2017). חשיבות החוקה הימית הזו של טורקיה נודעה בעקבות גילוי שדות גז משמעותיים באזור.

ביבשה גובלת טורקיה עם שמונה מדינות. כולן היו בעבר פרוכיניציות של האימפריה העות'מאנית או שטחים שכבשה, ושבתקופות שונות נותקו ממנה במהלך מלחמות או בעקבות הסכמים דיפלומטיים. בדרום מזרחה גובלת טורקיה עם סוריה (כ-900 ק"מ של גבול) ועם עיראק (367 ק"מ). במזרח שוכנות: איראן (גבול באורך של 534 ק"מ); המובלעת של האזור האוטונומי של נחציבין השייר לאזרבייג'ן (17 ק"מ) וארמניה (311 ק"מ). בצפון מזרח לטורקיה גבול משותף עם גאורגיה (273 ק"מ). בצפון מערב גובלת טורקיה בבולגריה (223 ק"מ) וביוון (192 ק"מ).

לטורקיה גבולות מסודרים ומוכרים בינלאומית (להוציא מספר שטחים, איים ומים הנלווים באזור הים האגאי הנמצאים בסכסוך טריטוריאלי עם יוון, וסוגיות שהתעוררו בעקבות הופעת "צפון קפריסין"), והיא שולטת היטב על רובם (מה שלא תמיד אפשר לומר על שכנותיה). מכאן אין להסיק כי הגבולות של המדינה בלתי חדירים. הם כאלו רק במובן הצבאי – טורקיה מסוגלת לגונן על שטחה הריבוני ביעילות אף על פי שחלק גדול של גבולותיה אינם "טבעיים". רק כחמישית מגבולותיה הבינלאומיים עוברים בתוואי הנהרות, השאר נמתחים באזורים ללא מכשול טבעי בולט, אם כי לעיתים קרובות עובר התוואי באזורים הרריים או מדבריים שוממים. חדירות של גורמים פרטיים ושל אוכלוסיות שלמות (פליטים, מבריחים וכדומה) לשטחה של טורקיה או יציאה בלתי מבוקרת מתוכה אכן היו אפשריות עד לאחרונה בחלקים רבים של תוואי הגבול.

הגבולות המוגנים ביותר מבחינה צבאית ששפיעו בתשתיות מתוחכמות היו וחלקית עודם הם אלו עם רפובליקות ברית המועצות לשעבר: גאורגיה, אזרבייג'ן וארמניה, וזאת בשל המאבק הבין-גושי וחברותה של טורקיה בברית נאט"ו. גאורגיה ואזרבייג'ן פתחו את מדינותיהן להשפעה טורקית, ואינן מסוגלות להשגיח על גבולותיהן לאחר עזיבתה של רוסיה. גם טורקיה רואה בעין יפה פתיחת הגבולות עם שכנותיה, שכן יש רווח הדדי מובהק מן המהלך (Akyüz 2017; Strosser et al. 2017). רק הגבול עם ארמניה נשאר עדות מוחשית לאובססיה של המלחמה הקרה. זהו גבול שסגור כמעט הרמטית רוב הזמן, וחרף הניסיונות לפשר בין העמים בעלי היסטוריה של סכסוכים דתיים, מחלוקות טריטוריאליות וניקויים אתניים, כנראה יישאר כזה לתקופה הנראית לעין (Cheterian 2017).

גם הגבול עם בולגריה בשל חברותה של זו בברית ורשה, זכה עד שנות ה-90 של המאה הקודמת בחיזוק משמעותי. הגבול עם יוון – יריבתה ההיסטורית של טורקיה – נתפס תמיד באנקרה כהכרחי ועד היום מתוחזק היטב בצד הטורקי למרות חברות בת עשרות שנים של טורקיה ויוון בברית נאט"ו, והאפשרות ההיפותטית של כניסת טורקיה לתוך האיחוד האירופי. חשוב להדגיש, כי גלי הפליטים שעשו לאחרונה את דרכם לאירופה דרך טורקיה, יוון ובולגריה מעידים היטב, כי טורקיה אינה מוצאת לנכון למנוע יציאה בלתי מבוקרת של אוכלוסייה מתחומה לכיוון האירופי, אם כי מסוגלים לעשות זאת כאשר מוצאים בכך תועלת כלכלית או גאופוליטית כלשהי (על כך ביתר פירוט בהמשך). כך או אחרת, יוון ובולגריה הן שעוסקות כיום בחיזוק גבולותיהן עם טורקיה, ובאנקרה אין רואים בכך איום רב (Darques 2017).

מבחינה היסטורית הגבול עם איראן נמנה בין השקטים ביותר מאז סיום המלחמות בין המעצמות מלפני כמאתיים שנה. אולם אין לטעות: טורקיה ואיראן אומנם מנהלות מסחר בין-גבולי מקיף, אך אינן סומכות אחת על רעותה יתר על המידה. מדובר בשתי יריבות גאואסטרטגיות שניהלו בעבר ומנהלות כיום מאבק על ההגמוניה באזור. הגבול מוגן היטב משני הצדדים, בין היתר בשל הימצאותו בשני צדיו של המיעוט הכורדי, שמרצונותיו הבדלניים חוששות שתי השכנות. חדירות והברחות דרך הגבול לכיוון הטורקי ובזה הנגדי כמעט בלתי אפשריות (אם כי עדיין קיימות). בשני צדי הגבול ניצבים כוחות מזוינים רבים, ומעברים נסגרים ביוזמת שני הצדדים כל אימת שהמצב הפנימי במדינות עצמן או אצל שכנותיהן (כגון עיראק וסוריה) מאבד את יציבותו (Vaex 2016). במאי 2017 תוך שימוש בנימוק של מניעת הברחות ותנועה בלתי מאושרת לצד עצירת התקפות הכוחות הכורדיים שזולגים משטחה של איראן לטורקיה, אף החליטו באנקרה לבנות חומה; בינתיים באורך של 70 ק"מ שבדיוק חוצה את השטחים הכורדיים (Daily Sabah 2017a).

הגבולות של טורקיה עם עיראק הדאיגו באופן מסורתי את אנקרה, ששנים רבות לא הכירה בשייכותה של מוסול וסביבתה לעיראק, כמו גם לא הסכימה על שאר תוואי גבולה הדרומי

ודאגה להגן על שטחה, במיוחד על רקע הימצאות אוכלוסייה כורדית באזור של צפון עיראק ומעבר לגבול – כבר בשטחה הריבוני של טורקיה. גם בבגדד לא סמכו יתר על המידה על שכנתה מצפון. לא פעם נשמעו איומים ששולבו בטענותיהם את הנושא של גבולות. עם זאת עיקר הסכסוך בין המדינות אינו קשור בתוואי עצמו. מספר הסכמים שנחתמו מאז שנות ה-50 של המאה הקודמת פתרו, לכאורה את הסכסוך, אם כי לא הפכו את הגבול לבלתי חדיה. כיום כוחות טורקיים אינם מכבדים את הגבול הרשמי עם עיראק, ומדי פעם פולשים לתוך שטחה במטרה להתגונן מפני אנדרלמוסיה וכוחות טרור הפועלים בשטחה של שכנתה (Karadeniz and Gurses 2016; Köksal 2016). נוכחות צבאית חזקה כולל כוחות שריון, חי"ר ופריסה של כוחות מיוחדים איפשרו לטורקיה לא להקים מכשול רציף בגבול, וזאת לעומת סיפור הגבול עם סוריה המסובך הרבה יותר.

תקופה ארוכה היתה סוריה בעלת בריתה הרשמית של ברית-המועצות, ובאופן הגיוני מצאה את עצמה בצד הנגדי לטורקיה במאבק הבין-גושי. יתרה מכך, סיפוחו של חבל הטאיי הסורי לטורקיה ואי-ההכרה של דמשק בסיפוח זה (עד לתחילת שנות האלפיים – על כך ביתר פירוט בהמשך), העכיר רבות על כינון גבול שלום מוגן. לכן שמרו טורקים וסורים גם יחד היטב על הגבול המשותף, מה שלא מנע תקריות גבול אלימות לא מעטות. טורקים ראו בגבול מוגן צורך הכרחי בין היתר עקב הימצאות של אוכלוסייה כורדית-סורית עוינת בצפון סוריה בקרבה לגבול. בתורו, גם המיעוט הארמני בסוריה תרם את חלקו לחששות הטורקיות. גם סוריה חששה מהשפעת יתר של טורקים על המיעוטים הקשורים היסטורית ותרבותית לטורקיה, כגון המיעוט הטורקומני. אולם בגבול לא נעשה מכשול רציף. גם תנועת סחורות רשמית לצד זו הלא-רשמית (הברחות) שגשגה עם הפסקות מסוימות בשני צדי הגבול.

עם קריסת ברית המועצות והתקרבות בין סוריה לשכנתה מצפון נהיה הגבול פרוץ יותר, במיוחד בצד הסורי. בסופו של דבר, דמשק איבדה לחלוטין את השליטה על גבולותיה, דבר שהתבטא עם תחילת אירועי "האביב הערבי", שבהם רוב הכוחות העוינים את משטרו של אסד חדרו לסוריה משטחה של טורקיה וגם קיבלו מן האחרונה אמצעי לחימה, אספקה ומימון נדיב. לכל מטבע שני צדדים. הגבול הפרוץ איפשר כניסה של רבבות הפליטים משטחה של סוריה לתוך טורקיה. הגבול התחיל להיאטם רק ב-2014, בין היתר עקב הלחץ האירופי. אז החליטו באנקרה על הקמת מערך מבוצר של גדרות, מכשולי בטון ותשתיות נלוות באורך של כ-911 ק"מ. הקמתם אמורה להסתיים ב-2017 ובכך למנוע תנועה בלתי מבוקרת של אוכלוסייה והברחות מכל הסוגים, כולל סמים ונשק (Coskun and Butler 2016). עם זאת טורקיה כלל אינה מכבדת את הגבול ומשאירה לעצמה פתחים רחבים אך מוגנים לצורך חדירת כוחותיה המזוינים לסוריה ולהעברת אספקה שוטפת אליהם. כמו כן, מדי פעם נשמעות הטענות לרצונותיה של טורקיה לספח שטחים סוריים לתחומה, ואף לבצע בהם ניקויים או טיהורים אתניים (בעיקר של אוכלוסייה כורדית) (Van Wilgenburg 2016). בטורקיה אין מתייחסים לאישומים, אך כנגד

מאשימים את אסד ובעלי בריתו (רוסיה בעיקר) בהשמדה מכוונת של המיעוט הטורקומני (Pitel 2015). כך או אחרת, בפועל עברו כבר יותר משנתיים מאז שהטורקים הרחיבו את תחומי השפעתם בצפון סוריה, והגבול הבינלאומי המוכר ממשיך להתקיים רק על גבי נייר המפות.

גבולות מוגדרים היטב של טורקיה זכו עד הזמן האחרון למשמעות רחבה הרבה יותר מאשר לקווים מופשטים התוחמים את ריבונותה והשפעותיה במרחב (İçduygu and Kaygusuz 2004). לגבולות של טורקיה הישנה חשיבות עילאית מבחינה פוליטית-חברתית וגאופוליטית, בין היתר, בכל הקשור בזהות של האומה הטורקית, שכן בחוקתה של טורקיה נקבע, כי טורקיה היא כל תושב שנולד בגבולות המדינה, ושמחזיק באזרחות של הרפובליקה. לאחרונה באנקרה נשמעים קולות רדיקליים הקשורים במפלגתו של ארדואן שקוראים לחזור לגבולות הרחבים של האימפריה העות'מאנית, במיוחד בחזית היוונית, סורית ועיראקית. בינתיים מעבר לרעש בתקשורת יוזמה זו לא קרמה עור וגידים (Danforth 2016), אך שינוי היחס של טורקיה לגבולותיה שכבר התחיל, עלול לבשר על מימוש שאיפותיה האימפריאליות, ושינויים מרחיקי לכת במדיניותה בזירה הבינלאומית. על נכונות טענה זו ועל פוטנציאל מימושה יפורט בפרק הדין ביחסים הבינלאומיים של טורקיה.

תבליט, אקלים, חלוקה אדמיניסטרטיבית פנימית

לטורקיה יחידות פיזיוגרפיות ברורות (איור 1), שמבטאות בעיקר את האופי ההררי-גבוה שלה. רק פחות מחמישית משטחה נמצאת מתחת לגובה 450 מ' מעל פני הים. הגובה הטופוגרפי הממוצע של המדינה קרוב ל-1,000 מ' מעל פני הים.

איור 1: מפת התבליט והיחידות הפיזיוגרפיות של טורקיה

בצפון המדינה נמצאים הרי הפונטוס – רכס הרים באורך של כאלף ק"מ וברוחב ממוצע של כ-130 ק"מ. גובהו נע בין 900 מ' במערב ועולה עד כ-4,000 מ' במזרח. הרכס נפרס לאורך חופי הים השחור. המדרונות יורדים בתלילות אל הים כמעט מבלי להשאיר מקום למישור החוף (רוחבו כ-5–10 ק"מ בלבד). יוצאי הדופן הם האזורים של שפכי הנהרות שיוצרים מישורי חוף נרחבים (עד ל-60–70 ק"מ), ושבהם התאפשרה היסטוריית התיישבות כפרית ועירונית מסיבית. בעזרת המישורים שיצרו הנהרות התאפשרה גם הגישה לתוך פנים טורקיה. ההתיישבות באזורי החוף של פונטוס שגשגה בעבר וממשיכה לשגשג כיום בין היתר מהאפשרות של הקמת נמלים ותפקודם היעיל בעיקר בסביבת ערי סַמְסוֹן (Samsun), טְרַבְזוֹן (Trabzon), בְּרַטִין (Bartın), אֹרְדוּ (Ordu), רִיזֶה (Rize) וזֶוֹנְגוּלְדַק (Zonguldak). סיבה נוספת להתפתחות האזור היא ה"אקלים הפונטי" הנוח, המאופיין עם סמפרטורות גבוהות יחסית גם בחורף, ומשקעים רבים שיוצרים לאורך כל השנה (הממוצע הרב-שנתי יכול לחצות את הרף של 2,000 מ"מ, ובאזורים אחדים, כגון לאזיסטן אפילו את 3,000 מ"מ). יערות רבים פרוסים על מדרונות הצפוניים של הרכס, ובמיוחד במזרחו. כאשר מדרימים לתוך פנים הרכס התנאים הפיסיים נעשים קשים יותר; האקלים נעשה צחיח יותר, נמצא באזור צמחיה ערבית, מיעוט עצים וריבוי שיחים שיוצרים חורשות מעורבות.

הרי פונטוס יצרו "חומה" שמנעה היסטורית במידה ניכרת גישה חופשית אל פנים טורקיה – אל רמת אנטוליה. "חומה" דומה יוצר רכס הרי הטאורוס – היחידה הפיזיוגרפית הנוספת של טורקיה. אורכו כ-1,000 ק"מ. גובהו הממוצע 1,500-2,000 מ', עם פסגות אחדות שמתקרבות לכ-3,500 מ'. הרכס נמצא בדרום המדינה וחוצה את טורקיה ממזרח למערב לאורך חופי הים התיכון. הרוחב של הרכס – כ-150 ק"מ – גרם למיעוט דרכי הגישה המובילות לתוך פנים טורקיה. התחבורה הימית היתה זו שקישרה היסטורית את האזור לשכנותיו. מישור חוף הטאורוס צר במיוחד. הרי הרכס תלולים אף יותר מהרי הפונטוס בכיוונה הפונה לים, אם כי גם בהם מצויים שני מישורים רחבים למדי שנוחים להתיישבות: מישור אנטליה (Antalya), שבו שוכנת עיר בירה של אזור "הריווירה הטורקית" המושכת כיום מיליוני תיירים ונושאת את אותו השם, ומישור אדנה (או בשמו האחר – מישור קיליקיה), שבו שוכנת העיר התעשייתית החשובה באזור – אדנה (Adana), וכן עיר נמל חשובה מרסין (Mersin). עיר נמל בעלת סביבה חקלאית מפותחת שמשרתת אותה וגם עיר תעשייתית חשובה נוספת של האזור היא איסכנדרון (Iskenderun).

בהרי הטאורוס שורר אקלים ים-תיכוני חם ולח יחסית, עם ריבוי המשקעים בחורף. במדרונות הדרומיים הטווח שלהם נע בין 800–1,300 מ"מ, אך בפנים הרכס ובמדרונות הצפוניים כמותם יורדת בצורה ניכרת עד לכ-400–600 מ"מ בשנה. כל זה איפשר עיסוק בחקלאות ים-תיכונית מסורתית. בחלקם הגבוה של המדרונות מידות החום נמוכות, במיוחד בחודשי החורף שבהם המשקעים יורדים בצורת שלג. התלילות והקור היחסי יצרו תנאים שאינם נוחים לגידולים חקלאיים רבים, והיסטורית התפרנסה האוכלוסייה שהתגוררה הרחק ממישור החוף בעיקר ממרעה. בהרי טאורוס נמצאים שטחי יער רבים שמתחלפים בעשבים בחלקיו הדרומיים היבשים יותר.

בין הטאורוס לפונטוס במרכז המדינה נמצאת רמת אנטוליה. גובהה הממוצע כ-900–1,000 מ' מעל פני הים. זהו שטח מישורי שנחצה מדי פעם בהרים גבוהים. הרמה פתוחה יחסית מכיוון המערב (אזור הים האגאי וים מרמרה), אם כי סגורה ממזרח (על ידי המפגש בין הרי פונטוס וטאורוס ו"הרי המזרח" הגבוהים שהם יוצרים). המקום הפיסי והחסימה מכל הצדדים חוץ ממערב השפיעו רבות על כלכלת הרמה ועל מאפייניה החברתיים-תרבותיים. לכך גרם גם האקלים היבשתי של האזור עם משרעת טמפרטורות גבוהה ומשקעים מעטים. בקיץ הטמפרטורות יכולות להגיע עד ל-35° מעלות צלסיוס ובחורף לרדת אל 5°- עד 7°- מעלות מתחת לאפס. ריבוי המשקעים באזור זה נצפה בחורף, אם כי רובם בצורת שלג והיקפם נמוך – כ-250–500 מ"מ בממוצע הרב-שנתי. ההבדל הרב כל כך בכמות המשקעים נובע מקרבה יחסית של מערב הרמה לים האגאי, ממנו חודרים לאזור גושי אוויר לחים יחסית המביאים גשם, ולעומת זאת מזרח הרמה זוכה רק בשאריות. היסטורית התפרנסו תושבי הרמה מחקלאות בעל (גידול חיטה בעיקר) וגידול בעלי חיים בתנאי מרעה. אולם קביעתה של העיר אנקרה כבירת

טורקיה, ופיתוח חקלאי ותעשייתי שחוותה במאה ה-20 שינו דרסטית את "הפרובינציאליות" של אזור הרמה.

"הרי מזרח טורקיה" או "הרי ארמניה" נמצאים במזרח המדינה. זהו אזור הררי רחב ידיים וגבוה מאוד (פסגת האררט היא השיאנית – 5,165 מ'). פעילות וולקנית באזור (שפכי לבה ענקיים) שיבשה את מערך הניקוז שלו ויצרה מספר אגמים גדולים, ביניהם ימת ואן (Van), וכן מאות עמקים של נחלים ונהרות, שחלקם הגדול תורם למקורות העליונים של הפרת וחידקל. האקלים ההררי של האזור נמנה בין הקשים ביותר למחיית האדם. משרעת טמפרטורות גבוהה (בקיץ 30° מעלות ובחורף 30°- עד 40°- מתחת לאפס) בפסגות הגבוהות, וכן הפרשים רבים במשקעים (בטווח של 500–2,500 מ"מ בשנה) הפכו את האזור לדליל מבחינת מספר האוכלוסייה. עיקר מרכזי התיישבות נמצא בעמקים ההרריים והפסגות המתונות שלצידם. בחלק הדרומי של האזור, בגבול עם סוריה ועיראק, משתרעת רמה נרחבת המבותרת בחריפות על ידי נהרות פרת, חידקל ויובליהם (רמת פרת-חידקל או "רמת אורפה"). ברמה זו שורר אקלים ערבותי הדומה לזה שנפוץ במזרח סוריה. בשל תנאים פיזיים נוחים יותר משאר הרי המזרח אזור זה מיושב בצפיפות גבוהה יותר וגם מפותח כלכלית הרבה יותר. חיבורו לרמת חלב שבסוריה גרם לשגשוגו לאורך ההיסטוריה.

בהרי ארמניה יש פוטנציאל רב לפיתוח. שפע מחצבים נתגלו באזור: החל משדות נפט וכלה בנחושת, עופרת ואבץ ואף מתכות יקרות. עם זאת עד שנות ה-80 היתה הפעילות הכלכלית בהרי ארמניה מוגבלת, בין היתר בגלל היעדר קשר עם שאר אזורי טורקיה. רק בשלושת העשורים האחרונים השתפר המצב משמעותית – שופרה תשתית הכבישים, מסילת רכבת חיברה את האזור לשאר טורקיה ומספר צינורות נפט חשובים עברו בשטחו.

במערב וצפון-מערב המדינה נמצא אזור נמוך למדי, הפרוס לשני החופים של ים מרמרה ולחופו של הים האגאי. הוא משלב בין מישורים ורמות שגובהם הטופוגרפי נמצא בטווח שבין 300 לכ-1,500 מ'. בחלק האירופי פרוסים מישור תְּקֵקִיָה ובאסייתי מישורי מרמרה. דרומית להם ומערבית לרמת אנטוליה נמצא אזור מבותר מאוד שנוצר בעקבות משברים גאולוגיים רבים, שכיוונם הכללי מזרח-מערב. בין השברים, בעמקים הרבים, התפתחה רשת הניקוז הגדולה של נחלי האזור ונהרותיו שנשפכים בסופו של דבר לים האגאי ויוצרים עמקים עם הקרקעות הפוריים ביותר במדינה. מישורי החוף של היחידה הפיזיוגרפית הזו מפורצים מאוד עם שפע חצאי-איים ואיים, דבר המאפשר גישה ימית נוחה למדי אל פנים האזור. האקלים של האזור הוא ים תיכוני טיפוסי בדרומו (עם העונה הגשומה בחורף). כאשר מצפינים, ובמיוחד לחופו של ים מרמרה, האקלים נעשה קריר יותר, אם כי גם שגשום יותר (המשקעים יורדים בכל עונות השנה). אקלים נוח וריבוי עמקי נהרות גרמו לשגשוגו החקלאי של האזור, ושפע הנמלים בחופים המפורצים הוביל לפריחת המסחר. בעקבות כך אזור ים מרמרה והים האגאי הוא בין

המאוכלסים והמפותחים ביותר בטורקיה המודרנית, ותמיד היה כזה לאורך ההיסטוריה. שלוש הערים החשובות ביותר במדינה שוכנות באזור זה: איסטנבול – על מצרי בוספורוס, בורסה (Bursa) באזור מישורי מרמרה ואיזמיר (Izmir) לחופו של הים האגאי.

היחידה האדמיניסטרטיבית המקובלת בטורקיה המודרנית היא מחוז (בטורקית "il"). המדינה מחולקת רשמית ל-81 כאלו, והם בתורם מתחלקים ליחידות אדמיניסטרטיביות קטנות יותר – מועצות מקומיות ועירוניות ("ilçe") שמספרם הכולל הוא 957. בד בבד יש חלוקה נוספת והיא לשבעה אזורים גאוגרפיים ("Bölge"), שהם שרידים למנהל העות'מאני ולזה הרפובליקני הראשוני שהחליף אותו. אלו בתורם נחלקו לעשרות תת-יחידות קטנות יותר. החלוקה לאזורים גאוגרפיים ותת-יחידות שלהם איננה אדמיניסטרטיבית-פוליטית אלא סטטיסטית-כלכלית, והיא לא בהכרח מתחשבת או תואמת את החלוקה הפנימית למחוזות או יחידות משנה אדמיניסטרטיביות קטנות יותר. עם זאת, השימוש בחלוקה הגאוגרפית תואם את גבולות היחידות הפיזיוגרפיות שתוארו למעלה, והוא מקל את קבלת ההחלטות האסטרטגיות בדבר ניהול המשק הטורקי, או בכל הסוגיות הקשורות בביטחון הפנים והחוץ. זאת מאחר שהחלוקה הזו מתחשבת היטב בתנאים פסיים, גבולות טבעיים, אוצרות טבע, מאפיינים אתניים-תרבותיים של האוכלוסייה ובקשרים התפקודיים שהתהוו בתוך האזורים במשך מאות שנים.

האזורים הגאוגרפיים המפותחים יותר מכל הבחינות ומאוכלסים ביותר, אם כי קטנים יחסית מבחינת שטחם, הם אלה "המערביים" ונמצאים לחופי הימים, בדגש על אזור ים מרמרה. האזורים המזרחיים השוכנים בהרי ארמניה הם הפריפריות של טורקיה המאוכלסות פחות ומפותחות פחות, אם כי גם עוברות לאחרונה שינויים מרחיקי לכת. הדוגמה האולטימטיבית לכך היא אזור "דרום מזרח אנטוליה" שיפורט בפרק הבא שנושאו המים.

טבלה 1: אזורים גאוגרפיים של טורקיה

האזור הגאוגרפי	מספר מחוזות	אוכלוסייה בשנת 2014 (במיליונים)	שטח (באלפי קמ"ר)
מרמרה Marmara Bölgesi	11	23.2	72
הים האגאי Ege Bölgesi	8	9.9	88
הים השחור Karadeniz Bölgesi	18	7.6	115
הים התיכון Akdeniz Bölgesi	8	7.8	93
מרכז אנטוליה İç Anadolu Bölgesi	13	12.2	190
מזרח אנטוליה Doğu Anadolu Bölgesi	14	5.9	148
דרום-מזרח אנטוליה Güneydoğu Anadolu Bölgesi	9	8.1	75
סך הכול	81	76.5	782

מקור: Turkish Statistical Institute 2014

איור 2: מפת המחוזות והאזורים הגאוגרפיים של טורקיה

מים

אין מנוס מלהתחיל פרק זה באמירה בנאלית ולכאורה מיושנת המשתמשת בפרדיגמה של שנות ה-90 של המאה הקודמת – "במזרח התיכון – מים הם מקור לחיים ולעוצמה כלכלית, פוליטית וגאופוליטית". למרות המצאות טכנולוגיות חסכוניות בכל הקשור לשימוש במים, ואף אימוץ על ידי מדינות עשירות של שיטות התפלה מועילות, טרם הומצא תחליף זול וזמין למי הנהרות והאקוויפרים שמשמשים את החקלאות (הצרכנית הגדולה ביותר של מים) לצד צורכי התעשייה והשימוש הביתי. באנקרה הבינו זאת היטב, ועד ימינו עמלים להשתמש במים הרבים שברשותה לטובתה. טורקיה נמנית בין המדינות הבודדות במזרח התיכון ששופעות במים, אם כי לא באופן שווה בכל שטחה, ועד ימינו היא אינה מנצלת את כלל הפוטנציאל שיש לה, למרות הרצון והניסיונות הרבים לעשות זאת (סופר 2006). בנוסף לקשיים שמכתיבים תנאי האקלים והגאומורפולוגיה המסובכת ישנם לכך גם סיבות כלכליות וגאופוליטיות.

בממוצע הרב-שנתי מקבלת טורקיה מדי שנה כ-503 מיליארד מ"ק של משקעים, ואם נחלק אותם באופן שווה על כל שטחה כ-643 מ"מ לשנה, שמתוכם 275.7 מיליארד מ"ק מתאדים. כל מה שנשאר הם המים הטבעיים המתחדשים של טורקיה שאותם היא מקבלת בממוצע מדי שנה. אל סך כל ההיצע של המים בטורקיה יש להוסיף את מי הנהרות והאקוויפרים שזורמים לשטחה משכנותיה. השקלול של הנתונים מביא להיצע הכולל של 234.3 מיליארד מ"ק. לשם השוואה – ההיצע של מים טבעיים בטורקיה גדול בכ-50 מיליארד מזה של צרפת או גרמניה (כ-180 מיליארד מ"ק לכל אחת).

המשקעים בטורקיה אינם נפרסים באופן שווה לא בצורה, לא במרחב ולא בזמן, וגם אינם מתאדים בצורה אחידה. לצד האזורים הקרירים והגשומים יחסית בהרי הפונטוס, הטאורוס והרי המזרח עם גשמים בכל עונות השנה, רוב רמת אנטוליה והרמות שנמצאות דרומית להרי ארמניה קרוב לגבולות עם סוריה ועיראק, צחיחות, עם גשמים בחורף בלבד ועם קצב התאדות גבוה במיוחד. גם האקלים הים-תיכוני שלחופי הים התיכון והים האגאי אומנם גורם ללחות גבוהה (והתאדות גדולה אף יותר), אך אינו מאופיין בגשמים רבים. השלג שמצליח לשרוד חודשים ארוכים בהרי ארמניה מחזיק בקושי כמה שבועות אם לא ימים ברוב שטחי הרי הפונטוס וטאורוס. את שיא הגשמים ואת שיא הנגר מקבלת טורקיה בחורף ובתחילת האביב, בעוד הצריכה הרבה ביותר למים, בעיקר לחקלאות, מורגשת בחודשים הצחיחים ביותר של קיץ-סתיו. יש להוסיף, שבמרכז טורקיה ברמת אנטוליה המצב מסובך עוד יותר בגלל הגאומורפולוגיה של פני השטח. אומנם מדובר באגן ניקוז סגור וכל המים המגיעים אליו אינם נשפכים לים, אך קרקעות גיר ותופעות קרסטיות אינן משאירות את המים מעל לפני הקרקע, אלא בגלל החדירות הגבוהה מדי הצמחייה אינה מסוגלת לאגור מספיק מים. בנושא הזה יש

לציין שוב את ההתאדות הרבה באזור. עקב כך חקלאות שלחין היא שמתאימה ביותר לרוב אזורי המדינה. ואכן ההשקיה עשתה את טורקיה ליצרנית וליצואנית המזון בין הגדולות באזור.

בשנת 2012 הסתכמה הצריכה במים בטורקיה בכ-50.5 מיליארד מ"ק לשנה (OECD 2017). כ-15.5% נוצלו לשימוש ביתי; קרוב ל-11% – לשימושי תעשייה; החקלאות השתמשה בכ-75% הנותרים. השימוש במים גדל דרסטית משנות ה-70 של המאה הקודמת. בעשור האחרון הוא התמתן, אך כלל לא נעצה. מתוך כ-50 מיליארד מ"ק – כ-10.5 מיליארד נלקחו מהאקוויפרים. אותם היטיבו לצורכי השקיה (כ-40%), כרבע ניצלו לשימוש תעשייתי; השאר – לשימוש ביתי, בעיקר בעריה הגדולות של המדינה. לכאורה, בטורקיה אין שום בעיה עם מים שכן היא משתמשת רק בפחות מרבע מהפוטנציאל הקיים, ואף מסוגלת להתחלק במקורותיה הרבים עם המדינות שכנות. בפועל, המצב מסובך הרבה יותר ויהיה מורכב עוד יותר בעתיד הקרוב. כדי להבין זאת יש להכיר את כלל פוטנציאל המים בטורקיה, ולראות לאילו שימושים מיועדים המים ולאילו מטרות כלכליות חברתיות וגאופוליטיות הם משמשים.

עקב הגידול באוכלוסיית המדינה שפע המים שיש לטורקיה הולך ופוחת, במיוחד אם מנתחים אותו מבחינה סטטיסטית. משנות ה-60 של המאה הקודמת המדד של זמינות המים לנפש יורד בהתמדה. אם דאז הוא עמד על כ-3,000 מ"ק לשנה, הרי שעד שנת 2030 הוא עלול לצנוח עד לכאלף מ"ק. הצריכה של טורקיה גדלה ותמשיך לגדול בעתיד יחד עם אוכלוסייתה ובד בבד לעלייה ההיפותטית ברמת החיים. רשימת הצרכים אינה מסתיימת כאן. עדיין קיים הצורך במים לשם הפקת חשמל הידרואלקטרי לשם אבטחת ייצור המזון של טורקיה; לצורך בפיתוח של אזורים נחשלים במדינה (כגון רמת אנטוליה והרי ארמניה) כמו גם שמירה על הפוטנציאל של מים, כדי להבטיח בעתיד את האספקה לאזורי טורקיה שסובלים ממחסור במים כבר כיום (בעיקר אזור הים האגאי וים מרמרה – המאוכלסים ביותר).

עד שנת 2030 כנראה, תצרוך טורקיה כ-110 מיליארד מ"ק מדי שנה. כמחצית מהכמות הזו אפשר להשיג באגן הניקוז של פרת-חידקל. לצורכי החקלאות יופנו כ-71.5 מיליארד מ"ק, ויושקו כל 85 מיליון דונם של הקרקעות הכדאיות לטובת חקלאות שלחין. הצריכה הביתית (בדגש על עריה הגדולות של המדינה) תגיע לכ-25 מיליארד מ"ק, מתוכם כ-5 מיליארד מ"ק יופנו לצורכי ענף התיירות. התעשייה תהיה הצרכנית הזעירה ביותר למים – כ-13 מיליארד מ"ק עד שנת 2030.

טבלה 2: מאזן המים של טורקיה (מיליארדי מ"ק)

משקעים שנתיים	התאדות שנתיים	מים טבעיים מתחדשים בשנה	מים שמקורם מחוץ סך הכול היצע מים ביקוש למים שנתיים מתחדשים בשנה	שנתיים מתחדשים	ב-2012
503.1	275.7	227.4	6.9	234.3	50.5

מקור: OECD 2017

בטורקיה 26 אגני ניקוז עיקריים שגבולותיהם מתעדכנים לעיתים קרובות (Darama and Seyrek 2016)³. בדרך כלל נהוג לאחד בין אגן פרת לאגן חידקל (ראו טבלה 4 ואיור 3). הנגר העילי שבנהרות תורם כ-186 מיליארד מ"ק מסך הכול המים הטבעיים המתחדשים במדינה. בגלל המבנה ההררי של טורקיה רוב הנהרות שזורמים מהרי הטאורוס לכיוון הים התיכון או מהרי הפונטוס לכיוון הים השחוק, ואפילו רוב הנהרות של מערב טורקיה הנשפכים לים מרמרה והים האגאי הם קצרים למדי ומשופעים מאוד. לכן בדרך כלל הספיקה שלהם אינה גדולה, ורובם גם

אינם יוצרים אקוויפרים משמעותיים. עם זאת, בשטחה של טורקיה זורמים מספר נהרות ארוכים ובעלי ספיקה שנתית מכובדת, המשתווה לזו של נהרות אירופה ממוצעים – קיזילאירמק, אישילאירמק, סקריה וצ'ורו – הנשפכים בסופו של דבר לים השחוק; מנדרס הגדול והקטן וגדיז הנשפכים לים האגאי; סיהאן, ג'הן ואורונטס הנשפכים לים התיכון. מובן שכל ההשוואה בין נהרות אירופיים לנהרות טורקיה מתגמדת יחסית לאורכם ולממדי הספיקה של פרת וחידקל על רוב יובליהם, שמקורותיהם בהרי ארמניה הגשומים והמושלגים. חשיבותם עולה במיוחד בהתחשב באזורים הדלילים יחסית מבחינת האוכלוסייה שבהם זורמים המים והשטחים הרבים המושקים בעזרתם.

טבלה 3: צריכת מים בטורקיה (שנים נבחרות והערכה)

שנה	שימוש במים בשנה במיליארדי מ"ק
1970	11.7
1980	16.2
1985	19.4
1990	28.0
1995	33.4
2000	43.6
2005	44.6
2010	46.9
2012	50.5
2030	110.0

מקור: OECD 2017

טבלה 4: אגני ניקוז עיקריים של טורקיה ב-2003

מס'*	אגן ניקוז	שטח האגן	שטח שהוכשר לחקלאות שלחין (מיליוני דונם)	סך הכול ספיקה שנתית (מיליארדי מ"ק)	פירוט שטח הניקוז (חוץ מטורקיה) ויעדו
1	מריץ' (מאריצה) (Meriç Ergene)	14.5	0.8	1.33	הים האגאי
2	מרמרה (Marmara)	24.1	0.42	8.33	ים מרמרה
3	סוסורלוק (Susurluk)	22.4	1	5.43	ים מרמרה
4	צפון הים האגאי	10	0.27	2.09	הים האגאי
5	גדיז (Gediz)	18	1.2	1.95	הים האגאי
6	מנדרס הקטן (Küçük Menderes)	6.9	0.16	1.19	הים האגאי
7	מנדרס הגדול (Büyük Menderes)	24.9	1.7	3.03	הים האגאי

3 לאחרונה הבדילו בטורקיה באגן ניקוז נוסף – של "אגם אורומיה" (Orumiyeh) המשותף לטורקיה ואיראן. בפרק הנוכחי לא נדון בו בשל שוליותו להידרו-פוליטיקה הטורקית.

מס'*	אגן ניקוז	שטח האגן תחת ריבונותה של טורקיה (אלפי קמ"ר)	שטח שהוכשר לחקלאות שלחין (מיליוני דונם)	סך הכול ספיקה שנתית (מיליארדי מ"ק)	פירוט שטח הניקוז (חוץ מטורקיה) ויעדו
8	מערב הים התיכון	20.9	0.47	8.93	הים התיכון
9	אנטליה (Antalya)	19.5	0.96	11.06	הים התיכון
10	אגמי בורדור (Burdur)	6.3	0.47	0.5	אגן ניקוז פנימי
11	אקרצ'אי (Akarçay)	7.6	0.6	0.49	אגן ניקוז פנימי
12	סקריה (Sakarya)	58.1	1.2	6.4	הים השחור
13	מערב הים השחור	29.6	0.36	9.93	הים השחור
14	ישילירמק (Yeşilirmak)	36.1	1.1	5.8	הים השחור
15	קזילירמק (Kızılırmak)	78.2	1.1	6.48	הים השחור
16	קוניה (Konya)	53.8	3.85	4.52	אגן ניקוז פנימי
17	דרום הים התיכון	22	0.39	11.07	הים התיכון
18	סיהאן (Seyhan)	20.4	1.34	8.01	הים התיכון
19	אורונטס (עאסי) (Orontes - Asi)	7.8	0.34	1.17	הים התיכון
20	ג'יהאן (Ceyhan)	21.9	1.62	7.18	הים התיכון
21	פרת **	127.3	3.77	31.61	סוריה, עיראק, איראן, המפרץ הפרסי
	חידקל ***	57.6	0.31	21.33	עיראק, סוריה, איראן, המפרץ הפרסי
22	מזרח הים השחור	24	0.05	14.9	הים השחור
23	צ'ורו (Çoruh)	19.8	0.13	6.3	גאורגיה, הים השחור
24	אראס (Aras)	27.5	0.81	4.63	ארמניה, אזרבייג'ן, איראן, הים הכספי
25	ימת ואן (Van)	19.4	0.47	2.39	אגן ניקוז פנימי
-	סך הכול	779.5	22.5	186.05	-

* מס' האגן כפי שמופיע באיור 3

* ספיקה שנתית של הפרת נעה בטווח שבין 26.3-31.6 מיליארד מ"ק.

** ספיקה שנתית של החידקל נעה בטווח שבין 18-21.3 מיליארד מ"ק.

מקור: GDRS 2003

באשר להשקיה רצוי לספק מידע עדכני יותר מזה שהופיע בטבלה שלמעלה. כ-280 מיליון דונם של קרקע במדינה ראויים לשמש חקלאות שלחין, אך סך הכול כמות המים שברשות טורקיה (אם תשתמש בכל ההיצע) מספיקה להשקיית 125 מיליון דונם בלבד. אם מכניסים שיקולים כלכליים למשוואה אזי רק 85 מיליון דונם קרקע מושקית יכולים לשמש לחקלאות רווחית. מתוך השטחים הללו כ-93% של הקרקע יש להשקות ממי הנהרות ואת הנותר מהאקוויפרים. כבר ב-2012 הסך הכולל של השטחים שהוכשרו לחקלאות שלחין בטורקיה התקרבו לכ-52.1 מיליון דונם (CIA 2017), ומאז לא נעצר הגידול, אם כי הפירוט הרשמי ולפי לאגני ניקוז טרם

זמין. מתוך אלו רצוי להדגיש את המים שאינם בשליטה הבלעדית של טורקיה, ושאינם הגדילו לעשות שימוש רב באנקרה. "פרויקט דרום מזרח אנטוליה" (GAP) (שעליו יפורט בהמשך) לבדו שנוגע בביטחון המים של סוריה ועיראק אמור בסופו של דבר להשקות כ-18 מיליון דונמים של קרקע, ועד 2016 כבר הוכשרו כ-12 מיליון דונם. גם מי אורונטס החשובים ביותר לסוריה מוטבים להשקיית שדות חקלאיים של טורקיה הרבה מעבר ל-340 אלף דונם שצוינו בטבלה 4. השטח המושקה עבר זה זמן רב מיליון דונמים וכל מי אורונטס (עיליים – של יובלי, ואלו שבאקוויפירים בסביבתו) מנוצלים בצורה קדחתנית (Berkant et al. 2016).

איור 3: הנהרות הגדולים של טורקיה ואגני הניקוז העיקריים שלה

קרוב ל-10,000 קמ"ר מפני שטחה של טורקיה תופסים מי אגמים; כ-120 אגמים טבעיים וכ-580 מלאכותיים נפרסו על שטחה. רובם מאגרים מים מתוקים. הגדולה ביניהם ימת ואן (Van) שבהרי ארמניה, אם כי יש כאלה המליחים למחצה או אינם ראויים כלל לשימוש האדם. אלו האחרונים פרוסים באגני הניקוז הפנימיים של טורקיה, בעיקר ברמת אנטוליה הצחיחה. ימת טוז (Tuz) היא ימת המלח הגדולה שביניהם. עד 2006 נבנו בטורקיה 579 סכרים בגדלים שונים. בעשור שעבר מאז הוקמו עוד 210 או שעדיין מחכים להיכנס לפעולה. כיום עומד פוטנציאל האגירה של הסכרים על יותר מ-650 מיליארד מ"ק, אם כי באופן רשמי אגרת טורקיה כ-160 מיליארד מ"ק בלבד (The World Bank 2017).

מים עיליים של נהרות ואגמים אינם המקור היחיד של מים במדינה. כ-41 מיליארד מ"ק חודרים מדי שנה לאקוויפירים. כ-28 מיליארד מ"ק נמצאים בקטגוריה של "מצב ביניים", שבין הנגר העילי לבין הזרימה מתחת לפני הקרקע; לכן בסטטיסטיקות שונות הם אינם זוכים בשיוך מדויק. מדובר בעיקר במים הרבים באזורים ביצתיים. טורקיה היא השיאנית במספר האזורים הביצתיים שבשטחה אם משווים אותה לשאר מדינות המזרח התיכון או אירופה – יותר מ-250 ביצות בשטח הכולל של 10 מיליון דונם. כ-60% מהביצות הללו מאגרים מים מתוקים, 20%

מליחים למחצה, השאר – מליחים. רוב הביצות פרושות ברמת אנטוליה – באגני הניקוז הפנימיים. לאורך השנים ייבשו בטורקיה ביצות בניסיון להסיבן לשימושים חקלאיים, וכן כדי להלחם במזיקים המפיצים מחלות (בדגש על מלריה). נוסף לכך זוהמו הביצות עקב השלכת שפכים (חקלאיים ועירוניים גם יחד). בעקבות זאת רובן הצטמצמו או שנמצאות בסכנת היעלמות או יציאה מכלל שימוש.

טורקיה שולטת בעצמה על רוב מקורותיה ועל אלו שהיא חולקת עם שכנותיה מנהלת אנקרה מעקב רציף. כרבע מתוך סך הכול מי האקוויפרים של טורקיה (כ-11 מיליארד מ"ק) זורמים לשטח שכנותיה. במיוחד יש להדגיש את המעיינות שמזינים את הנהר חבור (Khabour) – היובל החשוב של הפרת שתורם לו כ-1.2 מיליארד מ"ק בשנה. כ-4.7 מיליארד מ"ק של מי נהרות חולקת טורקיה עם שכנותיה. בחזית האירופית וכן מול מדינות ברית המועצות לשעבר מתנהגת טורקיה בהגנות יחסית. מי נהרות ואקוויפרים מחולקים באופן שווה: כ-2.9 מיליארד מ"ק מקבלת טורקיה מנהר מריץ' (Merig) המשותף לה, ליוון ולבולגריה (בשפות הללו הנהר נקרא "מאריצה" – Maritsa); 0.6 מיליארד מ"ק מגיעים מנהר טונג'ה (Tunca) הבולגרי. לעומת זאת מול שכנותיה מדרום נוקטת אנקרה סטנדרטים כפולים: אינה מוותרת על מה שמגיע לה מבחינת החוק הבינלאומי מחד גיסא, ומאידך גיסא אף לוקחת הרבה מעבר למותר, וכשנח לה אינה מכירה כלל בנורמות הבינלאומיות. כ-1.2 מיליארד מ"ק לוקחת טורקיה באופן רשמי מנהר האורונטס (עאסי) שאותו היא חולקת עם סוריה. באופן לא רשמי התלוננו סורים לא פעם על שימוש יתר שעושה טורקיה במים, אך באין ברירה נאלצו להכיר במצב, ואף לשתף פעולה עם הטורקים. אולם את עיקר הבעיה של המים המשותפים, לכאורה, מגלמת הדוגמה של "פרויקט דרום מזרח אנטוליה" שיזמה טורקיה באגני ניקוז של פרת-חידקל, ובכך הפכה את סוריה ועיראק לבנות ערובה של שאיפותיה ההידרו-פוליטיות (Oktav 2017).

הדוגמה להידרו-פוליטיקה טורקית ופיתוח אזורי: "פרויקט דרום-מזרח אנטוליה" (GAP)

לטורקיה הסכמים רבים ופעילים בנושא המים המשותפים שאותם היא חולקת עם שכנותיה באירופה, בקווקז. אך בנושא של מי פרת-חידקל וחלוקתם עם סוריה ועיראק טרם נחתם הסכם מקיף ומסודר בין שלוש המדינות. ממשא ומתן מתיש שאורך כבר יותר מיובל שנים, ומשפע מסמכי ביניים שיצאו בעקבות כך לא הושג הסכם רשמי שמחלק את מי הנהרות בין השותפות. יתרה מכך, כאשר הגיעו השיחות בנושא למבוי סתום, בטורקיה אף נשמעו לפעמים הטענות כי אנקרה אינה מכירה בעובדה שפרת וחידקל הם נהרות בינלאומיים. לטענתה, פרת הופך להיות נהר בינלאומי רק אחרי חיבורו עם חידקל, עם יצירת שאט-אל-ערב המשמש גבול בינלאומי בין עיראק לאיראן עד להגעתו למפרץ הפרסי.

כך או אחרת, נצפו שפע קונפליקטים בין סוריה לעיראק ובין שתיהן לטורקיה בנושא המים, והם ממשיכים עד היום. חרף הסכמים בלתי מחייבים והלחץ הבינלאומי, שיתוף הפעולה בנושא מי הפרת והחידקל התבטא בעיקר בתחומים חסרי פן מעשי, כגון מזכרי הבנות ברמות שונות: הסכמה לנטר את הספיקות; לחלוק עם שכנותיה במידע ולייסד ועדה בינלאומית שתעסוק בניהול המים ובכל ההיבטים הטכניים; או הקמת מכון משותף למחקר שיכין שטח לקבלת החלטות משותפות בנושא השימוש היעיל במים. עמדתה הנוקשה של טורקיה מתחמקת מאמנת המים הבינלאומית, ובמיוחד מהסעיף כי יש להתחשב במגבלות של השכנות שבהן חסרים מקורות חלופיים למים הנמצאים במחלוקת. בעקבות כך מקרה המבחן של מי פרת-חידקל כבר עשרות שנים מפרנס משפטנים, ונותן נושא פורה לחוקרים בתחום, מה שאינו מוסיף לסוריה ולעיראק את המים החסרים כל כך (Kirschner and Tiroch 2012).

המסמכים היחידים שנגעו במספרים ממשיים באשר לחלוקת המים בין המדינות נמצאו בפרוטוקול שנחתם בין סוריה לטורקיה ב-1987, שבו הבטיחה טורקיה באופן לא רשמי לשחרר לכיוון סוריה כ-15.75 מיליארד מ"ק של מי פרת בשנה (ספיקה של 500 מ"ק לשנייה). באנקרה לא התעניינו יותר על המידה מה תעשה סוריה במים הללו (האם תאפשר לחלק מהם לזרום לכיוון עיראק, מה שבדרך כלל לא נעשה, או שלא תעשה זאת כלל). בנושא של מי חידקל ההסכם היחיד בין המדינות אישר לסוריה לשאוב 1.25 מיליארד מ"ק של מים בשנה, אם ספיקת הנהר אינה יורדת מהמוצק הרב-שנתי. בנושא מי חידקל שעיראק רשאית להשתמש בהם לא התקדם משא ומתן כלשהו בין אנקרה לבגדד מעבר להצהרות כלליות, והסכמתה של טורקיה לשחרר מים בעת הבצורת הקשה שפקדה את האזור מאז 2008. המשבר במי חידקל טרם הגיע לשיאו רק בשל כך שבטורקיה לא מיהרו לחסום את זרימת החידקל לגמרי בנוסח של "סכר אטאטורק" שעל פרת, אך הם מתקדמים בכיוון זה בעזרת סכרים קטנים יותר על יובלי חידקל הרבים וגם עליו. הקריאות "להציל את החקלאות העיראקית, את משק החשמל שלה ואת ביצותיה תוך עריכת הסכם מים צודק ומקיף עם טורקיה ויישומו" יישאר, כנראה, רק על דפי העיתונות (Abu Zeed 2016).

מתוך כ-53.7 מיליארד מ"ק מים שעוזבים באופן טבעי את טורקיה לכיוון שכנותיה יותר ממחצית (28.1 מיליארד מ"ק) זורמים לכיוון סוריה. מתוך זה הרוב הם מי הפרת ויובליו (26.29 מיליארד מ"ק). כ-21.33 מיליארד מ"ק הם מי חידקל ויובליו, שזורמים בעיקר לעיראק (עם חלק זעיר שנשאר ברשות סוריה). מאז שנות ה-60 של המאה הקודמת התחילו לשקוד באנקרה על ניצול המים הללו כדי לא לתת להם לזרום באופן חופשי לשכנותיה מבלי להפיק תועלת לטורקיה עצמה. השיקולים של טורקיה היו פשוטים: היא תורמת כ-90% מספיקות של פרת; רק כ-10% תורמת סוריה, ואילו עיראק הנמצאת במורדות הנהר אינה תורמת דבר. בנוסף לכך טורקיה תורמת ישירות כ-38% של מים הזורמים בחידקל. 11% הנוספים של מי הנהר גם מגיעים מטורקיה מיובלי החידקל המשותפים לעיראק ולטורקיה. לסוריה אומנם יש קטע קטן בגבול

שבו היא נושקת לחידקל, אך אין היא תורמת לספיקה שלו. בעקבות זאת גרס ההיגיון הטורקי, כי טורקיה תוכל להשתמש ברוב מימי פרת, ולפחות בחצי ממימיו של חידקל לצורכי פיתוח האזור הנידח למדי של המדינה – דרום מזרח אנטוליה.

תוכניות של "פרויקט דרום-מזרח אנטוליה" (Güneydoğu Anadolu Projes – GAP) השתנו מספר פעמים מאז שהועלה הרעיון לראשונה עוד בשנות ה-30 של המאה הקודמת. עם זאת לא השתנתה מטרת-העל העיקרית שלו והיתה שקופה: הצורך בפיתוח של אזור נרחב, התופס קרוב ל-10% משטחה של טורקיה, אם כי מאוכלס בדלילות יחסית, שנחשב למפותח פחות במדינה בכל היבט ומדד, ובו זמנית בעל נטיות בדלניות לא מעטות (אוכלוסייה כורדית) משמעותית. באנקרה תכננו לקדם באזור חקלאות מקומית, לבנות תעשייה התומכת בה, לצייד אותו במקורות האנרגיה הדרושים, לבנות מרכזים עירוניים הנותנים שירותים מגוונים לסביבה, ובכך להעלות את איכות החיים ורמת ההכנסות של תושבי האזור. כל זה אמור היה להגביר את המשילות הטורקית באזור לצד שיפור השליטה הצבאית והמשטרתית בו. הפרויקט הלאומי הגדול ביותר בהיסטוריה של המדינה הוערך בלא פחות מ-30 מיליארד דולרים, וכלל הקמת תשתיות רבות, ביניהן "תשתיות חברתיות" לאוכלוסייה (מוסדות בריאות, סעד וחינוך).

בבסיס התוכנית עמדה הקמת 22 סכרים בגדלים שונים ו-19 תחנות כוח הידרואלקטריות, שאליהם נספחו אלפי ק"מ של כבישים, צינורות ותעלות שהיו אמורים לספק מערך השקיה לכ-6 מיליון דונמים באגן הניקוז של חידקל, וכ-12 מיליון דונמים בזה של הפרת. את קנה המידה הענק של הפרויקט והשלכותיו מגלם היטב סכר אטאטורק שעל נהר פרת ואגם מלאכותי שיצר מאחוריו, עם שטח הפנים של 817 קמ"ר ופוטנציאל אגירה של 48.7 מיליארד מ"ק. המים מובלים מהסכר לאזור בעזרת "מנהרת שנלאורפה". ספיקת המים שבה מגיעה לכ-328 מ"ק לשנייה – כשליש מהספיקה הממוצעת של הפרת כולו. תחנת הכוח של הסכר יוצרת כ-2,400 מגהוואט של חשמל.

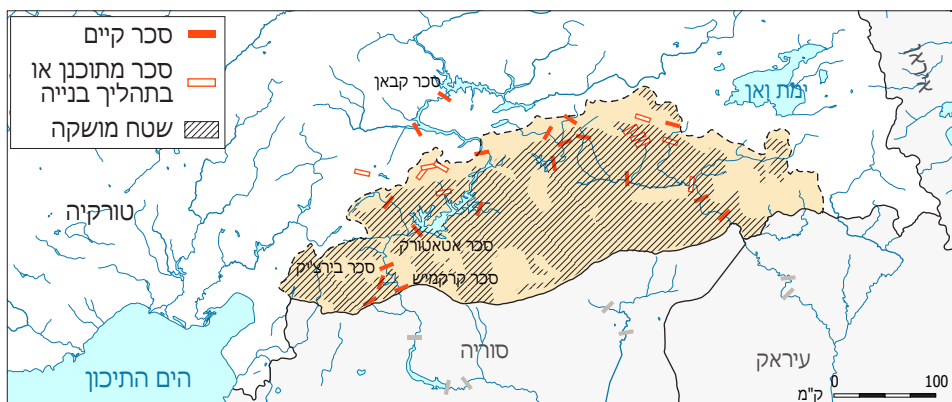
מילוי האגם ארך יותר משנתיים (1990–1992). בתקופה הזו נפסקה כמעט כליל זרימת הפרת בסוריה למשך חודש ימים, ובהמשך גם הוגבלה משמעותית. בעיראק התייבש הפרת אף יותר, שכן כמעט כל המים שטורקיה שחררה שימשו את סוריה. בזרימתו התחתית המשיך לזרום שאט-אל-ערב בעיקר עקב כך שקיבל את מימי החידקל, שעליו ועל יובליו טרם הספיקו טורקים לבנות סכרים. בנוסף למחסור במים להשקיה חוו עיראק ובעיקר סוריה משבר אנרגיה. כל התחנות ההידרואלקטריות שלהן שעל פרת לא יכלו עוד לייצר חשמל בהיקפים שהיו מתוכננים אליהם.

יישום התוכנית נמשך למרות המחסור באמצעים בטורקיה (בעקבות משברים כלכליים שחווה בשנות ה-90), וחרף ההתנגדות הפנימית (הניסיונות של כורדים לפגוע בתשתיות, המחאה של אוכלוסיות שהתפנו מאזורי הצפה וכן סוגיות אקולוגיות-ארכאולוגיות-תרבותיות),

וחרף זו החיצונית (איורים בכוח של עיראק בהנהגתו של סדאם חוסיין וחוסר שביעות רצונה של סוריה שבעיקר התבטאו במישור הדיפלומטי).

מאז שנות האלפיים תרמו שינויים גאופוליטיים באזור לפיתוח התוכנית הטורקית כמעט באין מפריע מצד שכנותיה. לצד סכר אטאטורק על הפרת נבנו שני סכרי ענק נוספים: בירצ'יק (Birecik) וקרקמיש (Karkamis). האחרון הוקם בקרבה ממשיית לגבול עם סוריה, והדגים בבירור כי טורקיה מתכוונת להשתמש במים עד הסנטימטרים האחרונים של אלו הנמצאים בשטחה הריבוני. על חידקל הסתפקו הטורקים בהקמת סכרים קטנים יותר, אם כי מאיימים על ביטחון מים של עיראק לא פחות. בסוריה השלימו עם כך שדמשק נתונה לחסדיה של אנקרה. בעיראק המשוסעת אחרי הפלישה האמריקנית נדחקו ענייני המים מהשיח הפוליטי-ציבורי. אירועי "האביב הערבי" נתנו לטורקיה אפשרות להתעלם לחלוטין מדרישות המים של סוריה ועיראק הקורסות. עד ימינו הן אינן מסוגלות להשגיה על מה שעושה טורקיה במי פרת וחידקל, במיוחד לנוכח השתלטות של דאעש על סכרים בסוריה וצפון עיראק והאיורים לפוצץ אותם.

בד בבד אזור דרום מזרח אנטוליה חווה פריחה חסרת תקדים, לפחות לדברי הטורקים (Arslan and Pulan 2014): באזור נעלמה כמעט האבטלה; נוספו יותר משלושה מיליון מקומות עבודה; גדלה התפוקה החקלאית בקרקעות שלחין עד פי חמישה (והמחירים של התוצרת לא ירדו משמעותית חרף ההיצע הרב); אוכלוסיית האזור גדלה ולא רק בעקבות ריבוי טבעי גבוה אלא בזכות הגירה פנימית; חלק מבירות המחוזות של דרום מזרח אנטוליה הפכו למרכזים אורבניים משגשגים, בדגש על העיר גזיאנטפ שהוכרה על ידי השלטונות בתור אזור מטרופוליני לכל דבר. כל זה קרה תוך שני עשורים, ובעיקר על חשבון עתידן של סוריה ועיראק. איור 4 להלן מדגים את המלאכה הטורקית, ומראה את הסכרים העיקריים שכבר הוקמו באזור או שהם יוצאים לדרך ואת השטחים המושקים הרבים.

איור 4: מפת הסכרים שעל פרת וחידקל שהוקמו בקידום הפרויקט "דרום מזרח אנטוליה" ושל שטחים שמושקים במימיהם

הבצורות שפקדו את סוריה ועיראק בעשר השנים האחרונות ומחסור במים שהן חוו בעקבות ביטויי ההידרו-פוליטיקה הטורקית היו רק קדימון למה שמצפה להן בעתיד. נראה שטורקיה תמשיך בתוכניתה באין מפריע, בעוד שהתחזיות של שינויי אקלים באזור צופות הפחתה בכמות המשקעים שמזינים ישירות ובעקיפין את פרת וחידקל משטחה של טורקיה. הכוונה לירידה של כ-23.5% באגן הפרת ובכ-28.5% באגן החידקל ביוכל השנים הקרובות. יתרה מכך, העלייה בטמפרטורות תגרום להתאדות מוגברת ולהיעלמות כמעט של כיסוי השלג בהרי ארמניה. שיא הנגר בנהרות יגיע מוקדם יותר בגלל הפשרה מוקדמת (Bozkurt and Şen 2013). המסקנה ברורה – טורקיה תזדקק ליותר מים, אף על פי שההיצע שלהם כנראה יוגבל והיא תתחשב אפילו פחות בדרישותיהן של שכנותיה, ועל חשבון הריסת ביטחון מזון ומים שלהן תנסה לשמור על אלו שלה.

אוכלוסייה

בקיץ 2016 מנתה אוכלוסיית טורקיה כ-80.3 מיליון נפשות – מקום 20 בעולם שאותו היא חולקת עם גרמניה; ומקום שלישי במזרח התיכון (אחרי מצרים עם כ-95 מיליון ואיראן עם כ-82 מיליון תושבים). אוכלוסיית המדינה גדלה יותר מפי שלושה תוך 60 שנה. ריבוי טבעי גבוה למדי עד אמצע שנות ה-80 גרם להכפלת האוכלוסייה תוך שלושים שנה (עד שנת 1984 הוא לא ירד מתחת ל-2.3% גידול בשנה). מ-1930 עד 1980 שילשה האוכלוסייה את עצמה, ומאז ועד ימינו כמעט הכפילה שוב (טבלה 5). מאז אמצע שנות ה-80 נבלם הגידול הטבעי משמעותית, והוא כיום של אחוז בודד בשנה. מדד הפרייון של אישה טורקית מודרנית הוא כ-2.03 ילדים בממוצע וממשיך לרדת, בעוד שבשנת 1980 הוא היה גדול מ-3.4. עם זאת, המדד הזה עדיין שונה משמעותית בחלקים שונים של טורקיה – באזורים כפריים ופריפריאליים שלה (בעיקר בדרום-מזרח אנטוליה עם אוכלוסייה כורדית משמעותית) הילודה עדיין גבוהה, וזאת לעומת החלק האירופי של טורקיה והמטרופולינים הגדולים שלה.

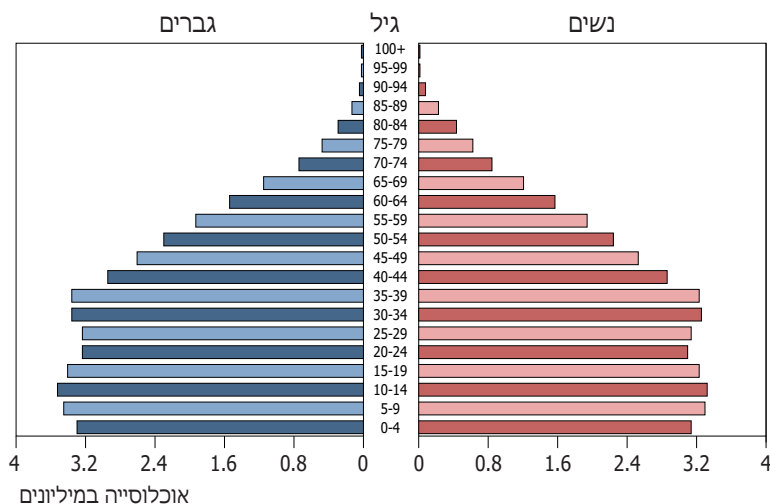
בשנים האחרונות, בשל האסלאמיזציה המחודשת של המדינה לצד הדאגה של הממשל לדמוגרפיה הטורקית העתידית, יצאה המדינה עם הסלוגן "לכל משפחה טורקית לפחות שלושה ילדים" (Hürriyet Daily News 2013). לכאורה יש לצפות לעלייה בילודה, אם כי הרושם הזה מטעה. אסלאמיזציה פוליטית טרם פלשה למישור הדמוגרפי והשפעה דתית אינה בולטת מהבחינה הסטטיסטית, בין היתר מאחר שרוב אוכלוסיית המדינה עדיין צעירה, וממילא מתעתדת להביא בעתיד הקרוב מספר ילדים ניכר. מדד החציון של הגיל בטורקיה הוא 30.5 שנים והוא דומה לזה של איראן (29.4 שנים). בעקבות זאת עד 2025 צפויה אוכלוסיית טורקיה להגיע עד לכ-85 מיליון נפשות, ומאז כנראה תתאזן ואף תתחיל להצטמצם. בהתאם לתחזיות הסבירות פחות, שצופות גידול במדד הפרייון, ייתכן שעד 2050 תגיע אוכלוסיית המדינה לכ-100 מיליון נפש.

טבלה 5: אוכלוסיית טורקיה בשנים נבחרות ותחזית

שנה	אוכלוסייה במיליונים	שנה	אוכלוסייה במיליונים
1930	14.4	1990	56.4
1955	24	2000	67.8
1965	31.4	2010	73.7
1980	44.4	2015	78.4
1975	40.3	2025	85.4
1985	50.6		

מקור: The World Bank 2017

פירמידת הגילים של טורקיה חושפת מדינה שיוצאת מהמלכודת האופיינית של מדינות מתפתחות: הרכב הגילים באוכלוסייתה מתאזן, אם כי המומנטום הדמוגרפי עדיין ממלא בה תפקיד בלתי מבוטל.

איור 5: פירמידת הגילים של טורקיה

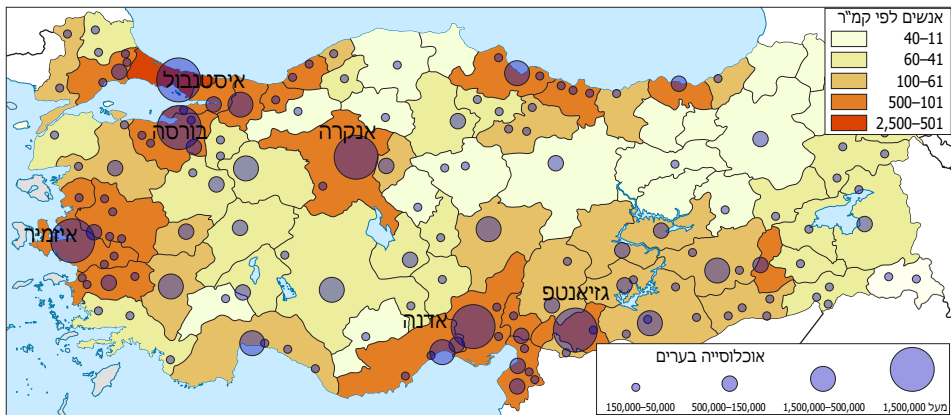
כמחצית מתושבי טורקיה מוגדרים כאוכלוסייה תלויה (בעיקר ילדים ונוער עד גיל 24 שהם 38.4%). בתוך עשור תיכנס האוכלוסייה הזו לגיל העבודה, ולכאורה תוכל לסייע בפרנסת השכבות שאינן עובדות. כמובן, כל זה תלוי בזמינות מקומות העבודה. עם זאת, כבר בעשורים הקרובים יגדל חלקה של האוכלוסייה המבוגרת תלויה – ומכ-12% כיום היא תגיע לשישית מהסך הכולל של תושבי טורקיה ב-2025. הזדקנותה של האוכלוסייה טרם מאיימת על טורקיה מהבחינה הדמוגרפית, אך כבר מתבקש להתכונן להשלכותיה הכלכליות-חברתיות, בדגש על פיתוח תשתיות חברתיות: בריאות, סעד ורווחה.

קצב גידול האוכלוסייה היה ב-2016 כ-0.9% בשנה. הוא גדול רק בעשירית האחוז מזה של שוודיה או של ארצות הברית. גידול כה נמוך נובע מריבוי טבעי נמוך ומהגירה שלילית: 1.2 לכל אלף נפש – דומה לזה של אפגניסטן או אינדונזיה, שגם אזרחיהן מנסים כל הזדמנות לחפש חיים טובים יותר מעבר לגבולות מדינותיהן. (על הפזורה הטורקית ועל הגירה לתוכה יפורט בהמשך).

תוחלת החיים הצפויה במדינה לאלה שנולדים עכשיו משוערת ל-72.5 שנים אצל גברים ו-77.3 שנים אצל נשים. המדד הזה היה יכול להיות הרבה יותר גבוה לו היתה המדינה משקיעה יותר במערך הבריאות. למרות כספי עתק שמופנים לפיתוחה (כ-5.4% מהתמ"ג ב-2014) היא אינה

יעילה דיה, במיוחד בהשוואה להוצאות ותוצאות של ארצות הברית, שמשקיעה 18% מהתמ"ג שלה בבריאות, או לצרפת שמשקיעה כמעט 12%, או לישראל – קרוב ל-8%. יצוין כי השקעה טורקית עדיין גבוהה באחוז מהשקעות של סעודיה העשירה או משתווה לזו של רוסיה. בכל מקרה, מדדי הבריאות של האוכלוסייה אינם מעודדים במיוחד: 1.7 רופאים ו-2.5 מיטות אשפוז לאלף נפשות ב-2011 מאיירים זאת היטב.

האזורים הצפופים ביותר של טורקיה נמצאים בחלק מערי החוף שלה, וזאת בנוסף לריכוזי האוכלוסין סביב עיר הבירה שלה ושאר הערים החשובות בחלק הפנימי של המדינה. מדד צפיפות האוכלוסייה של כלל טורקיה עומד על כ-104 נפשות לקמ"ר. מובן שלמדד הזה יש טווח משמעותי. צפיפות של יותר מ-2,500 נפש לקמ"ר נמצאת באיסטנבול; של כ-1,000 באיזמיר, בעוד שבמחוזותיהן היא בסביבות 600 נפש לקמ"ר. בערים מסוימות במחוזות השכנים (באזור הים האגאי וים מרמרה) הצפיפות קטנה יותר, אם כי גם משמעותית (עד 500 נפש לקמ"ר). אזורים צפופים נוספים שוכנים לחופו המזרחי של הים השחור, וכמובן סביב הבירה – אנקרה. צפיפות של עד 160 נפש לקמ"ר יש בחוף הים תיכוני של המדינה, בעוד שבמחוז הטאיי ובחלק ממחוזות שסביבתו היא חוצה את הרף של 300 נפש לקמ"ר. הצפיפות הקטנה ביותר נצפית באזורים פנימיים של טורקיה, וכן באזורים פריפריאליים של הרי ארמניה הצפוניים – שם היא מגיעה לעשרות בודדות נפשות לקמ"ר.

איור 6: מפת הצפיפות של טורקיה בשנת 2015

עיון

קרוב לשלושה רבעים מאוכלוסיית המדינה מוגדרים כעירוניים (73.4% נכון לשנת 2015). זהו מדד מכובד ביותר הדומה לזה של רוסיה המודרנית. תהליך העיור טרם נעצה בין השנים 2010-2015 הוא מוערך בשני אחוזים בשנה. יותר משליש מאוכלוסיית טורקיה מתגורר בתוך

"ערי מיליון של המדינה". באיסטנבול בת ה-14 מיליון ובסביבתה שוכנת כשישית מאוכלוסיית טורקיה – עובדה שלמרבה האירוניה מכניסה את טורקיה לעשיריית המדינות המאוכלסות ביותר באירופה. חוץ מאיסטנבול עריה הגדולות של המדינה הן: אנקרה (4.75 מיליון), איזמיר (3 מיליון), בורסה (כ-2 מיליון), אדנה (1.83 מיליון), גזיאנטפ (1.52 מיליון); קוניה (1.2 מיליון), קייסרי, אנטליה ומרסין (בכל אחת האוכלוסייה עומדת לחצות את הרף של מיליון או שכבר עשתה זאת). בנוסף לערי מיליון בטורקיה כ-40 ערים שאוכלוסייתן מונה בין 200 ל-800 אלף תושבים; כ-200 יישובים עירוניים שאוכלוסייתם גדולה מ-25 אלף תושבים אך נמוכה מ-200 אלפים, וכ-400 עיירות שמאכלסות בין שבעה ל-25 אלף תושבים.

המדרג העירוני במדינה מצביע על הפריסה הלא-אופיינית למדינות המתפתחות, שבהן יש עיר ראשה אחת שמושכת לתוכה את כלל החיים הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים. איסטנבול היא עדיין מרכז היסטורי ומרכז הכובד הכלכלי של טורקיה, בדגש על חלקה האירופי. מובן שמתחרה איתה אנקרה הבירה. עם זאת, גם בשאר אזורי המדינה יש שפע מרכזים אורבניים ששופעים בתעשיות ומעניקים שירותים ברמה גבוהה לסביבתן. בין אלו חשוב למנות את "הנמרים האנטוליים" – קובץ ערים מחוץ לחלקה האירופי של טורקיה, שהתפתחו משמעותית החל מסוף שנות ה-80 של המאה ה-20, וכיום מאכלסות את התעשיות המתקדמות ביותר של המדינה, וזאת לצד הפיכתן למרכזים פיננסיים לא רק ברמה האזורית אלא אפילו בזו הגלובלית (Tok 2008). מספר החברות הגדולות (ואף בינלאומיות שבהן) עושה אותן למשמעותיות ביותר בחיי הכלכלה, החברה והפוליטיקה במדינה. הבולטות בין ערים אלו הן: דניזלי, גזיאנטפ, קייסרי, בורסה, בליקסיה, קוניה, קהרמנמרש, ובמידה פחותה יותר: אורדו, סמסון וטרבזון (טבלה 6).

טבלה 6: רשימת המטרופולינים של טורקיה

אזור מטרופוליני	אוכלוסייה ב-2014 במיליונים	מספר רשויות משנה	בירת האזור ואוכלוסייתה במיליונים (2014)	הערות
איסטנבול (İstanbul)	14.37	39	איסטנבול – 14	בירה היסטורית של אימפריה עות'מאנית; בירה כלכלית של טורקיה בדגש על חלקה האירופי. עיר נמל הגדולה ביותר במדינה.
אנקרה (Ankara)	5.15	25	אנקרה – 4.58	עיר בירה נוכחית.
איזמיר (İzmir)	4.11	30	איזמיר – 2.84	בירה כלכלית של האזור האגאי, מרכז תעשייתי ועיר נמל שנייה בגודלה במדינה.
בורסה (Bursa)	2.78	17	בורסה – 1.85	מרכז לתעשיית המשי הטורקית; מרכז תיירות חורף; אחת "הנמרים האנטוליים".

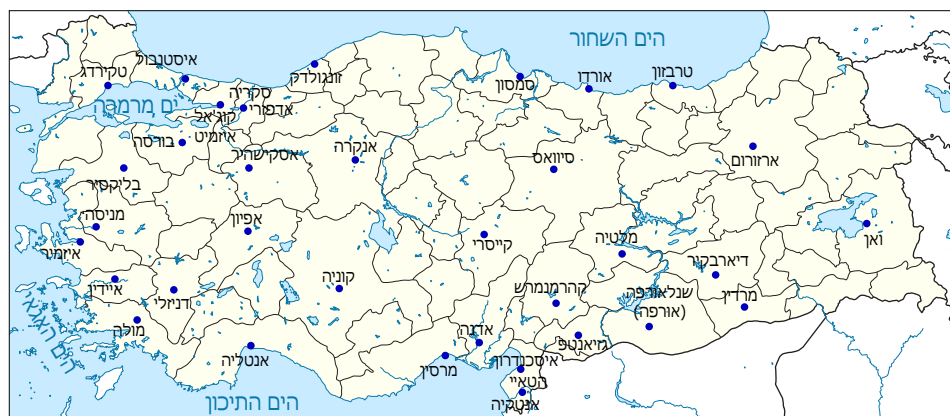
הערות	בירת האזור ואוכלוסייתה במיליונים (2014)	מספר רשויות משנה	אוכלוסייה ב-2014 במיליונים	אזור מטרופוליני
עיר הנופש הגדולה ב"ריוויירה הטורקית" ובמדינה כולה. נמל התעופה הבינלאומי השני בגודלו במדינה (משרת ברובו תיירים).	0.95 – אנטליה	19	2.22	אנטליה (Antalya)
עיר המעניקה שירותים לאזור חקלאי עשיר. מרכז לתעשיית מזון.	1.56 – אדנה	15	2.16	אדנה (Adana)
עיר תעשייתית (מכוניות, מכוונות, תעשייה כימית ועוד, לצד תעשיות מסורתיות – טקסטיל ומזון); אחת "הנמרים האנטוליים".	1 – קוניה	31	2.1	קוניה (Konya)
מרכז תעשייתי בין הגדולים במדינה. מעניקה שירותים לאזור חקלאי עשיר; אחת "הנמרים האנטוליים".	1.49 – גזיאנטפ	9	1.89	גזיאנטפ (Gaziantep)
עיר כורדית גדולה (ובה גם מיעוט ערבי). מרכז עירוני שצמח בעקבות תוכנית "דרום-מזרח אנטוליה".	שנלאורפה – 0.46	13	1.84	שנלאורפה (אורפה) (Şanlıurfa)
עיר נמל שמעניקה שירות לאזור תעשייתי שסביבה; כוללת מפעל זיקוק; אחת "הנמרים האנטוליים".	איזמיט (İzmit) 0.29 –	12	1.72	קוג'אלי (Kocaeli)
עיר נמל וצומת תחבורתי; מרכז תעשייתי שמעניק שירות לאזור חקלאי עשיר. יחד עם אדנה יוצרת שילוב של מטרופולינים.	0.84 – מרסין	13	1.72	מרסין (Mersin)
מרכז שמעניק שירות לאזור חקלאי עשיר. העיר התפתחה בעקבות תוכנית "דרום מזרח אנטוליה". הבירה הלא רשמית של האזור הכורדי.	דיארבקר – 0.61	17	1.63	דיארבקר (Diyarbakır)
מרכז תיירות ונופש, עם מיעוט עלווי. בעיר הגדולה ביותר של האזור המטרופוליני – איסכנדרון (Iskenderun) – המונה כ-180 אלף נפשות נמצא נמל חשוב ותעשיות המשמעותיות ביותר של המחוז.	אנטקיה (Antakya) – 0.19	15	1.52	הטאיי (Hatay)
עיר תעשייה חשובה באזור האגאי. משרתת אזור חקלאי עשיר. התפתחה בין היתר כתוצאה מקרבתה לאיזמיר ונמלה.	0.29 – מניסה	17	1.36	מניסה (Manisa)
עיר תעשייה וצומת תחבורתי במרכז טורקיה; אחת "הנמרים האנטוליים".	0.91 – קייסרי	16	1.32	קייסרי (Kayseri)
עיר נמל ומרכז תעשייתי המשרת אזור חקלאי עשיר; אחת "הנמרים האנטוליים".	0.51 – סמסון	17	1.27	סמסון (Samsun)

אזור מטרופוליני	אוכלוסייה ב-2014 במיליונים	מספר רשויות משנה	בירת האזור ואוכלוסייתה במיליונים (2014)	הערות
בליקסיר (Balıkesir)	1.19	20	בליקסיר - 0.26	מרכז תעשיית מזון באזור מרמרה המעניק שירות לאזור חקלאי עשיר; אחת "הנמרים האנטוליים".
ואן (Van)	1.09	13	ואן - 0.35	צומת תחבורה המקשר בין טורקיה לאיראן.
קהרמנמרש (Kahramanmaraş)	1.09	11	קהרמנמרש - 0.38	מרכז תעשיית טקסטיל ומזון; מעניקה שירותים לאזור חקלאי עשיר; אחת "הנמרים האנטוליים".
אידין (Aydın)	1.04	17	אידין - 0.18	צומת תחבורתי באזור האגאי; משרתת אזור חקלאי עשיר.
דניזלי (Denizli)	0.98	19	דניזלי - 0.49	מרכז של תעשיית טקסטיל באזור האגאי; אחת "הנמרים האנטוליים".
סקריה (Sakarya)	0.93	16	אדפזרי (Adapazarı) - 0.4	מרכז תעשיות רכב ותעשייה צבאית; משרתת סביבה חקלאית עשירה באזור מרמרה.
טקירדג (Tekirdağ)	0.9	11	טקירדג - 0.14	עיר נמל של תרקה; צומת תחבורתי; מרכז תיירותי; משרתת אזור חקלאי עשיר.
מולה (Muğla)	0.89	13	מולה - 0.06	בירה של כתרסיר ערי נופש קטנות, שאוכלוסייתן נעה סביב 20-50 אלף תושבים. ביניהן: בודרום (Bodrum), מרמרס (Marmaris), דצ'א (Datça).
אסקישהיר (Eskişehir)	0.81	14	אסקישהיר - 0.62	מרכז תעשייתי (כולל מפעלים צבאיים) וצומת תחבורתי חשוב.
מרדין (Mardin)	0.79	10	מרדין - 0.14	עיר כורדית; מרכז של אזור חקלאי עשיר.
מלטיה (Malatya)	0.77	13	מלטיה - 0.39	מרכז תעשיית טקסטיל.
טרבזון (Trabzon)	0.76	18	טרבזון - 0.21	עיר נמל; מרכז תעשייתי הניזון ממכרות שסביבה; אחת "הנמרים האנטוליים".
ארזורום (Erzurum)	0.76	20	ארזורום - 0.36	צומת תחבורתי חשוב (בדגש על צינורות נפט וגז הקיימים והפוטנציאליים); שכנה לבסיס חיל האוויר של נאט"ו.
אורדו (Ordu)	0.72	19	אורדו - 0.13	עיר נמל; מרכז תעשיות מזון; בסביבת העיר מפיקים ומעבדים כ-50% מסך הכולל אגוזי לוז של המדינה (הספקית הכי גדולה בעולם); אחת "הנמרים האנטוליים".
סך הכול	60	519	-	-

מקור: Turkish Statistical Institute 2014

קצב העיור הגבוה גרם לכך שבחלק מן המחוזות של טורקיה נעשתה אוכלוסייה כפרית, לכאורה, לשולית מבחינה סטטיסטית. בעקבות זאת החליטו בלשכה הסטטיסטית המרכזית של טורקיה לשייך את האזורים הללו לקטגוריה של "מטרופולינים". רוב אוכלוסיית המדינה (כשלושת רבעים) מתגוררת בתוך 30 "אזורים מטרופוליניים" שאומנם אינם פולשים לרוב שטח המחוז שעומדים בראשו, אך מרכזים בתוכם את רוב תושביו. הם מאחדים בתוכם עשרות יחידות משנה, ביניהן רשויות מקומיות (עירוניות וכפריות). במרכז האזור המטרופוליני עומדת עיר גדולה שמתפקדת בעיקר כבירת המחוז הנושא את שמה. יש רק כמה יוצאי דופן: בירת האזור המטרופוליני של קוג'אלי (Kocaeli) נקראת איזמיט (İzmit); העיר אדפזרי (Adapazarı) היא בירת האזור המטרופוליני של סקריה (Sakarya); ואנטקיה (Antakya) היא מרכז האזור המטרופוליני של הטאיי (Hatay).

איור 7: עריה הגדולות של טורקיה

חשוב להדגיש כי חלק ניכר מהערים הגדולות מבחינת אוכלוסייתן (שנמצאת בטווח שבין 100-300 אלף תושבים), כעשרים בחישוב גס, לא יצרו אזורים מטרופוליניים בהתאם להחלטת הלשכה הסטטיסטית של טורקיה. עם זאת ההיקף הכלכלי שלהן וחשיבותן האדמיניסטרטיבית עדיין גדולות. ברוב המקרים אלו בירות של מחוזות שהעניקו להן את שמותיהן.

אוכלוסייה כפרית

תהליך העיור המואץ שעוברת טורקיה אינו משאיה, לכאורה, ספק בדבר תחזיות העתיד. מספר האוכלוסייה העירונית יעלה בהתמדה, ובד בבד יקטן משמעותית השיעור של אנשי הכפרים המתפרנסים מחקלאות. היום מספרם נאמד בכ-21 מיליונים (כרבע מאוכלוסיית המדינה) ובעתיד יקטן הן בעקבות עזיבת הכפרים לטובת הערים (הגירה פנימית), וכן בעקבות זליגת חלק מערי טורקיה לסביבתן – סיפוח כפרים לתחומי הערים ויצירת מטרופולינים.

בינתיים הכפר הטורקי המסורתי (להוציא את כפרי תרקיה בחלק האירופי של המדינה) אינו שונה בהרבה מזה של המדינות המתפתחות במזרח התיכון: הסורי, המצרי או האיראני. בדרך כלל אלו יישובים בלתי מסודרים, עם תשתית פיסית וחברתית מועטה. אמצעי הייצור של החקלאים אינם מתאפיינים בחידושים טכנולוגיים או בריבוי קרקע זמינה. החקלאות הטורקית אינה משגשגת בזכות עמלם של אנשי כפר בחלקותיהם הקטנות, אלא תודות לחברות חקלאיות גדולות המעבדות את שדותיהם בשיטות תעשייתיות, בעזרת מעט כוח אדם ובאמצעות מיכון מתקדם. לכך יש להוסיף ריבוי ילדים במשפחות כפריות, והיעדר היכולת לספק קרקעות ופרנסה לכולם (Guresci 2013). עוני ונחשלות של הכפר הטורקי הם תוצאה ישירה של תהליך דטרמיניסטי זה. בין 1920 עד 1970 המדינה אומנם חילקה כ-30 מיליון דונם של קרקעות, אולם לפי המפקד החקלאי שנערך ב-1980 חלקם של חוואים חסרי קרקע או בעלי קרקעות, שאפילו אינן מספקות את צורכי המחיה של משפחותיהם (50 דונם ופחות מזה) גדל לכ-78% (כ-60% של סך הכול הקרקע המעובדת דאז). רק ל-4% של החוואים היתה בעלות על אלף דונם או יותר.

מאז השתפרו המדדים לכאורה, אך לא נבלמה כליל ההשלכה הלא-פחות בולטת והיא האוכלוסייה הצעירה והמשכילה למדי, שאין לה עתיד בכפך, נוטשת אותו לטובת הערים הגדולות, ואלו לא תמיד מסוגלות לספק למהגרים מהפריפריות מגורים, פרנסה ותנאים ראויים. שכונות עוני לא-חוקיות רבות שצמחו בתוך כל הערים הגדולות של המדינה יצרו תופעה האופיינית למדינות מתפתחות – האוכלוסייה השוכנת בהן אומנם מתפרנסת בערים, אך מתנהגת בהתאם לתרבות "עיר-כפר". בשנות ה-90 מחצית עד 60% של כל האוכלוסייה העירונית בטורקיה התגוררה בשכונות מאולתרות המורכבות מבתיים קטנים, שנבנו ללא אישור בן-לילה, ושאינן בהם חיבור לתשתית עירונית. הבתים והתופעה הזו זכו לכינוי הכולל "גצ'קונדו" (Gecekondur). אפילו באיסטנבול האחוז שלהן מכלל השכונות נאמד ביותר מ-50% עד שנת 2008. מאז חלקן הגדול של השכונות עבר סידור מרחבי ושולב לתוך המרחבים המוניציפליים (Turkan Kejanli 2013). עם זאת, עדיין רוב האוכלוסייה השוכנת בהן אינה משכילה, חלק מהזמן מובטלת, נשאר "מסורתית", מנהלת בעיקר כלכלה אפורה ומצמיחה לא מעט פשע.

לצד שיפור תנאי המחיה של תושבי "עיר-כפר" היו בעבר ועודן פועלות במדינה תוכניות הפיתוח של פריפריות כפריות בקנה מידה שונה, שאמורות לבלום את ההגירה לערים (Erdönmez and Özden 2009). אומנם אין לייחס להן סגולות-על. הבעיה טרם נפתרה, והיא גם אינה עומדת להיעלם בעשורים הקרובים. יש להדגיש כי אוכלוסייה כפרית זו של שכונות עוני בערים (כולל את ילדיהם של אנשי הכפרים שהיגרו לערים) היא הבסיס האלקטורלי של כוחות פוליטיים קיצוניים. אוכלוסייה זו תרמה את החלק המשמעותי ביותר לעלייתה של המפלגה האסלאמית של ארדואן, ועדיין נשארת בסיס אלקטורלי חשוב (Delibas 2015).

מאפיינים אתניים דתיים

מבחינה אתנית בין 70% ל-75% של תושבי טורקיה מוגדרים בתור "טורקים". האוכלוסייה הכורדית מונה כ-19%. שאר הקבוצות האתניות במדינה מונות כולן בין 7% ל-12%. מדובר לפחות בשני מיליון בוסנים; בין מיליון ל-2.5 מיליון צ'רקסים; כמיליון ערבים; לפחות 300 אלף אזורים וכחצי מיליון אחרים: אלבנים, גאורגים, אשורים, לאזים, פומאקים (בולגרים שקיבלו אסלאם), יהודים, ארמנים ויוונים. מספר כה גדול של צ'רקסים במדינה מוסבר ברדיפות וגירושים של האימפריה הרוסית שהתנהלו מהאמצע המאה ה-19, כאשר האימפריה העות'מאנית מצאה את עצמה בתור הצד הקולט. רוב המוסלמים מארצות הבלקן (בוסנים, אלבנים, בולגרים ועוד) הגיעו לטורקיה כבר משנות ה-20 של המאה הקודמת עם חילוף אוכלוסין גדול שהתבצע מול יוון אחרי מלחמת העולם השנייה, כאשר משטרים סוציאליסטיים השתלטו באזור, או כבר לאחר התפרקות יוגוסלביה ואנדרלמוסיה שלטונית שלוותה במלחמות וטיהורים. שאר הקבוצות האתניות מצאו את עצמן בשטחה של טורקיה המודרנית בעקבות נסיבות שכבר צוינו למעלה או עקב התפרקות האימפריה העות'מאנית ובעקבות סיפוח טורקי של חבל הטאי מסוריה.

מבחינה דתית כ-99.8% של אוכלוסיית טורקיה מוגדרים כמוסלמים. מתוכם 80%-85% – סונים; 15%-20% – אלוים. מתוך האוכלוסייה הלא-מוסלמית במדינה מתגוררים כ-27 אלף יהודים, כ-50 אלף נוצרים-ארמנים, כשלושת אלפים נוצרים-אורתודוקסים-יוונים וכ-45-90 אלף אחרים. חשוב להדגיש, כי חלקה הגדול של אוכלוסיית טורקיה, במיוחד בחלק המערבי של המדינה, מנהלת חיים חילוניים לגמרי, וחרף שיוכה הסטטיסטי לקבוצה "מוסלמית-סונית" אינה מזדהה עם רעיונות דתיים או עם זהות דתית. כל זאת למרות המאמצים הכבירים של המפלגה האסלאמית לקדם את החינוך והאידיאולוגיה הדתית, ולקבוע את השפעת הדת במנגנוני השלטון ובחיים הציבוריים (Tombuş and Aygenç 2017). מובן שאם האסלאמיזציה תימשך לתקופה של דור לפחות תלך האוכלוסייה החילונית של טורקיה ותצטמצם משמעותית.

עד שנת 2000 מועד החתימה של טורקיה באופן רשמי על אמנת האו"ם המחייבת לשמור על זכויות האדם ועל אלו של מיעוטים, היא לא הכירה בקיום קבוצות אתניות; לא ניהלה מעקב רשמי ונגיש אחריהן; החשיבה אותן סטטיסטית בתור קטגוריה של "דוברי שפות"; התייחסה לכל אזרחיה בתור "טורקים"; והיסטורית מנעה את כל הניסיונות של שימוש בזהויות לאומיות או תרבותיות אחרות. חרף החתימה על האמנה גישה זו נמשכת גם בימינו, וזוכה בגיבוי של אליטות פוליטיות ואינטלקטואליות גם יחד (Uzer 2016).

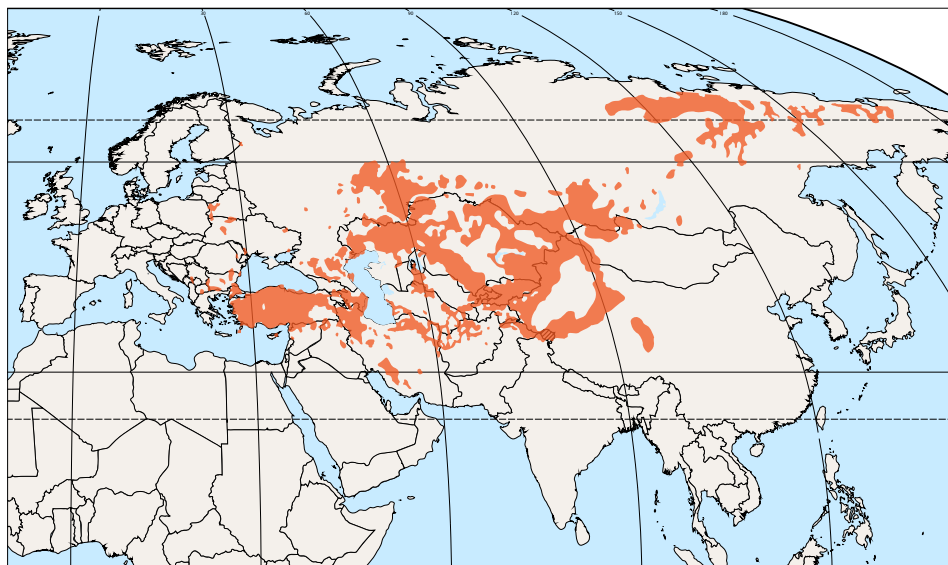
המושג "טורקי" מעורפל דיו ובמידה רבה מלאכותי. מדובר בהמצאה מאוחרת יחסית של מעצבי הלאומיות של האימפריה העות'מאנית ההולכת ונחלשת בימי הסולטנים האחרונים,

ולאחר מכן של אבי הרפובליקה, אטאטורק, שרצה לשייך למדינה הפוסט-אימפריאלית צביון לאומי מובהק (Ince 2012). עד אז האליטה של האימפריה, כמו גם רוב קבוצות האוכלוסיות המוסלמיות הנאמנות לסולטן היושב באיסטנבול, קראו לעצמן "עות'מאנים" (על שמו של מייסד האימפריה – עות'מאן). ההגדרה "טורקים" היתה נפוצה רק בקנה מידה מקומי, והתייחסה בעיקר לאוכלוסייה הכפרית של מרכז אנטוליה במאה ה-19. אוכלוסייה זו נחשבה לנאמנה ביותר לשלטונות, וכנראה שימשה מקור השראה ליוצרי "הלאום הטורקי" (כל זה כמובן לעומת האוכלוסיות שבגדו באימפריה – יוונים, ארמנים וכל המושבות הערביות). שיוך של מרכיב זהות משותפת היה בין השיטות לאחד בין שפע קבוצות אתניות שונות שהתגוררו במרחב, וקבע כמכנה משותף ביניהן בעיקר (חוץ מהשלטון המרכזי) את הדת האסלאמית (הסונית) והשפה הטורקית.

באשר לשפה הטורקית ראוי לחדד, שב"שפות טורקיות" מדברים שפע "עמים טורקים", ולא רק טורקים בטורקיה, אלא גם "טורקים" שנשארו בתור מיעוט לאומי מחוץ לתחומה לאחר התפרקות האימפריה העות'מאנית. בנוסף אליהם השימוש בשפות הללו נפוץ בשטחי ענק במרכז אסיה, באסיה התיכונה, בסיביר הרוסית ואף באירופה. בין העמים דוברי השפות הטורקיות נמנים אויגורים בסין, טטרים ברוסיה ובאוקראינה, יאקוטים ברמות צפון סיביר, אזורים (שיעים) בטורקיה, באזרבייג'ן ובאיראן וטורקמנים בסוריה. במקרה האחרון חשוב לא להתבלבל עם הטורקמנים – שהם יחד עם שכניהם מאסיה התיכונה (הקזחים, הקירגיזים, האוזבקים והרשימה עוד ארוכה ביותר) גם דוברי שפות טורקיות. אליהם יש להוסיף את הטורקמנים ששוהים בעיראק.

מוצאם של כלל "העמים הטורקיים" ממרכז אסיה. אלו הם שבטים נוודים רבים אשר חלק מהם, עקב נסיבות מגוונות (מיותר לפרטן כאן), עשו דרך ארוכה מאוד עד שהגיעו לשטחה של טורקיה המודרנית, ובסופו של דבר כבשו אותה מידי האימפריה הביזנטית. יודגש כי "הפך-טורקים" הגאופוליטי שמאפיין את טורקיה עד ימינו ניזון במידה רבה מהרצון להוביל את כלל "העמים הטורקיים" הללו. מספרם והשטח שבו הם מתגוררים מרשים: לפחות 300 מיליון נפשות במרחב של כ-10 מיליון קמ"ר בחישוב גס, מבלי להתחשב בצפיפות ובשאר קבוצות אתניות ותרבותיות המתגוררות לצד "טורקים". שטחה של טורקיה המודרנית תופס כ-7.5% מכלל "העולם הטורקי" ואוכלוסייתה "הטורקית" של טורקיה מונה כחמישית ממנו (איור 8).

בנוסף למוסלמים ולדוברי השפה הטורקית נכחו באימפריה העות'מאנית ואף ברפובליקה הטורקית בראשית ימיה קבוצות מוסלמיות אחרות, קהילות נוצריות למיניהן וגם דוברי שפות אחרות. באופן מסורתי לא התאפיינה טורקיה בסבלנות יתרה כלפי המיעוטים "הלא-טורקים", אלא דאגה להיפטר מהם ולא תמיד בדרכים הומניות. הקולוניות הערביות נותקו מטורקיה ומיעוט ערבי במדינה נשאר באזורי הגבול עם סוריה ועיראק ונחשב למאיים פחות. רק משנות

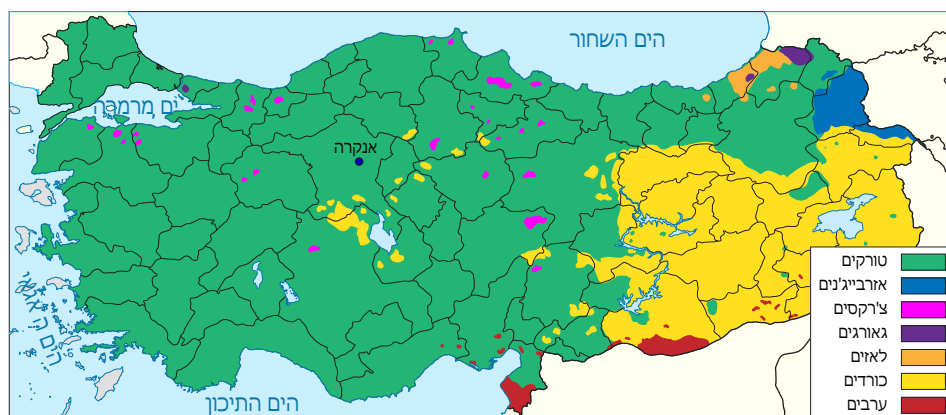
איור 8: פריסת "עמים טורקיים" בעולם המודרני

ה-50 המאוחרות טופחה במדינה שנאה עזה כלפי "העלוויים הקומוניסטים" שעלו לשלטון בסוריה, שאומנם לא גלשה לעבר טיהורים אתניים, אך עם הפסקות מסוימות נשמרה עד ימינו.

לעומת זאת לחוסר הסובלנות הטורקית היו ביטויים אלימים במיוחד. "השוואה הארמנית" במהלך מלחמת העולם הראשונה וגם לאחריה "ניקתה" את המדינה ממיעוט אתני-דתי שנתפס בעיני השלטונות כגורם עוין. לפי נתונים שונים, איבד העם הארמני לפחות כמיליון וחצי נפשות (Akçam 2012). בתורו, ניקויים אתניים וחילוף אוכלוסין בין טורקיה ליוון, שנפוצו במלחמה ובסיומה בין השניים, גרמו בקרב חלקם להיעלמות רוב הנוצרים והיוונים מהמדינה (Aktar 2003). ב-1923 עזבו את טורקיה באופן רשמי בעקבות הסכמי לוזאן כ-1.2 מיליון יוונים ואחרים, ובתמורה קיבלה טורקיה לשטחה כ-400 אלף מוסלמים מיוון. היו אלו לא רק "טורקים" אלא גם אלבנים, בולגרים שהתאסלמו ("פומקים") ומיעוטים אתניים אחרים, שלא רצו להישאר ביוון או שפוננו ממנה בכוח. אחוז הנוצרים ירד מכ-20% עד לכ-2% (וגם אלו שהו בחלק האירופי של המדינה – לנוצרים הותר להישאר בתרקה המערבית). בהתחשב באוכלוסיית טורקיה דאז (כ-13.2 מיליון ב-1924), ממדי הניקויים וההחלפות היו משמעותיים ביותר, והעידו בבירור על רצונה של אנקרה ליצור אוכלוסייה הומוגנית בשטחה ללא מיעוטים חזקים, שלא יאימו עוד על שלמותה הטריטוריאלית או יציבותה הפוליטית-חברתית-תרבותית.

מאז תחילתה של הרפובליקה ובמיוחד משנות ה-30 של המאה ה-20, נקטה המדינה את מרב המאמצים כדי להפוך את כלל אזרחיה לבעלי זהות יחידה – "טורקים" וגם לדוברי שפה

אחת – טורקית. חינוך לאומי, השקעות ב"מחקר היסטורי" ו"לינגוויסטי" המוכיח את המקורות הטורקיים ואת העליונות שלהם בכל תחום ותחום היו אמורים לתרום את שלהם ליצירת האומה המאוחדת היסטורית ותרבותית (Cagaptay 2004). השיטה הוכיחה את עצמה: "השבטיות" האופיינית כל כך למדינות המזרח התיכון קיבלה בטורקיה ממדים משמעותיים פחות, ונשארה בעיקר בתחום העסקי-פיננסי; החברה הטורקית התלכדה; נפוצו נישואים בין קבוצות אתניות שונות; רק השפה הטורקית אושרה לשימוש רשמי; הלאומניות הטורקית שלטה בפוליטיקה ובמרחב הציבורי, ועל בסיסה אף הוקמו קבוצות הימין הקיצוני ששמו לעצמם למטרה למחוק את כל "השבטים" מלבד הטורקי (Canefe 1998). במרחב הטורקי נשארו מספר מיעוטים אתניים בלבד, שלצד הזהות הטורקית שמרו על שפתם הלא-טורקית ועל זהותם המקורית. בין אלו נמנים: ערבים בדרום המדינה; לאזים בחלק המזרחי של חוף הים השחור (קבוצה אתנית דוברת שפות גאורגיות, אך אינה נוצרית אלא מוסלמית סונית); גאורגים בצפון מזרח וצפון מערב המדינה וכמובן כורדים – המיעוט הבדלני ביותר במדינה שעליו יפורט בהמשך.

איור 9: מפת פריסה של הקבוצות האתניות העיקריות של טורקיה

כפי שצוין למעלה, עד שנת 2000 לא הכירה טורקיה במושג המקובל בינלאומית של "מיעוט". מבחינתה, מאז "הסכם לוזאן" בינה לבין יוון המושג שויך לשלוש קבוצות דתיות בלבד שעליהן הבטיחה טורקיה להגן: ארמנים, יוונים (נוצרים) ויהודים. כל שאר האוכלוסיות הנבדלות מהרוב "הטורקי" או מהמיעוטים הרשמיים מבחינה אתנית או דתית לא הוכרו ולא הוענקו להן זכויות כלשהן. לא כורדים, לא אלזים, לא כנסיות או כיתות נוצריות אחרות. רק לאחרונה יש ניצנים ל"חופש דת", אך גם אלו ברובם הצהרתיים, באו מאוחר מדי ואין בכוחם לשנות הרבה (Bardakçı et al. 2017).

לאנקרה מסורת ארוכת שנים של אי-כיבוד הסכמים וחוקים להגנת המיעוטים. פעמים רבות יזמו השלטונות את רדיפתם או שהעלימו עין מ"היוזמה הציבורית". כך למשל בשנות ה-20 נאסר

על יהודים ונוצרים להיות עובדי מדינה; ב-1934 יצאו מספר קמפיינים אנטישמיים; ב-1942 הוטל מס רכוש כבד על נוצרים ויהודים בלבד; ב-1955 אירעו פרעות שהופנו נגד היוונים וכנסיותיהם; הוחרמו מהם רכוש ואמצעים כספיים רבים. מאז האיבה נפוצה בעיקר רק בכלי התקשורת, אם כי במסגרת אי-הסדרים הפוליטיים והחברתיים הרבים שחוותה טורקיה מאז שנות ה-60 היא גם קיבלה לעיתים אופי אלים.

האפליה קיימת עד ימינו ומתבטאת בחוקים ובמישור הפיננסי. כך, רק אימאמים טורקיים לצד כמרים יוונים וארמניים מקבלים משכורות ממשרד הדתות הטורקי. שאר האימאמים (בדגש על אלווים) ואנשי הדת של קהילות נוצריות לא מוכרות נאלצים להתפרנס בכוחות עצמם. אימאמים טורקים-סונים זוכים בהשכלה בבתי ספר דתיים ואוניברסיטאות שפרוסים בכל חלקי המדינה, בעוד ששאר אנשי דת (כולל המיעוטים המוכרים) לא יכולים לפתוח מוסדות לימוד דתיים חדשים. יתרה מכך, אפילו המוסדות הישנים נסגרים. המדינה נוהגת לשלוח אימאמים מוסמכים לשליחויות במדינות מוסלמיות, בדגש על אלו שבהן דוברי השפות הטורקיות. ב"שליחויות תרבותיות" הללו הם זוכים בתמיכה דיפלומטית מקיפה, ובפועל בקידום אסלאם סוני לצד הפצת השפעה טורקית פוליטית. בו זמנית מונעת טורקיה פעילות של אנשי דת שלא מטעמה ביזרה הפנימית והבינלאומית ומקשה עליהם בדרכים מגוונות.

אך לפני שנים בודדות התחילו להסיר בטורקיה את האיסור להשתמש באופן רשמי בשפות המקומיות של המיעוטים במרחב הציבורי במערכת החינוך ובתקשורת. אומנם אין לייחס זאת לטוב ליבם של הפקידים באנקרה, אלא הלחץ האירופי והרצון של טורקים להיות חלק מהאיחוד הובילו להחלטה זו, אם כי ממילא הפך פיתוח האינטרנט והטלוויזיה הלוויינית את האיסורים הללו ללא-רלוונטיים. כמו גם רוב המיעוטים במדינה ממילא נעלמים: מזדקנים או מהגרים. נשארה רק קבוצה אחת שאינה מוותרת על מורשתה התרבותית ומפתחת שאיפות לאומיות ובדלניות – זו הכורדית.

כורדים

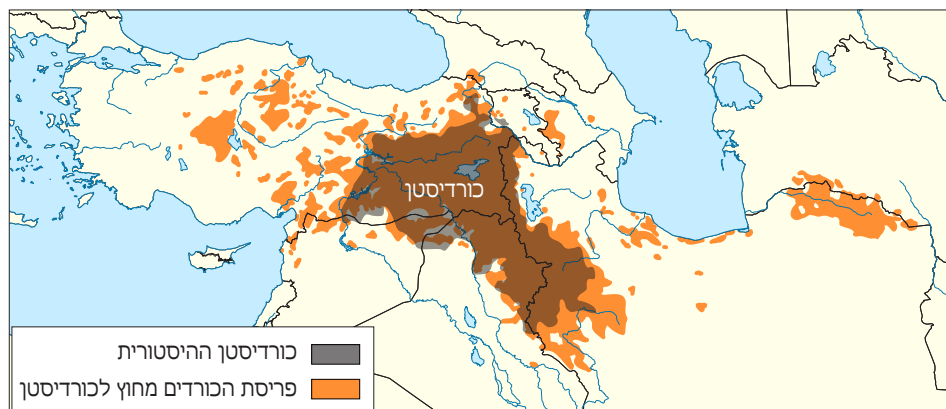
מספרם הכולל של הכורדים בעולם נאמד בלא פחות מ-30 מיליון נפש, שפרוסים בעיקר בשטחם של ארבע מדינות במזרח התיכון: סוריה (כ-2 מיליון); איראן (לפחות 8 מיליון); עיראק (לפחות 5.6 מיליון) וכמובן טורקיה (לפחות 14 מיליון). מלבד "כורדיסטן" (איור 10) – השטח הרציף לכאורה שבו נפוץ הרוב הכורדי – יש פיזורה כורדית באסיה התיכונה ובקווקז, שלא לדבר על מאות אלפי כורדים שהיגרו לתוך מדינות האיחוד האירופי או בכלל מעבר לאוקיינוס האטלנטי. חוץ מהיסטוריה משותפת, המאפיין המאחד את הכורדים היא השפה הכורדית על רוב הדיאלקטים שלה: לא טורקית ולא ערבית אלא שפה הודו-אירופית השייכת לקבוצה

הפרסית. מבחינה דתית כורדים אינם הומוגניים ומתפלגים לסונים (הרוב המוחלט), שיעים, איזידים וקבוצות קטנות ביותר של נוצרים ויהודים.

גם מבחינה פוליטית וגאופוליטית אין זאת קבוצה מאוחדת עם הנהגה מוכרת שמקדמת את כלל הכורדים לפי רעיון לאומי מאחד כלשהו. כך, לדוגמה, רק בטורקיה לצד המחותרת הכורדית (ה-PKK), הדוגלת ברעיונות סוציאליסטיים ופועלת מאז אמצע שנות ה-80 בדרכי טרור נגד הטורקים גם בטורקיה וגם משטחי סוריה ועיראק, יש מפלגה כורדית המוכרת בחוק ופועלת בדרכים פוליטיות מקובלות בפרלמנט הטורקי (Gunes 2013). בנוסף לכך ישנה אוטונומיה כורדית בצפון עיראק שמדי פעם דואגת לסייע לאחיהם מה-PKK בטורקיה במאבק נגדה, או שנותנת יד בעצמה ללחימה פוליטית וצבאית נגד אנקרה. כורדים סוריים שבקרבתם ויוזמתם נוצרה ה-PKK שלאחר מכן פעלה בטורקיה ועיראק לא פעם שימשו את השלטון האלווי במאבק נגד טורקיה בעוד שבסוריה נמנעו מהם זכויות פוליטיות. המיעוט הכורדי של איראן שומר דווקא על פרופיל נמוך, נהנה מזכויות מסוימות, אך נמצא במעקב רציף של משטר האייתולות.

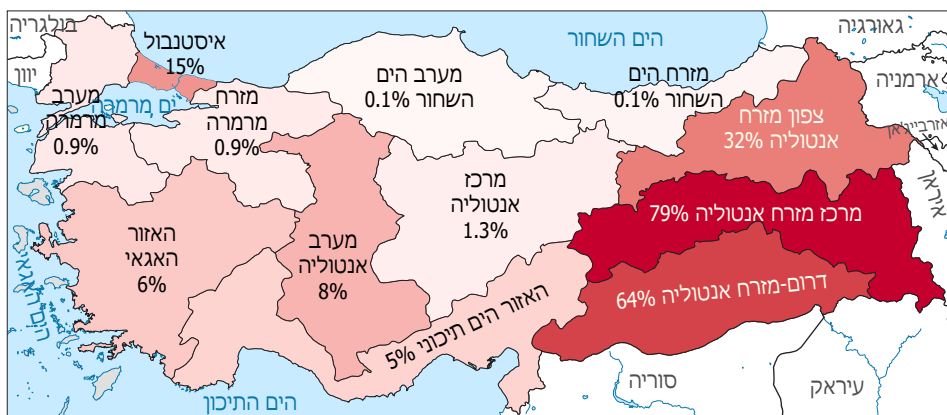
השאיפות הכורדיות לעצמאות ולאיחוד כלל הכורדים בתוך ישות גאופוליטית אחת הועלו פעמים רבות, בין היתר על ידי מעצמות אירופיות, אך לא נשאו פירות (Jwaideh 2006). כיום כורדים הם קבוצה אתנית בין הגדולות בעולם שחסרה מדינת לאום, אם כי מאז תום מלחמת המפרץ הראשונה הם כבר זכו באוטונומיה מסוימת בצפון עיראק. בסוריה תיתכן התפתחות דומה, עם היחלשות המשטר של אסד והתפרקות המדינה.

איור 10: מפת "כורדיסטן" ושטחים שבהם יש אוכלוסייה כורדית משמעותית

השאיפות הבלדניות של כורדים בטורקיה ועשרות המרידות שלהם דוכאו תמיד ביד קשה של השלטונות, ולו ב"טיהורים" ופינוי אוכלוסייה. מדובר בממדים מצומצמים למדי בקנה המידה

הטורקי: כמה עשרות אלפי הרוגים וכ-950 אלף עקורים (בין 1984–2005), שרובם לא הועברו הרחק ממקום מגוריהם המקורי וה"טרנספר" לא הוביל לשינוי בפריסה של האוכלוסייה הכורדית. יש סיבות מוצקות לדאגה הטורקית מהבדלנות הכורדית. התבוננות (איור 11) על פריסת האוכלוסייה הכורדית במדינה מסייעת להבין זאת.

איור 11: אחוז האוכלוסייה הכורדית באזורים השונים של טורקיה

אוכלוסייה כורדית נמצאת בכל אזורי המדינה, והריכוז הגדול ביותר נצפה במזרח ודרום-מזרח. המספר של הכורדים והאחוז שלהם בהשוואה ל"טורקים" באזורים הללו צפוי רק לגדול. הריבוי הטבעי הגבוה שלהם לעומת זה הנמוך של שאר אוכלוסיית טורקיה עלול לגרום לפערים משמעותיים עוד יותר כבר תוך שני עשורים. בחישוב גס: אישה באזורים הכורדיים מביאה לעולם כ-3–5 ילדים, בעוד שאישה טורקית אינה מסוגלת להתחרות בכך – המדד נע בין 1–3 ילדים לאישה. הדמוגרפיה הכורדית כבר השיגה ניצחון משמעותי שבא לידי ביטוי במערכת הפוליטית הטורקית. המפלגה הכורדית עברה את אחוז החסימה הגבוה (10%) בבחירות הכלליות בטורקיה שאירעו ביוני 2015, והכניסה 80 נציגים מטעמה לפרלמנט. אם המבנה הדמוקרטי של המדינה יישמר במתכונתו הנוכחית יוכלו כורדים כעבור דור להיות לאחד הכוחות הפוליטיים המשמעותיים, ואף לדרוש אוטונומיה או שינוי באופייה האוניטרי של טורקיה – לנסות לעשותה לפדרציה.

אין להרחיק יתר על המידה בספקולציות הנובעות מדמוגרפיה כורדית ומעליית כוחם הפוליטי. ישנן עדויות לכך שרוב הכורדים בטורקיה אינם מעוניינים להתנתק, אלא דווקא שוקדים להשתלב בחברה הטורקית ובמנגנוני הפוליטיים, ובאנקה צריכים אך להמשיך בתהליך האינטגרציה (Tezcür and Gurses 2017). כך או אחרת, הקמת ישות עצמאית, או אפילו אוטונומיה של כורדים בשטחה של טורקיה תבשר את סופה, את התפרקותה הטריטוריאלית הכלכלית והחברתית, את מחיקתה מהמפה הגאופוליטית לא רק בתור מעצמה אזורית, אלא

כמדינה המסוגלת לקיים את עצמה ולהתגונן משכנותיה. כורדים יושבים על הצומת ההיסטורי של הדרכים, ובהם תוואי הצינורות החשובים המקשרים בין טורקיה לאיראן, עיראק ולמדינות הקווקז. כורדים שולטים במקורות המים של פרת וחידקל, כמו גם במשאבי הנפט שהתגלו באזור. אין לשכוח את שאר אוצרות הטבע שנמצאו בהרי המזרח, ושאוכלוסייה כורדית היא הדומיננטית באזורם. כמובן העברת שטחים לשליטה כורדית תשאיר את מרכז טורקיה חשופה אסטרטגית, חסרת מכשולים טבעיים המגינים עליה ממזרח. בנוסף לכך, החלפת האוכלוסיות או טיהורים אתניים שעלולים להתרחש בעקבות הקמת הישות הכורדית עלולה במהרה להפוך את כלל האזור לתוהו ובוהו גאופוליטי. בנוסף לטורקים ולכורדים, הסכסוך על חלוקת שטחים ואוכלוסיות יערב לתוכו גם את המיעוט הערבי בטורקיה, וזאת כנראה בנוסף לערבים של סוריה ועיראק.

באנקרה מבינים היטב את האיום הכורדי ומתמודדים איתו בדרכים מגוונות. לצד "המקל" בדמות לחימה ממשית במחותרת הכורדית (ה-PKK) ובשאר המיליציות הכורדיות שפועלות מעיראק או בסוריה, ודמוניזציה מתמדת של הכורדים בתור הכוח המסוגל להוביל אסון על המדינה, לא שכחו בטורקיה את ה"גזר". הניסיונות להיטיב עם הכורדים באו לידי ביטוי בתוכניות פיתוח של אזורים ("פרויקט דרום מזרח אנטוליה" היה אחד מהם). אך הושמע בשנות ה-90 בדרגים הגבוהים הרעיון להעניק לכורדים סוג של אוטונומיה, כבר רוב האליטות הפוליטיות והצבא התנגדו לכך נחרצות. הכורדים המשיכו להיחשב לטורקים, מנעו מהם מלטפח את תרבותם, לדבר בשפתם וכמובן התבקשו לשכוח משאיפותיהם הבלניות. כוחות הצבא שעוצבו באזורים הכורדיים מנו לפי החישובים הצנועים ביותר כשליש מיליון חיילים.

מאז עלייתה של המפלגה האסלאמית לשלטון ניסו טורקים שיטות מתוחכמות יותר לשמירת הכורדים בחיקם. אסלאמיזציה של המדינה סיפקה, לכאורה, כלי שהיה יכול לקרב את כלל המאמינים לשלטון באנקרה. הנהגת המדינה קיוותה שהזהות הכורדית לא תהיה נחוצה עוד במדינה של כלל המוסלמים שגם תשפיע על מדינות שבהן שוכנים שאר הכורדים העוינים את טורקיה, סוריה ועיראק. עוד החליטו באנקרה ליטול את היוזמה לידיהם ולא להתנגד למה שכבר קרה בפועל. טורקים לא מנעו הקמת המפלגה הכורדית הרשמית, אישרו ערוצי טלוויזיה ממשלתיים בשפה הכורדית, ואף הוקמו מספר קריות חינוך שמלמדים בהן בשפה הזו (אם כי לפי תוכניות שמאושרות על ידי משרד החינוך הטורקי). אולם התקוות הטורקיות לא התממשו. הזהות האתנית כורדית הלכה והתחזקה ולצידה שאיפות לאומיות ודרישות למתן זכויות שנשמעו מתוך טורקיה וגם מחוץ לתחומיה (Ergin 2014).

באנקרה המשיכו במהלכים פוליטיים מתוחכמים. מדי פעם הכריזו על הפסקת אש, דיברו עם "כורדים מתונים" ואף ניהלו משא ומתן עם ה-PKK. כך שרדה הרגיעה האחרונה עד 2015 – עד הבחירות לפרלמנט שבהן השתמשה המפלגה האסלאמית של ארדואן ב"איום של האויב

הכורדי" לשם השגת מטרות אלקטורליות. בו זמנית הצטרפה טורקיה לקואליציה הבינלאומית ללחימה נגד דאעש, ובפועל נלחמה בגלוי בכוחות הכורדיים בסוריה ובעיקר בצפון עיראק (שבה הפציץ חיל האוויר הטורקי מטרות כורדיות בלבד). טורקיה הביעה התנגדות נחרצת לחימוש הכורדים בעיראק ובסוריה על ידי בעלות בריתה (בדגש על ארצות הברית), אפילו לצורך הלחימה בדאעש. לצד פעילות אגרסיבית מעבר לגבולותיה האשימה אנקרה את הכורדים בביצוע פעילויות טרוו, ועקב כך הנהיגה מדיניות יד קשה באזורים הכורדיים בתוך המדינה. בעיר דיארבקיר – "הבירה הכורדית" – אירעו מעצרים המוניים, "טוהר" המרכז ההיסטורי של העיר, עסקים כורדיים נסגרו ומאות משפחות ובודדים (בדגש על בני הנוער) הוגלו (Tharoor 2016).

לסיכום הנושא הכורדי יודגש שוב, כי שינויים גאופוליטיים שחלים באזור מאפשרים לכאורה הקמת "כורדיסטן", אך הדבר לא יהיה קל. באנקרה יעשו מעל ומעבר בתוך המדינה ובזירה הבינלאומית כדי למנוע זאת, וכנראה לא יבחנו באמצעים אם לא יצליח עמלם בשיטות הקונבנציונליות.

הפזורה הטורקית, מהגרים ופליטים

מאז שנות ה-60 של המאה הקודמת, בעיקר על רקע קשיים כלכליים במדינה, חיפשו אזרחי טורקיה רבים הזדמנויות מחוץ לתחומה. בעקבות זאת הפזורה הטורקית מונה כיום לפי חישובים שונים מ-3 עד כ-5.5 מיליון נפש (4–7 אחוזים מאוכלוסייתה של טורקיה המודרנית). מספר מדויק אינו ידוע. הנתונים מ-2015 מצביעים על כ-2.9 מיליון אזרחים טורקים שנולדו בטורקיה ומתגוררים רשמית מחוץ לתחומה (De Bel-Air 2016). נתונים אחרים קיימים בחלק מן המדינות הקולטות, אם כי הם מתייחסים לטורקים שזכו באזרחות נוספת, ייתכן שוויתרו על זו הטורקית, או שלא ויתרו, אבל אינם גרים עוד בתחומן של המדינות הקולטות, ואולי חזרו לתחומי טורקיה. את הסיבוך לסטטיסטיקות מוסיפים טורקים בדור השני או השלישי (ילדיהם של המהגרים שקיבלו אזרחות טורקית או שמייחסים להם אותה מבלי לזכות בה רשמית). גם השיוך האתני של אזרחים טורקים מחוץ לתחומה מבלבל: ייתכן שחלק נכבד מהטורקים שמחוץ למדינה (מחמישית עד רבע מסך הכול) הם בכלל כורדים ולא מזדהים עם הזהות הטורקית כלל.

כך או אחרת, רוב הטורקים בפזורה שוהים במערב אירופה (טבלה 7). בטורקיה דואגים להשתמש בנכס הכלכלי וגאופוליטי של הפזורה הטורקית כדי לקדם מטרות שונות, ובד בבד אין נרתעים מלטפח בה זהות טורקית. "הלובי" הטורקי בגרמניה הוא הגדול ביותר, מאורגן היטב וגם מקבל סיוע רשמי של משרד הדתות הטורקי. ואכן "הארגון הטורקי האסלאמי לענייני דת" (DİTİB) שפועל בגרמניה מ-1984 מאחד אלפי קהילות, מממן 900 מסגדים. הוא אף זכה לגינוי

"הזרוע הארוכה של אנקרה" שמארגנת מפגני ראווה, מפעילה לחץ על פוליטיקאים ומקדמת ישירות את האינטרסים של הממשל הטורקי (The Economist 2016).

שלטונות גרמניה ואלו של שאר מדינות מערב אירופה מודאגים מאוד מהופעת "חברה מקבילה" של טורקים במדינתן, שאינה מעוניינת לאמץ נורמות תרבותיות של האיחוד האירופי, מבקשת לשנותן ואף מקדמת בגלוי את האינטרסים של אנקרה (Noack 2016). הרצון של מדינות מערב-אירופיות למנוע השפעה מסוכנת, לכאורה, של טורקיה על אזרחיהן הוביל לאחרונה למניעת ביקור של גורמים פוליטיים טורקים ופגישתם עם אוכלוסייה טורקית מקומית בהולנד ובאוסטריה, מה שעורר זעם רב בקרב ההנהגה הטורקית (Nasralla 2017; Dearden and Agerholm 2017).

חשוב לציין כי לאחרונה, כנראה, עומדת להיחלש משמעותית ההשפעה הטורקית בשל הופעה באירופה של מיעוט ערבי גדול. כדי להתגבר על "האיום" הזה ובו זמנית "להביא יותר צדק לעולם" קרא הנשיא ארדואן למשפחות טורקיות בפזורה "לעשות לפחות חמישה ילדים" (Sanchez 2017).

טבלה 7: הפזורה הטורקית ב-2015 – מדינות עיקריות (הערכות)

המדינה	הערכה מינימלית (באלפים)	הערכה מקסימלית (באלפים)
גרמניה	1,360	2,700
צרפת	250	820
הולנד	190	300
ארצות הברית	110	250
אוסטריה		160
סעודיה		150
בריטניה	87	150
בלגיה		90
שוויץ		78
שוודיה		46
אוסטרליה		40

מקורות: De Bel-Air 2016; נתונים של לשכות סטטיסטיות מקומיות והודעות תקשורת לא רשמיות

נכון לשנת 2015 שהו בטורקיה קרוב ל-1.6 מיליון מהגרים חוקיים, כלומר אלו שנולדו מחוץ לתחום המדינה, אך נכנסו אליה באישור וקיבלו מעמד רשמי (של תושב או אזרח מלא). בטבלה 8 להלן מוצגות מדינות מוצא עיקריות של המהגרים הללו. ברוב המקרים אלו טורקים אתניים שעזבו את מדינת האם שלהם לטובת טורקיה מסיבות מגוונות ובתקופות שונות – החל מגירושים במדינות הבלקן, בדגש על בולגריה הנשלטת בשלטון קומוניסטי מסוף שנות ה-40 של המאה הקודמת, דרך אנשי הדור השני או השלישי למהגרים שהגיעו למערב אירופה

ובחרו לחזור, וכלה בנציגי העמים דוברי שפות הטורקיות, או שאר קבוצות אוכלוסייה שהיגרו מטעמים כלכליים, או תוך חיפוש מקלט פוליטי-מדיני לאחר המשך הסכסוכים האתניים במדינות שנסודו כתוצאה מהתפרקות יוגוסלביה. הטבלה אינה כוללת את רבבות המהגרים שעברו דרך טורקיה לאירופה וכשלושה מיליון פליטים סוריים לצד אלו העיראקיים שנכנסו לתוך המדינה מאז תחילת אירוע "האביב הערבי".

טבלה 8: מדינות האם של המהגרים בטורקיה

המדינה	מספר המהגרים ב-2000 (באלפים)	מספר המהגרים ב-2015 (באלפים)
בולגריה	480	378
גרמניה	273	263
עיראק	-	97
סוריה	-	76
אזרבייג'ן	17	53
מקדוניה	31	43
אפגניסטן	-	38
אוזבקיסטן	-	36
איראן	13	36
רוסיה	20	34
הולנד	21	32
בריטניה	19	32
צרפת	17	28
יוון	60	27
טורקמניסטן	-	25
גאורגיה	-	25
ארצות הברית	13	24
קזחסטן	-	21
אוסטריה	14	18
לוב	-	16
סעודיה	-	14
סין	-	12

מקור: De Bel-Air 2016

בשל משברים רבים שחווה המזרח התיכון החל משנות ה-80 של המאה הקודמת (בדגש על המהפכה באיראן; המלחמות של עיראק-איראן; הטיהורים של סדאם חוסיין במדינתו; מלחמות המפרץ ותוצאות "האביב הערבי" בסוריה) קיבלה טורקיה תמיד פליטים. אין פלא שהיא נחשבת למדינה בסיכון גבוה להופעה בגבולותיה וגם בתוכה של פליטים, עקורים או מהגרים (Sirkeci 2017).

הזרם הגדול ביותר של פליטים נרשם מאז פרוץ אירועי "האביב הערבי" בסוריה, ועם עליית דאעש בסוריה ועיראק. נכון לשנת 2017 עיקר הפליטים בטורקיה הם סורים (יותר מ-2.7 מיליון), בעיקר מהמחנה המתנגד לנשיא אסד – וביניהם ערבים סונים, כורדים, טורקומנים ואחרים. בנוסף לסורים שהו בטורקיה כ-300 אלף אזרחי עיראק. היו אלה בעיקר כורדים. חלקם ברחו מדאעש, חלקם שהו במדינה עוד מתקופות של מלחמת המפרץ השנייה, זו הראשונה, או אפילו מאז שנות ה-80 המאוחרות, שבהן "טיהר" סדאם חוסיין את האזור הכורדי, בין היתר בעזרת נשק כימי. זרם הפליטים אינו פוסק. רק בשישה חודשים (מספטמבר 2016 עד פברואר 2017) נכנסו למדינה כ-550 אלף פליטים, והגדילו את המספר הכולל של הפליטים לכ-3.55 מיליון נפשות (Cetingulec 2017a).

בהשוואה לאוכלוסיית טורקיה הגדולה אין הכוונה שמספר הפליטים מאיים על הדמוגרפיה של טורקיה, כלכלתה, או על יציבותה הפוליטית או הגאופוליטית, במיוחד לנוכח השליטה הקפדנית על מחנות הפליטים, ומניעת הצטברות הפליטים באזור אחד. רובם לא נמצאים באזורי הגבול במחנות (אלו הם רק כ-270 אלף) אלא מפוזרים בתוך אזורי טורקיה הפנימיים ועריה הגדולות. העלויות של הקליטה והטיפול בפליטים אומנם הוערכו על ידי פקידי טורקיים בכ-35 מיליארד דולרים, אך באנקרה דואגים לכסות את העלויות על חשבון האו"ם, התורמים ממדינות המפרץ הפרסי וארגונים בינלאומיים שונים. חלק גדול מהציבור הטורקי מזדהה עם הפליטים, דבר שמנוצל היטב למטרות הפוליטיות של המפלגה האסלאמית. יתרה מכך, באנקרה אפילו הגדילו למצוא בפליטים תועלת להשגת מטרותיה הגאופוליטיות והכלכליות – בעזרת איום לתת לפליטים לעבור בשטחה לכיוון אירופה, "סוחטת" טורקיה מהאיחוד האירופי אמצעים פיננסיים, והופכת את מדינות האיחוד לגמישות יותר בכל הקשור לאסלאמיזציה של טורקיה והנהגת השלטון האוטוריטרי שבה (ערן ולינדנשטראוס 2016).

התיאבון הכלכלי של אנקרה בתחום זה מסתכם ב-3 מיליארד יורו (Logan 2017); וזה הגאופוליטי מתנהל במישור דיפלומטי מתוחכם. כך לאחרונה הבטיח שר החוץ הטורקי להתחיל להרשות לכ-15 אלף פליטים לצאת מדי חודש באין מפריע מתחומי טורקיה לכיוון אירופה, אם לא תקבל אנקרה את הכספים שהובטחו לה במסגרת העסקה לבלימת הפליטים, אם ימשיכו "באפליה כלפי הפוליטיקאים הטורקים הפועלים בשטחה של אירופה", ואם טורקיה לא תרגיש הקלות בעניין אשרות כניסה של אזרחי טורקיה בכל הקשור לכניסתם החופשית לתוך גבולות האיחוד (Karasin 2017).

בנוסף לכל אלה נהנית טורקיה מהזרמת כספים לא מעטה של חלק מהפליטים, שכן יש לא מעט שבאו לטורקיה עם חסכוניהם. לפי הנתונים הטורקיים, הפליטים הללו כבר הקימו כ-5,000 חברות במדינה. טורקיה גם זוכה בכוח אדם זול המתפרנס בעסקים הקטנים והבינוניים של המדינה, וגם מנצלת את "הפליטים האיכותיים". הנשיא ארדואן הבטיח להעניק אזרחות

לפליטים משכילים בדגש על רופאים ואנשי מקצוע טכניים, אם יעברו מבחני סינון (Al Jazeera 2017). באשר לרוב הלא-משכיל טורקיה טרם החליטה וקיים ספק רב אם תעניק לכולם את התושבות או האזרחות. גורלם של הפליטים הללו יתבהר לאחר תום הקרבות בסוריה ועיראק והתייצבות האזור, דבר שיכול לארוך זמן רב (Baban et al. 2017).

כלכלה

כדי להבין את מאפייני הכלכלה הטורקית המודרנית ואת הקשיים שבהן היא נתקלת אין מנוס מלציין בקצרה את ההיסטוריה שלה (Pamuk 2007). עד סופה המר המשק שניהלה האימפריה העות'מאנית נשאר ברובו מסורתי, והתבסס על חקלאות בלתי יעילה ההורסת את הקרקע, ומונעת הכנסת טכנולוגיות מודרניות. נפוץ ניצול בלתי מתחשב בפרובינציות שלה לצד היעדר כלל השקעות בפיתוח. תעשייה כמעט שלא היתה קיימת, וזו שהיתה נמצאה בבעלות זרה. באיסטנבול הרגישו מחסור תמידי באמצעים, ודאגו ללוות כספים מכל מלווה פוטנציאלי. המעצמות האירופיות ניצלו את חולשתה של טורקיה למטרתן הכלכליות והגאופוליטיות. הן שהפכו את טורקיה לשוק ענק של מוצריהן, הכניסו אותה לחובות, ועל כן ניהלו כמעט ישירות את ענייניה הפיננסיים. השחיתות הטוטלית הקשתה עוד יותר על המשק המיושן, שלא הצליח לנהל את רוב האזורים באימפריה הענקית. ניצני הכלכלה המודרנית, בדגש על מפעלי תעשיית הנשק, הוקמו בעיקר באיסטנבול הבירה. החידושים התחילו להגיע לפריפריות רק בתחילת המאה ה-20, עם התפתחות רשת מסילות הברזל שגם נבנתה לפי תוכניותיהן של המעצמות האירופיות ובמימוןן. אין פלא שהאימפריה העות'מאנית זכתה בכינוי "החולה שעל הבוספורוס", לא צלחה את מלחמת העולם הראשונה ואיבדה את כל הקולוניות שלה. הרפובליקה הטורקית קיבלה מורשת של כלכלה עות'מאנית "חולה", בלתי יעילה, תלויה ביותר בהשקעות וביבוא תעשייתי של מעצמות אירופיות, שגם השתלטו על חלקי האימפריה העות'מאנית לשעבר.

מאז עלייתו של אטאטורק לשלטון החליטו בטורקיה לא לחזור על טעויות היסטוריות של תלות בגורמים זרים. המדינה לקחה את השליטה לידיים. "האטטיזם" (מהמילה הצרפתית État – מדינה) שהנהיג אטאטורק היה כמעט קלאסי – הממשלה התערבה במידה רבה בכל תחום ותחום של החיים הכלכליים לצד אלו הציבוריים והפרטיים ושאפה לכונן משק ריכוזי, מתוכנן ובמידת האפשר אוטרכי (המספק בעצמו את רוב צרכיו). מכאן אין להסיק כי טורקיה חיקתה את ברית המועצות הקומוניסטית – בטורקיה אומנם למדו מהניסיון של שכנתה, אך דאגו לשמור מרחק ולא לאמץ רעיונות סוציאליסטיים מהפכניים מדי.

באנקרה יזמו פרויקטים לפיתוח המשק, עשו רפורמה חקלאית מקיפה (חילקו אדמות לחקלאים), החלו להקים מפעלים, בעיקר של תעשייה קלה (מזון וטקסטיל), נפוצו חברות ממשלתיות. לצד זה לא מנעו בטורקיה לקדם יוזמה פרטית (בהשגחה ובתמיכת המדינה), ולא שכחו הקמה וסבסוד של הענפים הלא-רווחיים בהכרח, אך נחוצים לעתידה של טורקיה: תעשיית פלדה, הכימית והפטרו-כימית, מכונות ועוד. בד בבד ניהלה המדינה במידת האפשר מדיניות חברתית הדואגת לרווחת כלל תושבי טורקיה (חינוך, בריאות, סעד). מובן שהאמצעים המעטים שעמדו לרשות טורקיה לא היה בהם די. לקושי לפיתוח המשק הוסיף היעדר מומחים וכוח אדם מיומן בתחומים רבים. הסיוע מבחוץ גם לא מיהר להגיע.

עד שנות ה-80 עם תקופות קצרות שהביאו לליברליזציה כלכלית זעירה ולניסיונות לגייס משקיעים זרים, התאפיינה כלכלת טורקיה בפטרנליזם מובהק – התערבות בולטת של המדינה בכל ענפי המשק, מניעת "השתלטות זרה" ותחרות של החברות הלא-טורקיות, ריבוי חברות ממשלתיות במגזרי האסטרטגיים (תשתיות, תעשייה כבדה, כימית, ביטחונית, מערך החשמל וכיוצא באלה). משנת 1963 אף הונהגו במדינה "תוכניות החומש", והדגש הושם על פיזור תעשיות ועל הקמת תשתיות, בייחוד תחנות כוח הידרואלקטריות. תוך 15 שנה (1963–1977) הרקיעה שחקים צמיחת תמ"ג המדינה בעקבות פיתוח תעשייתי מואץ – לראשונה עלתה חלקה של התעשייה במשק על זו של חקלאות והגיעה לכ-25% מהתמ"ג.

המשק הטורקי אומנם שגשג הרבה יותר טוב משאר המדינות המתפתחות בעולם, אבל בגלל נסיבות שונות התחיל לדשדש. כלכלת טורקיה סבלה מכלל הבעיות הנפוצות של משק קטן יחסית אך ריכוזי, עם אזור ליבה מפותח יחסית ופריפריות מוזנחות. המדינה השקיעה יותר מדי בענפים הלא-יעילים במיוחד, לא תמיד יכלה למצוא שווקים פנימיים לתוצריה, בזבזה יותר מדי אמצעים לצורכי סבסוד, ולכן מדי פעם סבלה ממשברים חריפים, שלוו בירידת הייצור, באינפלציה ואף בחוסר שביעות רצון של אוכלוסייתה מהניהול הכלכלי של המדינה: חוסר יעול של תהליכי הייצור, בעיות עם זמינות העבודה והשכר, איכות מוצרים וכדומה. עם זאת משבר האנרגיה העולמי של שנות ה-70 לא חל על טורקיה, שכן מדינות ערב סיפקו לטורקיה נפט ללא הגבלות ואף הביעו רצון לייצא דרכה נפט – דבר שבא לידי ביטוי בסלילת צינורות בשטח.

המאמצים לפיזור התעשיות בטורקיה אומנם צלחו וחלק של מפעלים חשובים נפרסו לכאורה בכל שטחה: בחלקים הפנימיים, לאורך החופים – קרוב לנמלים (כגון איסכנדרון עם הים התיכון, או ערי תעשייה שלחופי הים השחור). אולם התמונה האמיתית היתה אופטימית פחות. עדיין לקראת שנות ה-80 איסטנבול וסביבתה (הציר שבינה עד העיר איזמיט) נהיו למוקד התעשייתי הבולט של המדינה – כרבע מהסך הכולל של המפעלים, כ-60% מסך כל הייצור התעשייתי, ויותר מחצי מסך כל הסחורות של טורקיה הופקו באזור הזה. יתרה מכך, מוקדי תעשייה קרובים של מערב טורקיה, בדגש על איזמיר וסביבתה, גרמו לסטטיסטיקה להראות מדדים מחמיאים אף פחות: שני שלישים של המועסקים בתעשייה עבדו במערב המדינה, והפיקו כ-70% של כלל התוצרת; במרכז המדינה (בעיקר סביב אנקרה) פעלו רבע מסך הכול כוח האדם בתעשיות והפיקו כרבע מסך הכול התוצרת; בעוד שבמזרח המדינה פעלו 9% מכוח האדם שהפיקו 7% בלבד של התוצרת.

השינוי במבנה המשק הטורקי החל משנות ה-80. באנקרה החליטו לוותר בהדרגה על "אטטים" ו"פטרנליזם" ולייסד כלכלת שוק משולבת בזו העולמית, למשך משקיעים זרים, להסב את החלקים מענפי החקלאות והתעשייה מסיפוק הצריכה העצמית לייצור שייעודו יהיה יצוא. דגש

מיוחד הושם על ענף הפיננסים והבנקאות – נפתחו בנקים פרטיים והוזמנו אלו הזרים. המדינה קדמה הפרטה מסיבית ונשארה לשלוט חלקית או באופן מלא רק בענפים האסטרטגיים: תשתיות, תעשייה כבדה, כימית ותעשייה ביטחונית. הליברליזציה של המשק הובילה לתנופה כלכלית. השקעות של השוק הפרטי יחד עם אלו הזרות הופנו בעיקר לתעשייה. אפילו הפריפריות הרחוקות מאיסטנבול החלו להתפתח, והפעם לא רק בזכות סבסוד המדינה, אלא גם בשל השקעות פרטיות זרות. במדינה החלו לצוץ "הנמרים האנטוליים" – החברות שצמחו בערי מרכז ומזרח טורקיה, ושהתחילו להתחרות באליטות הכלכליות המסורתיות של מערבה. איסטנבול, איזמיר וכלל אזור האגאי והמרמרה אומנם נשארו מוקדים כלכליים חשובים, שעיקר השווקים שלהם היה באירופה, אך חלק מ"הנמרים" פתחו בפני טורקיה את השוק הגלובלי, שלא לדבר על סביבתם הקרובה יותר – מדינות המזרח התיכון. משקיעים זרים הביאו איתם טכנולוגיות מתקדמות ושיטות ניהול ושיווק מערביות, בעקבותיהם השתפרה פלאים איכות התוצרת הטורקית.

בשנת 1995 נכנסה טורקיה באופן רשמי ל"ארגון הסחר העולמי". כעבור שנה חתמו באנקרה על הסכם הצטרפות ל"איחוד המכס האירופי". פתיחות קדמה את טורקיה לחברות בארגון של "עשרים המדינות המתועשות ביותר בעולם" (G-20), ושיפרה משמעותית את רמת החיים של רוב אזרחיה. התוצרת הטורקית השתלטה על שוקי אירופה, המרחב הפוסט-סובייטי ומדינות המזרח התיכון. היצוא של טורקיה גדל תוך עשור פי ארבעה: מ-36 מיליארד דולרים ב-2002 לכ-150 מיליארד דולרים ב-2012. הוא הכניס למדינה מטבע חוץ רב שאומנם חלקו הגדול הלך למשקיעים הזרים, אך חלק בלתי מבוטל שימש את הפיתוח המהיר של המדינה ואת עליית רמת החיים של אזרחיה. המשק הטורקי התחיל להיפטר מאחזקות ממשלתיות בכלכלה. ההפרטה הכניסה לתקציב עשרות מיליארדי דולרים נוספים. בעזרת יתרונות הכלכלה המשתלבת בזו הגלובלית הצליחה טורקיה לפתור את בעיית המחסור במקורות האנרגיה וחומרי הגלם לתעשיותיה, ורכשה אותם במחירי שוק תוך תמרון נבון בין ספקיות שונות.

התבוננות בטבלאות יצוא-יבוא ובשותפות עיקריות של הסחר של טורקיה חושפת עד כמה מגוונת כלכלת טורקיה, כמו גם באיזו מידה היא משולבת בשוק האירופי (הרבה יותר מזה של שכנותיה למזרח התיכון או אחרות). ואכן טורקיה מייצאת שלל מוצרים, שעיקרם פירותיה של תעשייתה וחקלאותה המשגשגות (עליהן יורחב בפירוט בהמשך). גם היבוא של טורקיה משמעותי ביותר, והוא חושף בעיקר את תלותה הרב במיכון מתקדם, בחומרי גלם ומקורות אנרגיה לתעשיותיה.

חשוב לציין כי בשנת 2016 ייצאה טורקיה ב-150 מיליארד דולרים, וייבאה בכ-198 מיליארדים. לפני 2014 היה בדרך כלל שווי היבוא הרבה יותר גבוה. להנמכת ערכו גרמו מחירי הנפט והגז הנמוכים שהיטיבו עם הצריכה ההולכת וגוברת של טורקיה למקורות האנרגיה. בדרך כלל

טבלה 10: מוצרי יבוא עיקריים של טורקיה בשנת 2014

מוצרי יבוא	אחוז מסך הכול הערך
מוצרי חשמל ומכונות	22
מתכות	15
מקורות אנרגיה: נפט ומוצרים, דלקים, שמנים, פחם וגז	12
כלי תחבורה	11
מוצרי כימיה ונלווים	10
גומי ופלסטיק	8
טקסטיל	6
מוצרי מזון	6
מוצרי אבן וזכוכית	5
עץ, נייר ומוצריהם	3

טבלה 11: מוצרי יצוא עיקריים של טורקיה בשנת 2014

מוצרי יצוא	אחוז מסך הכול הערך
מוצרי טקסטיל	19
מוצרי חשמל ומכונות	16
כלי תחבורה	13
מתכות	13
מוצרים מאבן וזכוכית	7
מינרלים ומוצריהם	7
מוצרי פלסטיק	5
מוצרי מזון	5
מוצרי כימיה ונלווים	4
ירקות ופירות	5
עץ ומוצריו	2
בעלי חיים	1

טבלה 9: שותפות יבוא לטורקיה בשנת 2014

המדינה	אחוז מסך הכול הערך
סין	12
גרמניה	11
רוסיה	7
איטליה	6
ארצות הברית	6
צרפת	4
דרום קוריאה	4
ספרד	3
הודו	3
בריטניה	3
יפן	2
אוקראינה	2
רומניה	2
יוון	2
איחוד הנסיכויות	2
בולגריה	1
צ'כיה	1
פולין	1
וייטנאם	1
אינדונזיה	1
סעודיה	1
ישראל	1
איראן	0.81
מצרים	0.74
עיראק	0.13
ירדן	0.08
לבנון	0.06
סוריה	0.05

הסתכם המאזן השלילי של מסחר חוץ ביותר מ-50 מיליארד דולרים.

יחד עם היתרונות חוותה טורקיה מהחסרונות של השוק הגלובלי – המשברים הפיננסיים של השנים 1997–1998, כמו גם זה של 2001 השפיעו על כלכלתה, צמצמו ייצור תעשייתי ופגעו במטבע הלאומי. עם זאת מנגנוני הוויסות של הכלכלה העולמית (הלוואות של הבנק העולמי, האיחוד האירופי, הקרנות השונות) סייעו למשק הטורקי לצאת מהמשברים, והוא החל לצמוח שוב ובמהרה עם תום המשברים, ואף נהיה פופולרי ביותר למשקיעים שחיפשו תשואות משמעותיות תוך סיכון לא רב מדי.

בשנת 2002 קיבלו המפלגה האסלאמית וארדואן כלכלה המשולבת בזו הגלובלית, ולכן גישה למשברים העולמיים ולתנודות ההון שנהיה נזיל ביותר, וקשוב לספקולציות פוליטיות וגאופוליטיות. כל עוד היתה המדיניות של המפלגה והנשיא ארדואן שקולה ולא התערבה בתהליכים רגישים, צמחה כלכלת טורקיה הרבה מעבר לקצב של שכנותיה, ועמדה איתנה מול המשברים (כמו זה של 2008 ו-2010). אולם שינויים במשטר הטורקי ועמדותיה הקיצוניות של טורקיה בזירת הפנים והחוץ שנשמעו מאז פרוץ אירועי "האביב הערבי" ב-2011 באו לידי ביטוי לרעה במדדים הכלכליים.

טבלה 12: יעדי יצוא עיקריים של טורקיה בשנת 2014

המדינה	אחוז מסך הכול הערך
גרמניה	10
עיראק	7
בריטניה	6
צרפת	5
איטליה	5
איחוד הנסיכויות	5
רוסיה	4
ארצות הברית	4
בלגיה	3
ספרד	3
שוויץ	2
סין	2
הולנד	2
פולין	2
רומניה	2
ישראל	2
סעודיה	2
איראן	2
מצרים	2
אזרבייג'ן	2
אלג'יריה	1
לוב	1
בולגריה	1
טורקמניסטן	1
יוון	0.92
סוריה	0.91
מרקו	0.87
שוודיה	0.85
קזחסטן	0.61
טוניסיה	0.56
ירדן	0.51
לבנון	0.49

מקור הטבלאות 9–12: The Atlas of Economic Complexity 2017

מדדי מקרו על רקע התפתחויות כלכליות וגאופוליטיות

חלק ממדדי המקרו של כלכלת טורקיה מרשימים ומצביעים על מדינה שנמצאת, לכאורה, בדרך בטוחה למועדון המדינות המתועשות והמפותחות ביותר בעולם. לצד אלו קיימים מדדים אופטימיים פחות, שעדיין מייחסים לטורקיה את המקום שבין המדינות המתפתחות. כלכלת טורקיה אינה מפסיקה לצמוח. חרף משברים פיננסיים גדולים, עולמיים ומקומיים, ב-2016 היא גדלה בכ-3.3%, ב-2015 בכ-4% וב-2014 בכ-4%. בשנים 2010–2011 אף עלה התמ"ג בשיעורים של 9%–10% לשנה. ב"שנים הטובות" הללו קיוו באנקרה כי הכלכלה הטורקית תהיה העשירית בגודלה בעולם עד לחגיגות מאה השנים לרפובליקה הטורקית בשנת 2023, אם כי זה לא קרה ויש ספק אם יקרה בעשור הקרוב.

התמ"ג של המדינה (במדד מותאם כוח קנייה – ה-PPP) חצה ב-2016 את הרף של 1.67 טריליון דולרים. כלומר, הוא במקום ה-18 בין כלל כלכלות העולם. התמ"ג הטורקי משתווה לזה של קנדה (1.674 טריליון) וקצת קטן מזה של סעודיה (1.73 טריליון). יודגש כי בשונה מהמדינות הללו אין בטורקיה אוצרות טבע ומקורות אנרגיה רבים (כגון נפט וגז) שעמדו מאחורי התמ"ג הגבוה של השתיים. התמ"ג לנפש בטורקיה (מותאם כוח קנייה) אינו גבוה במיוחד, והוא כיום כ-21.1 אלף דולרים (מקום 85 בעולם – בין ארגנטינה לאורוגוואי, וקטן משמעותית מזה הישראלי או הקפריסאי – 34.8 אלף דולרים לכל אחת). הסיבה למדד נמוך זה של טורקיה היא אוכלוסייה גדולה יחסית, ועדיין ענייה בחלקה הגדול (בעיקר בפריפריות המזרחיות).

טורקיה נמנית עם המדינות בעלות רזרבות פיננסיות גדולות בזהב, בניירות ערך, במטבע חוץ ובשאר האמצעים, ומדורגת בין המדינות המכובדות, כגון סינגפור, דרום קוריה, או איחוד הנסיכויות (סך הכול כ-600 מיליארד דולרים בחישוב גס, ואילו הרזרבות של מטבע חוץ דווקא הולכות ומצטמצמות). החובות החיצוניים של טורקיה עולים בהתמדה. ב-2016 הם הוערכו בכ-410 מיליארד דולרים. זהו סכום מכובד ביותר אפילו בהתחשב בעוצמתה הכלכלית של טורקיה. לשם השוואה: חובתיה החיצוניים של יוון הפושטת רגל מוערכים בכ-506 מיליארד דולרים, ואלו של סעודיה העשירה רק פי שניים קטנים יותר משל הטורקים (כ-200 מיליארד דולרים).

בכלכלה הטורקית הועסקו ב-2016 כ-30.2 מיליון עובדים, וכ-1.2 מיליון פועלים טורקים תרמו לכלכלת המדינה מחוץ לתחומה. השירותים תורמים למשק כשני שלישים מהתמ"ג (64.3%), בעוד שרק פחות ממחצית מסך כל כוח האדם הטורקי מועסקים בענף (כ-48.4% נכון לשנת 2010). אולם מנופי הכלכלה הריאליים של טורקיה עדיין תופסים מקום מכובד: חלקה של החקלאות כ-8.6% מהתמ"ג (עם אחוז המועסקים בה של 25.5%), בעוד שהתעשייה סיפקה

כ-27.1% ממנו (26.2% מהכלל המועסקים). קצב הגידול של התעשייה מרשים והוא היה כ-4.6% ב-2016 – דומה לזה של איראן, וכמעט פי שניים גבוה מזה של ישראל (כ-2.6%).

האבטלה הרשמית במדינה גבוהה למדי – בשנתיים האחרונות היא הסתכמה בכ-10%. הנתונים בפועל כנראה גדולים יותר, במיוחד בקרב נשים (ב-2011 באופן רשמי רק 27% של נשים טורקיות בגיל העבודה הועסקו), בקרב הנוער ובאזורים הפריפריאליים שמחוץ למטרופולינים הגדולים של טורקיה. כ-17% מהטורקים נמצאים מתחת לקו העוני הרשמי. הפער בין השכבות העשירות לבין העניות נשאר גבוה ואף גדל. השקעות רבות שנעשו באוכלוסיות חלשות מאז עלייתה של המפלגה האסלאמית לשלטון בתחילת שנות האלפיים, בדגש על חינוך ותעסוקה, אינן מראות בינתיים שיפורים רבים בקרב עניי טורקיה. ב-2016 הוציאה המדינה כ-33.7 מיליארד לירות טורקיות לגמלאות לעניים (עלייה של כמעט פי 25 מאז שנת 2002, שבה הופנו למטרות הללו כ-1.3 מיליארד לירות בלבד). התקציב של משרד החינוך עלה ב-900% (מ-10 מיליארד לירות ב-2002 ל-100 מיליארד ב-2016). אכן זרם הנוקמים לסיוע המדינה גדל בהתמדה: רק בשלוש שנים הוא גדל עוד ב-2.5 מיליון עניים נוספים: אם ב-2014 נמצאו זכאים לתמיכת המדינה 13 מיליון טורקים, הרי שב-2016 מספרם חצה את הרף של 15.5 מיליונים. מובן שנדיבות המפלגה האסלאמית באה לידי ביטוי גם בתמיכה האלקטורלית שבה (Cetingulec 2017b), אך נותר רק לקוות כי בטווח ארוך יותר הכספים שהופנו לתחום הרווחה, החינוך והסעד יבואו לידי ביטוי בהתעשרות האוכלוסייה הטורקית (Kuzudisli 2017; Kim et al. 2017).

תקציב המדינה הסתכם ב-2016 בכ-184 מיליארד דולרים. ההוצאות גדלו על הכנסות בכ-12 מיליארד דולרים (גירעון של כ-2% מהתמ"ג). אך לא זה גרם לאינפלציה הגדולה של המטבע הלאומי, שמגדרת שחקים מאז תחילת העשור השני של שנות האלפיים. מ-2012 עד 2016 איבדה הלירה הטורקית קרוב ל-82% מערכה, ובשנת 2016 הסתכמה האינפלציה ב-8%. לאינפלציה יש סיבות רבות, חלקן נובעות מהמורשת הכלכלית והמבנה של המשק הטורקי, וחלקן מהמדיניות הפופוליסטית של הממשלה וממצבה הגאופוליטי המסובך של טורקיה.

המיסים שגובה המדינה אינם עולים על רבע מהתמ"ג – טורקים משלמים מיסים באותו גובה כמו אזרחי איחוד הנסיכויות או אלג'יריה – פי שניים פחות מהחברות הממוצעות של האיחוד האירופי, כגון יוון (47%) או הונגריה (49%). בהתחשב באוכלוסיית המדינה, במאזן השלילי במסחר שלה ובתמ"ג לנפש לא נמוך במיוחד מדובר באחוז קטן מאוד. המדינה נאלצת להפנות משאבים למיזמים חברתיים וכלכליים מבלי החזר או כיסוי ראוי, דבר שפוגע במטבע הלאומי ויוצר משברי אשראי.

ההחלטה של ארדואן לרוץ לנשיאות המדינה ב-2014, ולהרחיב את הרפורמות לצד השקעות עוד יותר גדולות בשכבות החלשות וקידום המנגנונים האסלאמיים, תאמו את הירידה הניכרת במטבע, את העלייה במחירים ואת הגברת האבטלה. לכך גרמו גם התקפות טרור של כורדים;

הסתבכות בחזית הסורית, ובעיקר בריחת המשקיעים הזרים, שכנראה הושפעו מרטוריקה אנטי-מערבית וחששו לעתיד אמצעיהם הפיננסיים במדינה שחוותה שינוי פוליטי משמעותי, והאשימה את "הקרטל האירופי" בכל בעיותיה הכלכליות של טורקיה (Çandar 2017). בשנים הבאות שלאחר מכן עם היבחרותו של ארדואן, שבירת כלים עם ספקית הנפט והגז הגדולה – רוסיה, ולאחר ניסיון ההפיכה הצבאית נגדו ב-2016, ירדו ההשקעות במשק עוד יותר, צנחו ההכנסות מתיירות לפחות בשליש, ונפל ערך הלירה הטורקית לרמה של שנת 1981 (Aktas 2017).

כדי להציל את המשק ולשפר את עמדתה בחברה הטורקית יצאו באנקרה עם יוזמות פופוליסטיות שאף הסבו עוד נזק לכלכלה. כתרופה להון הבורח מהמדינה החליטו באנקרה להעניק הלוואות של עשרות מיליארדי לירות לבנקים ולאנשי עסקים טורקיים, והאינפלציה נסקה. ליזמים אף הובטחו הקלות במיסים – התקציב לא קיבל מיליארדי לירות של הכנסות ושוב גרם להגברת האינפלציה. ארדואן פנה בקריאה נרגשת לאזרחי טורקיה להציל את המטבע הלאומי, ולהמיר את חסכונותיהם במטבע חוץ ללירות טורקיות ולזהב (Hürriyet Daily News 2016). הקריאה נענתה באופן חלקי בלבד, וחוזי מקמפיין תקשורת לא הובילה לתוצאות של ממש – האזרחים לא סמכו יתר על המידה על הממשלה. הרזרבות של מטבע החוץ של טורקיה המשיכו להצטמצם במהירות, וממשיכות לצנוח עד ימינו. אם באוגוסט 2016 הן הסתכמו ב-122 מיליארד דולרים, הרי שבאפריל 2017 הן הוערכו בכ-102.7 מיליארד. יתרה מכך, ישנם סימנים למהלכים טורקיים חשודים שהיא מבצעת עם מסחר בזהב שברשותה, בעיקר מול נסיכויות המפרץ. למרבה הפלא, עתודות הזהב של טורקיה גדלות בהתמדה. ייתכן שהספקולציות הללו אמורות לשפר את מאזן המסחר ולגרור לעליית המדדים הסטטיסטיים על רקע המשך הצניחה הממשית של כל מדדי המשק, או שמדובר בפרשה נוספת של שחיתות שלא אחת אירעה בצמרת הכלכלית של טורקיה בתקופת שלטונה של המפלגה האסלאמית (Doğan 2017).

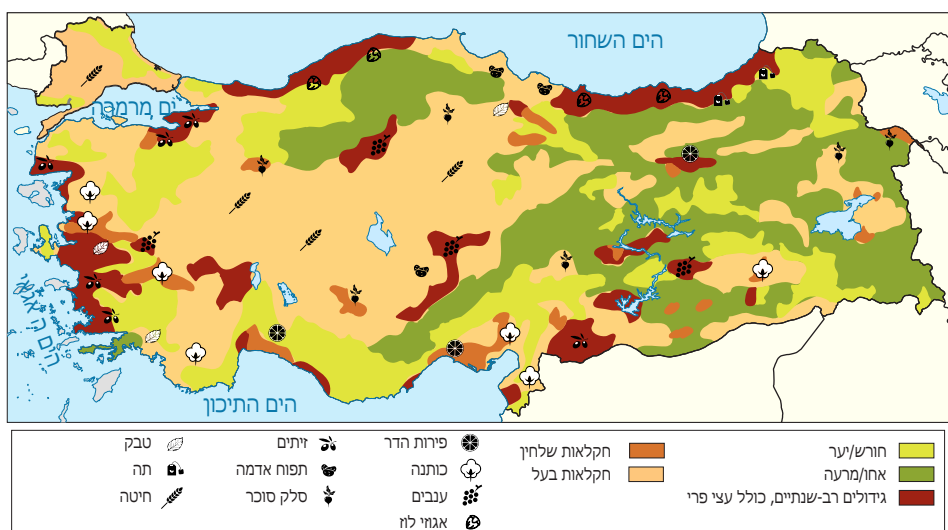
טרם ברור כיצד התמודדה טורקיה עם המשבר הפיננסי ואם באמת התמודדה. ייתכן שממילא היתה כלכלתה מתגברת על הקשיים בכוחות עצמה, אם כי תוך פגיעה ברמת החיים של אזרחיה והיחלשותה הניכרת. מה שברור לאשורו הוא שאת חלקן לשיפור מצב המשק הנחנק ממחסור באשראי גרמו מדינות המפרץ וסעודיה העומדת מאחוריהן, שהזרימו לכלכלה עשרות מיליארדי דולרים. בריאד זיהו הזדמנות לרכוש בעלת ברית שמסוגלת לעזור בלחימה נגד איראן בחזית הסורית. כמו גם בסעודיה ראו בעין יפה את האסלאמיזציה של טורקיה ולבטח לא רצו להפריע למפלגה האסלאמית להמשיך למשול. ומה שלא פחות חשוב הוא שהתעשייה הטורקית, תשתיותיה וחקלאותה נתפסו כהשקעה בטוחה לטווח הארוך, שכן מחירי מקורות האנרגיה הצונחים גרמו לנסיכי המפרץ לחפש יעדי השקעה שאינם קשורים בנפט או גז. ואכן הלוואות נדיבות והשקעות של מדינות המפרץ בטורקיה בלטו מאז תחילת 2017 ולעיתים נתפסו

בתור "מצילות המשק" (Sonmez 2017a). כנראה המשקיעים הערבים לא טעו – החקלאות והתעשייה של טורקיה הן החזקות ביותר במזרח התיכון, גם מבחינת ממדיהן ואף במדדי האיכות שלהן.

חקלאות

מפת שימושי קרקע (איור 12) חושפת את האזורים החקלאיים של המדינה, ואת הגידולים הבולטים שבהם. כשליש מכלל שטחה של טורקיה משמש לחקלאות (מתוכה כ-19% חקלאות שלחין). הגידולים העיקריים הם דגנים (עד 90% מסך הכול השטחים שנזרעים, עם יבולים שנתיים של כ-35 מיליון טונות); כ-30% משטחה משמשים למרעה; כ-4% תופסים עצי הפרי, זיתים וכרמים. יותר מרבע משטחה של טורקיה תופסים חורשות ויערות – מקום רביעי באירופה בשטחם (אחרי רוסיה, שוודיה ופינלנד). כל היערות נמצאים בבעלות המדינה והיא דואגת לניצולם החקלאי לצד זה התעשייתי.

איור 12: שימושי קרקע חקלאיים בטורקיה וגידולים עיקריים

בחישוב גס, לכל טורקי מגדלים בממוצע כ-270 ק"ג ירקות בשנה, 180 ק"ג של פירות וכ-100 ק"ג של אגוזים למיניהם. טורקיה היא שיאנית עולמית ביבולי אגוזי לוז, דובדבנים, תאנים, אפרסקים, משמש, חבושים ורימונים; מקום שני היא תופסת בגידול אבטיחים ומלפפונים; מקום שלישי ביבולי עגבניות, חצילים, פלפל ירוק, עדשים ופיסטוק; מקום רביעי – בכל הנוגע ליבולי בצל וזיתים; מקום חמישי בגידול קנה סוכר, שישי – בטבק, תה ותפוחי עץ; מקום

שביעי בגידולי כותנה ושעורה; שמיני ביבולי שקדים; תשיעי – בחיטה, שיפון ואשכולית; עשירי בלימונים. לגידולים האופייניים יש להוסיף גם סלק סוכר.

חלק נכבד מהתוצרת החקלאית מופנה ליצוא, בדגש על אגוזים, ירקות ופירות. כן הוא הדבר בנוגע לתוצרי המשק החי (בשר וחלב) שמזינים לא רק את אזרחי טורקיה, אלא גם חלק משכנותיה הקרובות והרחוקות. ב-2016 היתה טורקיה לשיאנית אירופית בראשי עזים וכבשים (כ-41.3 מיליון), ומספר הפרות שבה קטן רק במקצת מאלו שבצרפת שמובילה בתחום (14.2 מיליון). רעיית צאן אופיינית ביותר לשטחים הפנימיים של טורקיה – מרכז אנטוליה. מאות מפעלי ענק לגידול עופות פרוסים בתוכה בכל הערים הגדולות. יכולת הייצור שלהם מסתכמת בכ-330 מיליון עופות, ויותר מ-17 מיליארד ביצים לשנה. בנוסף לכך לא חסרים בטורקיה דגים. ב-2015 הפיקו כ-673 מיליון טונות. מקורם של כשליש מהם מהים השחור והמרמרה. הים האגאי והתיכון עשירים פחות בדגה (כ-20%). הנהרות והאגמים המתוקים של טורקיה לצד בריכות דגים מלאכותיות מספקים את כ-50% הנותרים (Turkish Statistical Institute, 2016, 2017).

מאז שנות ה-20 של המאה הקודמת שאפה טורקיה לחקלאות אוטרקית – אספקה עצמית של כלל המזון שהיא צרכה, ושל כלל חומר גלם חקלאי לתעשיות מזון וטקסטיל שפיתחה. לשם כך סבסדה המדינה את התוצרת החקלאית, דאגה להכשרת קרקעות ולתוכניות השקיה משמעותיות. היא ממשכה לעשות זאת עד ימינו חרף ליברליזציה של הכלכלה הטורקית ולמרות עזיבתה של האוכלוסייה את ענף החקלאות.

חלקה של החקלאות בתמ"ג המדינה יורד, לכאורה בהתמדה. אם ב-1996 המדד היה כ-15% מהתמ"ג, עבדו בה קרוב ל-43% מכלל כוח האדם וכ-15% מכלל הייצוא של טורקיה תפסה התוצרת החקלאית, הרי שבשנת 2016 צנח המדד ל-8.6% מהתמ"ג, כ-25% מכוח האדם ולכ-14% של הייצוא (של ירקות, פירות, בעלי חיים ומוצרי מזון מעובדים ביחד). בנוגע למדד האחרון יש להוסיף כי טורקיה אף ייבאה מזון (כ-5% של הסך הכול של ערך היבוא). לכאורה דובר בעזיבה של האוכלוסייה את ענף החקלאות ואף בצמצום הענף. אולם הנתונים הללו יוצרים הטעיה, שכן הם אינם מתחשבים בפיתוח ענק בענפי תעשייה ושירותים וגידול ממשי בתמ"ג המדינה שאירע מאז. כמו גם הנתונים דווקא מצביעים על שיפור משמעותי בביצועי החקלאות ועל התייעלותה – הסבתה לתעשייתית, מושכת משקיעים, ועל כן רווחית הרבה יותר (Aydin 2010). יודגש כי רוב התוצרת החקלאית עוברת עיבוד תעשייתי מתקדם, שמוסיף עוד ערך כלכלי למוצרים, והיא נמכרת דווקא בתור מוצרי התעשייה. הדוגמה האולטימטיבית לכך היא הכותנה, שנהיית לבדים ולאחר מכן לפריטי לבוש או מוצרי טקסטיל אחרים. בתור, יבוא המזון מחמיא דווקא לרמת החיים העולה של הטורקים שמסוגלים לצרוך מוצרי מזון יוקרתיים ואיכותיים מחו"ל, לכאורה. כמו גם הכלכלה הגלובלית שטורקיה נהייתה חלק ממנה,

איפשרה לטורקיה להיות יותר פרגמטית בנוגע לאספקת המדינה במוצרי מזון. במקרים רבים כלכלי יותר לקנות מוצרי חקלאות מסוימים בשווקים הבינלאומיים מאשר להשקיע יותר מדי כוח עבודה, דשנים ומים כדי לקצור אותם לאחר מכן באדמותיה, בתוך לקיחת סיכון לבצורת, ובתוך שינויים בביקוש לתוצרת בשוק הפנימי וכדומה. הדוגמה האולטימטיבית לכך הם דגנים – טורקיה מסוגלת לספק לעצמה כיום יותר ממאה אחוזים של הצריכה כמעט בכל סוגי הגידולים הללו, אך התברר כי כדאי לה יותר לרכוש חיטה אוקראינית או רוסית מאשר לגדל יותר מדי מזו המקומית. לחלופין, השימוש ביתרונות היחסיים של טורקיה איפשר לה לגדל את המוצרים שיש להם ביקוש רב ומחיר גבוה בשוקי החוץ. כך, למשל, העגבנייה הטורקית שתישלח לשוק ברוסיה תביא למגדל רווח משולש מזה שהיה יכול לקבל בשוק הפנימי.

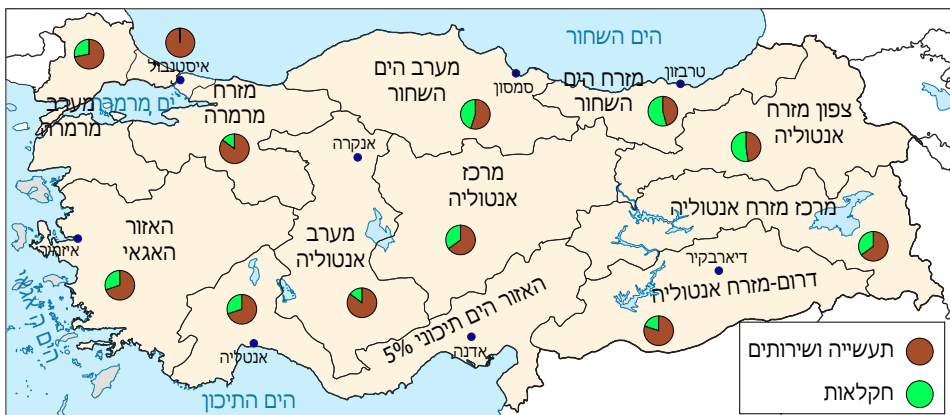
מכל האמור מעלה אין להסיק כי טורקיה חוסכת על צריכה עצמית, ואף מסכנת את ביטחון המזון שלה כדי להביא לרווח טקטי קצר טווח ואף מרעיבה את אזרחיה. ההפך הוא הנכון. טורקיה היא המדינה היחידה במזרח התיכון שמסוגלת לספק לעצמה את כל צריכת המזון, וזאת בנוסף לחומרי הגלם לתעשיותיה הקלות. היא אף מסוגלת לייצר שאריות, ולהאכיל בהן את שכנותיה הרבות ועוד יישאר לה כדי לייצא למרחבים רחוקים הרבה יותר. המדינה ממשיכה להשקיע בפרויקטים חקלאיים, בדגש על הכשרת קרקע והשקיה, ועד היום היא שמסבדת את מחירי המים, הדלק, הדשנים והתוצרת החקלאית עצמה. עד 2012 הצליחה טורקיה לייעד ולצייד קרוב ל-50 מיליון דונמים לחקלאות שלחין בכל המדינה. מתוכם רק 42 מיליון דונם הושקו בפועל: בהם 17 מיליון דונם של כותנה, תירס וחמניות, בכ-16 מיליון דונם נוספים גידלו ירקות, סלק סוכר, תפוחי אדמה וחיטה.

באנקרה מבינים היטב את היתרונות של החקלאות שייסדו במו ידיהם, ממשיכים בליברליזציה שלה, אך בו זמנית לא רוצים להרוס אותה בגלל ניצול יתר של כושר הנשיאה שלה, לפגוע בקרקעות או להסב להן נזק בגלל השקיה אינטנסיבית שתוביל לבליה או המלחה. מתחילת 2017 החלה לפעול במדינה "תוכנית התמיכה לגידולים חקלאיים". מטרתה המוצהרת היא לגוון את סוגי התוצרת החקלאית, להגביר את התפוקות ולהוריד את שטחי הגידול של הגידולים שדורשים יותר מדי מים, כגון אורז וסויה, במיוחד באזורים הצחיחים של המדינה שמועדים לבצורות. בטורקיה חילקו את כלל השטחים החקלאיים ל-941 "אגני חקלאות" לפי סוג הקרקע והאקלים השורר בהם. בהתבסס על מאפייניהם עומדת המדינה לסבסד או לא לסבסד חלק מהגידולים החקלאיים. יודגש, כי בכל אגן המדינה תמשיך לסבסד ללא סייג את הגידולים האסטרטגיים, בדגש על חיטה ומספוא לבעלי חיים (FAO GIEWS 2017).

לצד שיקולים אגרונומיים באנקרה אין מוותרים על אלו החברתיים. החוואים הקטנים הם עדיין רוב העוסקים בחקלאות, בעיקר באזורים הפריפריאליים. הם מספקים את הצריכה העצמית של משפחותיהם, ומוכרים רק חלק קטן מהתוצרת. המדינה דואגת לכך שהחואים הללו

לא יפשוטו רגל, מכשירה עבורם קרקעות שלחין, מסבסדת תוצרת ובכך מוסיפה תעסוקה לאוכלוסייה הכפרית, מקטינה את הסיכוי שהיא תעזוב לערים ותצטרף לשכונות עוני, תגרום לפשיעה והשלכות חברתיות שליליות נלוות. לא מן הנמנע להדגיש כי בפעולה זו מסייעת המדינה ישירות ובעקיפין לשיפור המשילות, צמצום העוני ואף להרחבת הבסיס האלקטורלי של כוחות פוליטיים מסוימים (בדגש על אלו של המפלגה האסלאמית הנמצאת היום בשלטון).

מן המפה שלהלן (איור 13) אפשר להתרשם כי ריבוי העוסקים בחקלאות (בדגש על חוואים קטנים) נמצא באזורים הפריפריאליים של המדינה, במרכז ומזרח אנטוליה, וכן באזור צפון מזרח ומרכז של הים השחור, לצד אזורים מסוימים באזור הים תיכוני. מכך אין להסיק כי אין באזורים הללו חברות חקלאיות ענקיות שהצליחו לספק לטורקיה את ביטחון המזון, ואף לאפשר יצוא רב של תוצרת חקלאית. הריבוי שלהם גם נמצא באזורים החקלאים שצוינו למעלה, אם כי אחוז המועסקים בהם קטן יחסית וזאת בגלל שיטות גידול מתקדמות וניהול יעיל.

איור 13: כוח העבודה המועסק בחקלאות לעומת שאר הענפים באזורים גאוגרפיים שונים של טורקיה

תעשייה

התעשייה הטורקית היא שהפכה את המדינה למעצמה כלכלית, וכנראה גם תסייע לה לשמור על מקומה המכובד בין הכלכלות הגדולות ביותר בעולם המודרני. מכ-17% ב-1960 חלקה של תעשייה בתמ"ג המדינה גדל בהתמדה עד 1999 והגיע עד כדי שליש ממנו. הירידה שנרשמה מאז נבעה מהופעת מתחרות זולות יותר למוצרי התעשייה הטורקיים – בעיקר לטקסטיל. מוצרים סיניים זולים יותר גרמו לצמצום הייצור בטורקיה.

באנקרה התייחסו לפיתוח תעשייתיה באופן מחושב ומתוכנן. אומנם רדפו לעיתים אחרי מטרות לא בהכרח בנות-השגה, אך הבינו היטב את ההיגיון האסטרטגי שעומד בבסיס פיתוח התעשיות

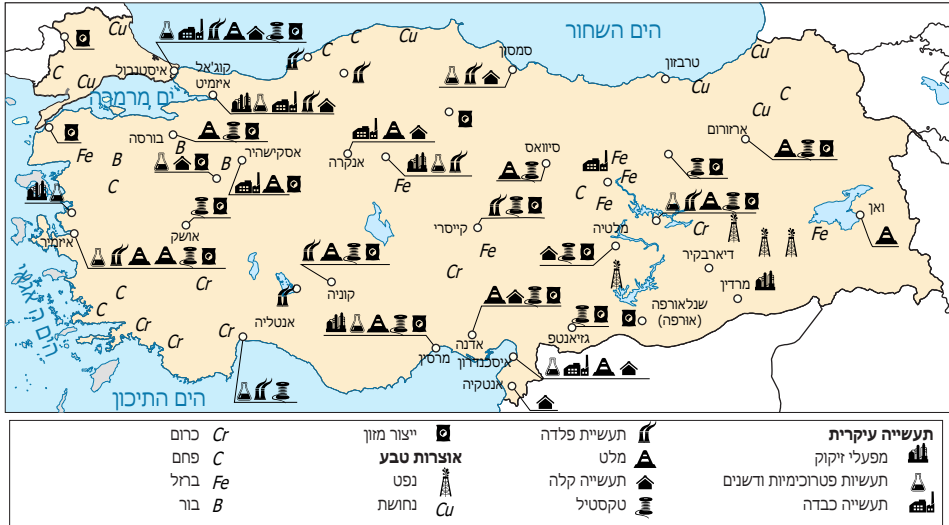
כמעט מאפס. מנהיגי טורקיה לא שכחו את התעשיות האסטרטגיות (פלדה, זיקוק, מכונות, נשק), אבל היו מודעים לבעייתיות פיתוחן במדינה שאינה מסוגלת להתחרות עם המערב, לא מבחינת היקף הייצור ולא מבחינת איכותו. בעקבות זאת שקדו קודם כול על ביסוס תעשייה קלה, ורק בחלוף הזמן התקדמו לעבר תעשיות מורכבות יותר. וזאת בשונה למשל מקפיצה תעשייתית ענקית שחוותה ברית המועצות השכנה, ששילמה עבור זאת במיליוני קורבנות. ובהרסת חקלאות המדינה לצד יצירת אסונות אקולוגיים ולצד פגיעה מתמשכת בטבע.

בטורקיה לא שכחו לספק לכלל תעשיותיה את התשתיות הדרושות ולהתאים להן כוח עבודה ראוי, חומרי גלם ואנרגיה הנחוצים לתפקודן; וזאת לצד שווקים לתוצרת תעשייתית. עם זאת על שיקולי מיקום השפיעו החששות מקרבה לגבולות או מחשיפה לחבלה פוטנציאלית. לא מן הנמנע כי התנאים המתאימים ביותר לפיתוח תעשייתי נצפו קודם כול בחלק המערבי של המדינה סביב עריה הגדולות (איסטנבול ואיזמיר), וכמובן באנקרה הבירה ובקרבתה. בהמשך מדיניות פיזור התעשיות התקדמו לשאר האזורים, וזאת מבלי לשכוח את אזורי התעשייה שכבר פותחו (Çetin and Oğuz 2011).

לאורך ההיסטוריה ועד ימינו מקדמת טורקיה הקמת "אזורי תעשייה" מסוגים שונים. אלו "המאורגנים" איחדו את המפעלים הקיימים וסיפקו להם תשתיות ראויות בעזרת סבסוד המדינה. "הקטנים" אימצו רעיון דומה, אך הם התמקצעו בתחזוקה ובייצור של חלקי חילוף לתעשייה הקלה. אזור התעשייה המאורגן הראשון הוקם עוד ב-1962, וכיום מספר האזורים מתקרב לרף של 250, ובתוכם פועלות כ-25 אלף חברות. מספר אזורי תעשייה "קטנים" עלו במספרם מאז שנת 1965 ליותר מ-300, והם מאכלסים יותר מ-70 אלף חברות. מאז 2002 יזמו באנקרה הקמת אזורי תעשייה שמטרתם היתה למשוך משקיעים זרים. ומ-2010 עשו עוד צעד קדימה, ויזמו הקמת תעשיות עתירות ידע ב-38 "מרכזים לפיתוח טכנולוגיה". הם נועדו לשרת את התעשיות הקיימות, ולתת להן תנופה טכנולוגית. המשמעותיות שבהן הוקמו במחוזות עם כוח אדם אקדמי ומקצועי ברמה גבוהה, והתמקצעו בענפים בעלי חשיבות אסטרטגית – באנקרה שקדו על פיתוח תוכנה וחומרה בדגש על מערכות ייצור מתקדמות; בקוניה הקדישו את כלל האמצעים לפיתוח חלקי חילוף לתעשיית רכבים; במניסה פיתחו את ענף האלקטרוניקה; באיזמיר – מוצרי מזון אורגניים; במולה – יאכטות מתקדמות; בדניזלי – טכנולוגיות טקסטיל חדישות; באסקישהיר, בילג'יק וקוטאחיה – טכנולוגיות מודרניות למפעלי קרמיקה ובאיסטנבול וקוג'אלי שולבו מספר רב של תחומים לפי ריבוי התעשיות הנמצאות במחוזות הללו.

משנת 1987 נוצרו "אזורי סחר חופשיים" שבעזרתם ייצאה טורקיה את התוצרת התעשייתית הרבה שלה לכיוון השוק האירופי. הם פעילים עד ימינו והגדולים שבהם מתפקדים במוקדים תעשייתיים של צ'ורלו, איסטנבול, איזמיר, מרסין, אנטליה, טרבזון, ארזורום, מרדין, ריזה, סמסון, קייסרי, גזיאנטפ, בורסה, דניזלי, גבזה ובערי תעשייה אחרות.

באיור 14 להלן מוצגים אוצרות הטבע והתעשיות המובילות של טורקיה שצמחו בעריה הגדולות. בטבלאות 13 ו-14 להלן מוצגים חלקם של הענפים השונים, ומדגם המוצרים שטורקיה מייצרת, ושמדדיהם על פי רוב לא מפסיקים לצמוח.

איור 14: מחצבים ותעשיות עיקריות של טורקיה

טבלה 13: ענפי תעשייה מובילים בטורקיה

אחוז מסך הכול הייצור התעשייתי בהתאם לערך הכספי של התוצרת שנמכרה		ענפי תעשייה עיקריים
שנת 2015	שנת 2010	
15.6	15.3	מזון
11.3	12.1	מתכות
8.8	8.6	רכבים
8.0	8.1	טקסטיל
5.8	5.7	מינרלים (בלי מתכות)
5.3	4.9	גומי ופלסטיק
5.2	5.6	תעשייה כימית
5.1	4.9	מוצרי חשמל
5.0	5.0	מוצרי לבוש
4.9	4.2	מוצרי מתכת (חוץ ממכונות)
4.3	3.5	מכונות
2.5	2.3	נייר ומוצרי
1.7	1.4	רהיטים
16.4	18.2	אחר

טבלה 14: מדגם מוצרי תעשייה בטורקיה

שנת 2015	שנת 2010	מוצרי תעשייה/שנה
1.2	0.88	רכבים (מיליונים)
8.1	7.1	מקררים (מיליונים)
73.8	70.8	מלט (מיליוני טונות)
179.3	107.8	בטון (מיליוני טונות)
2.0	2.4	סוכר (מיליוני טונות)
310.4	218.3	תה (אלפי טונות)
817	528.6	שמן חמניות (אלפי טונות)
752.5	684.8	מרגרינה ושמנים דומים (אלפי טונות)
60.7	37.9	זוגות נעליים (מיליונים)
1.8	1.3	חומרי ניקוי וסבונים (מיליוני טונות)

מקור טבלאות 13-14: Turkish Statistical Institute 2017

הפירוט של כלל העוצמה התעשייתית של המדינה יכול להתפרס על עשרות עמודים. למטה יצינו ברפרוף רק התעשיות החשובות ביותר שמצביעות על המגמות העיקריות שמעצבות את המשק הטורקי. יודגש, כי על אודות התעשייה הצבאית של טורקיה יפורט בנפרד בפרק שעניינו מרכיבי העוצמה הגאופוליטית של המדינה.

המושג "תעשייה" נקשר בטורקיה שנים רבות לזו ה"קלה", בדגש על ענפי מזון וטקסטיל. הקביעה הזו כיום אינה נכונה כלל. משנות ה-80 של המאה הקודמת יורד בהתמדה חלקה של תעשיית הטקסטיל. כמו גם השקעות זרות בתחום, מינוריות בלבד. לעומת זאת עד ימינו הענף מפרנס פועלים טורקים רבים, ומשמש חלק נכבד של הייצוא הטורקי לצד סיפוק צורכי השוק הפנימי. ריכוזים גבוהים ביותר של תעשיית טקסטיל נמצאים באזור ים מרמרה: איסטנבול, בורסה, טקירדג ובליקשיר (כשני שלישים מסך כל המפעלים). השאר נמצאים: באזור האגאי (איזמיר, דניזלי, אושק) – כ-11%; בעיר קייסרי במרכז אנטוליה (כ-10%), השאר באזור הים התיכון (גזיאנטפ, אדנה, אנטליה, קהרמנרש). יש לציין, כי צאן רב איפשר פיתוח תעשיית עורות מוצלחת, דבר שבולט בעיקר בייצור נעליים. המשק החי גם סיפק צמר לתעשייה, אם כי גם בתת-ענף זה לא נמצאו משקיעים זרים רבים.

לעומת זאת, באנקרה כן הצליחו למשוך משקיעים לענף המזון. מאות חברות זרות הביאו טכנולוגיות מתקדמות לתחום, וביניהן הענקיות של העולם המערבי: Cadbury הבריטית, Coca-Cola Company ו-PepsiCo האמריקניות, Danone הצרפתית, Nestle השוויצרית. מאז עלתה במידה ניכרת איכות התוצרת וטורקיה התחילה לייצא מוצרי מזון אפילו לאירופה המערבית, וזאת לצד השתלטות על שווקים של מזרח אירופה, רוסיה, אסיה התיכונה, מדינות הקווקז ומדינות המזרח התיכון (שבהן נמכרו מוצרים המאושרים לפי ההלכה המוסלמית –

מוצרי חלאל). בעקבות תיירות נכנסת שעלתה במונים השכילו בטורקיה להשקיע בפיתוח תעשיית משקאות חריפים. גם היא הופרטה ותוך כמה שנים, בנוסף לאספקת אלכוהול לזרים בתוך המדינה, טורקיה אף התחילה לייצא אלכוהול, בעיקר בירה. משקיעים זרים שמחו במיוחד להשתתף בתעשיית הטבק הטורקית. אחרי ביטול המונופול של המדינה ב-2008 והפרטת הענף "השתלטו" עליו ענקיות אמריקניות בדגש על Philip Morris. תעשיות מזון נמצאות בכל רחבי המדינה, אם כי הריבוי שלהן נצפה ליד השווקים העיקריים, כלומר בחלק המערבי של המדינה המאוכלס ביותר וקרוב לשוק האירופי.

באזורים ההרריים הרבים של המדינה וגם בשטחים המישוריים שלה יש מחצבים לא מעטים, בהם ברזל, בוקסיט (אלומיניום), כסף, זהב, שאר מתכות יקרות. הם לא מספקים את כלל הצריכה המקומית וטורקיה נאלצת לייבאם. הדוגמה הטובה לכך היא זהב, שצריכתו השנתית מוערכת בכ-200 טונות, בעוד שבמדינה מפיקים מדי שנה 10-30 טונות בלבד. יודגש כי טורקיה נמצאת במקום השני בעולם בייצור מוצרי זהב, ומקום חמישי בצריכה שלו. לעומת זאת, היא מפיקה ואף מייצאת מספר מתכות, חומרי בנייה ומינרלים שקיימים בשטחה בשפע, ומספקים מעל ומעבר את צורכי תעשיותיה: בור (כ-70% מכלל העתודות העולמיות), שיש ושאר אבני בנייה טבעיות (כשליש מהעתודות העולמיות), פצלת השדה (כ-10% מהעתודות עולמיות), נחושת, פומיס וכרום (מקום שני בעולם בייצוא). בעקבות הפרטה מסיבית של ענף תעשייה זו השקיעו חברות בינלאומיות ענקיות, ובהן: Taiyuan Iron and Steel Group, Odien Asset Management, SCR Sibelco, Eldorado Gold Alamos, Gold Amcol International, Halcor. תעשיית המכרות מוסיפה מדי שנה למשק הטורקי יותר מעשרה מיליארדי דולרים ישירות, וכן מספקת לשאר תעשיות המדינה מקורות אנרגיה וחומרי גלם לייצור רב.

בינוי הוא הענף המפותח ביותר בטורקיה שמשמש מנוף לצמיחת המשק, וחברות ענק לצד אלו הקטנות יותר פועלות לא רק בתוך המדינה אלא ברוסיה, במדינות אסיה התיכונה, מזרח אירופה והמזרח התיכון. תעשיית מלט היא הבולטת בענף. ממדיה מרשימים במיוחד – קרוב ל-74 מיליון טונות מלט, ועוד כ-180 טונות של בטון בשנת 2015 (מקום ראשון באירופה, והרביעי בעולם אחרי סין, הודו וארצות הברית). כרבע של המלט המיוצר מיועד ליצוא. רוב מיוצא לשווקים של המזרח התיכון. ברוב הערים הגדולות של המדינה נמצאים מפעלי מלט הניזונים מהמחצבות הקרובות. התעשייה מגלגלת כ-40 מיליארדי דולרים בשנה, אך תורמת ישירות או בעקיפין לכשליש מהתמ"ג של המדינה, ומעסיקה כ-10% מסך כל כוח האדם. בנוסף למלט ובטון מייצרים בטורקיה חומרי בנייה אחרים: לבנים, חומרי בידוד, מרצפות ורעפים.

בעקבות הפיתוח של ענפי הבנייה, המשקאות והמכונות, מאז שנות ה-90 התפתחו במדינה מפעלים לייצור זכוכית וקרמיקה. חומרי גלם לתעשייה זו נמצאים בשפע בתחומי טורקיה: קוורץ (חול), חרסית, פצלת ועוד. כיום טורקיה לא רק מספקת את הצריכה העצמית והצריכה

של מפעלי הרכב שלה, אלא גם מייצאת במיליארדי דולרים מוצרים שמופקים בכ-50 מפעלים גדולים ומאות קטנים יותר. קרוב ל-4% מהייצור העולמי של מרצפות קרמיות בעולם ואחוז דומה של כלי סניטציה. המרכז התעשייתי המשמעותי ביותר לייצור קרמיקה נמצא בקוטחיה.

תעשיית הפלדה תמיד זכתה ליחס מועדף במדינה. ראו בה ענף אסטרטגי ועד היום אין מוותרים על האחזקות בו, אם כי באופן לא ישיר. עד סוף שנות ה-80 של המאה ה-20 פעלו בטורקיה ארבעה מפעלים עיקריים לייצור פלדה שהוקמו ביוזמת המדינה ובסבסודה הישיר: בערים קאראבוק, ארגלי (Eregli), סיוואס ואיסכנדרון. עד היום עובדים במפעלים הללו כמחצית מהסך הכולל של כוח האדם המועסק בתעשיית הפלדה, והמחזיק העיקרי במניותיהם הוא קרן הפנסיה של צבא טורקיה. מאז נוספו עשרות מפעלי פלדה קטנים יותר, אשר הוקמו לא במימון המדינה, אלא בשיתוף של גורמים עסקיים. הם נפוצים בקרבת ערי תעשייה גדולות ומשתמשים בטכנולוגיות ייצור מתקדמות יותר. כיום אפשר להבחין בארבעה אזורים עיקריים של ייצור פלדה ומוצריה במדינה: באזור מרמרה מפיקים כ-13 מיליון טונות במפעלים של איסטנבול, טקירדג, קוג'אלי, בורסה, בילג'יק וצ'נקלה; באזור הים השחור מפיקים כ-6.3 מיליון טונות במפעלים של סמסון, סיוואס, קרבוק וקיריקלה; באיזמיר מפיקים כ-11 מיליון טונות ובאזור איסכנדרון כ-16 מיליון טונות (בעיר איסכנדרון ובעיר עוסמניה).

בשונה מקודמיהם שייצרו את הפלדה מחומרי גלם בסיסיים (פחם, ברזל, תוספות מינרליות מגוונות) הוסבו מפעלים אלו לעבד גרוטאות מתכת, שאותן מייבאת טורקיה באופן מסיבי ממדינות האיחוד האירופי ורוסיה. במפעלים הללו יוצרים כ-70% מסך הכולל של הפלדה במדינה, ומועסקים בהם רק רבע מכוח האדם שבענף. התעשייה מסוגלת לייצר מדי שנה כ-50 מיליון טונות פלדה, ויותר מ-18 מיליון טונות מיועדים לייצוא. עם זאת, טורקיה עדיין מייבאת פלדה איכותית (לצד גרוטאות מתכת) מיצרניות מובילות של האיחוד האירופי (כ-14 מיליון טון בשנה). יתרה מכך, היא מייבאת גם פחם וברזל לטובת הייצור העצמי של פלדה. הספקיות העיקריות שלה הן שוודיה, ברזיל, רוסיה ואוסטרליה. הצרכנים הפנימיים העיקריים של תעשיית הפלדה הם ענף הבנייה, תעשיית הרכב ותעשיית המכונות.

תעשיית המכונות בטורקיה התחילה להתפתח עוד בשנות ה-60 של המאה ה-20, ומאז רשמה הישגים משמעותיים ביותר. טורקיה נכנסת למועדון של חמש-עשרה המדינות המסוגלות לייצר רכבים באופן תעשייתי. מדי שנה מיוצרים יותר ממיליון כלי רכב. לצד סיפוק השוק המקומי (כרבע עד שליש מהסך הכולל של הייצור), חלקם הגדול מיועד לייצוא – הם היו כ-13% מהייצוא הטורקי ב-2014 ונמכרו בגרמניה, צרפת, איטליה, בריטניה, רומניה ואף בארצות הברית. במדינה 13 מפעלים גדולים – טורקיים מקוריים ואלו של ענקיות תעשיית המכונות. הדגמים המיוצרים הם: Renault (יכולת ייצור של כ-300 אלף רכבים בשנה), Ford (265 אלף), Hyundai (100 אלף), Toyota (70 אלף), Honda (15 אלף), וכן בממדים צנועים יותר: Opel

MAN, Daimler, Isuzu. בנוסף לרכבים המיוצרים בטכנולוגיות זרות מייצרת טורקיה דגמים מקוריים משלה, כגון Otokar, BMC, Temsa. מרכזי תעשיית הרכב המשמעותיים ביותר בטורקיה נמצאים במערב המדינה. כך לדוגמה: בעיר בורסה (המפעלים של Oyak-Renault ו-Tofaş); בעיר אדפזרי (המפעל של Toyota, מפעלי תעשייה ביטחונית טורקית – ה-Otokar ומפעל המתמקצע בייצור אוטובוסים – ה-Otoyol); בעיר גולג'וק (במחוז קוג'אלי) שוכן המפעל להרכבת מיני-אוטובוסים ורכבים קטנים של Ford Otosan; באיזמיט מוצרים דומים יוצאים מפסי הייצור של מפעלי Hyundai Motors. חשוב להדגיש כי תעשיית המכוונות של טורקיה אינה מסתכמת רק ברכבים אלא גם במכוונות לתעשיות ובמיכון חקלאי (טרקטורים, קומביינים וכדומה). המפעל החשוב ביותר לייצור מכוונות חקלאיות נמצא באנקרה. תעשיית ייצור ספינות נפוצה בערי נמל החשובות. קרונות ורכבות יוצרים במפעלים של אסקישהיה, אדפזארי וסיוואס.

תעשיית מוצרי החשמל והאלקטרוניקה המקומיות תופסת כ-5% מהתמ"ג. חלק נכבד מהתוצרת מיוצא (בעיקר מסכים, טלוויזיות, מקררים, מכוונות כביסה, מדיחי כלים, תנורי מיקרוגל ומזגנים). התעשיות מסוג זה פרוסות בכל שטחי המדינה, אם כי ריכוזם הגבוה נמצא בחלקה המערבי וסביב הבירה אנקרה. טורקיה מייצאת כשני שלישים מהסך הכול של מכשירי החשמל והאלקטרוניקה שהיא מייצרת (בחישוב גס: כ-12 מיליון לעומת 16 מיליון). השווקים העיקריים של התוצרת נמצאים במערב אירופה, בדגש על בריטניה, צרפת, איטליה, גרמניה וספרד. הביקוש הרב לתוצרת הטורקית נובע מאיכות טובה דיה ומהמחיר הזול למדי של המוצרים תודות לעלויות כוח העבודה הנמוכות. אומנם טורקיה מסוגלת לספק את כלל הצריכה המקומית במוצרי חשמל פשוטים, אך עדיין מייבאת מוצרי חשמל ואלקטרוניקה איכותיים יותר מחו"ל. פיתוח תעשיות עתירות ידע מקומיות, בדגש על אלו הצבאיות, מצמצם מדי שנה את היבוא של מחשבים ומרכיביהם, של כלי תקשורת מתקדמים, של מכוונות אלקטרוניות, של מערכות רובוטיות ושל שאר מוצרי טכנולוגיה מורכבים. התעשיות המתקדמות מייצרות כ-3% בלבד מסך כל הערך של המוצרים הנמכרים בשוק. כ-72% עדיין נמנים בין מוצרים שמוצרים בטכנולוגיות בסיסיות. הרבע הנותר מקוטלג לפי החלטת הלשכה הסטטיסטית של טורקיה בתור "מיוצרת בטכנולוגיות בינוניות-גבוהות".

התעשייה הכימית במדינה נמצאת במקום שלישי באירופה בייצור פלסטיק ומוצריו (אחרי גרמניה ואיטליה) ומקום שישי בייצור צבעים. טורקיה תופסת נתחי שוק משמעותיים בכלכלה העולמית בכל הקשור למוצרי סודה, כרום, בור וחנקות. כ-10% מהתעשייה הכימית במדינה תופס ענף התרופות (מקומה של טורקיה בין 20 המדינות המובילות בעולם מבחינת היקף תעשיית התרופות). הענף של ייצור מוצרי היגיינה בתוך התעשייה הכימית משך אליו משקיעות זרות בעלות שם עולמי ובהן: Unilever, Henkel Group, Procter and Gamble, L'Oréal, Colgate-. מפעלים גדולים נמצאים באיסטנבול, טוזה, איספרטה, אנטקיה ומרסין. נדבך משמעותי בענף תופסת תעשיית הדשנים – מקום עשירי בעולם בייצורם, וחלקם הגדול מופנה

לצרכים חקלאיים פנימיים. מפעלי זיקוק עיקריים נמצאים בבטמן, בקיריקאלה, איזמיר, איזמיט ובמרסין. כולם עניינו רבות משקיעים זרים, וכיום טורקיה עובדת בתחום בשיתוף פעולה הדוק עם ענקיות הנפט העולמיות, כגון Gazprom-I BP, Royal Dutch Shell הרוסית. בעשור האחרון הספקיות העיקריות של נפט גולמי המשמש גם כחומר גלם וגם כמקור אנרגיה למדינה היו סעודיה, איראן, עיראק, רוסיה, לוב, אזרבייג'ן ואלג'יריה. טורקיה מנסה לגוון את ספקיות הנפט שלה, אך אינה מצליחה בשל קונפליקטים, חרמות וסנקציות, חלקן של סוריה, לוב, איראן ועיראק שהיו נתונות לתנודות (בלשון המעטה).

בשל עתודות יער גדולות וקרבה לשווקים האירופיים ומזרח-תיכוניים התפתחה בטורקיה תעשיית הרהיטים. לצד חומר הגלם המקומי היא משתמשת בזה הרוסי. התעשייה מגלגלת מדי שנה יותר מ-10 מיליארד דולרים בכ-35 אלף מפעלים בגדלים שונים. חשוב להדגיש כי תעשייה זו קשורה ביותר לתעשיית הבינוי וניזונה רבות מהזמנותיה, שכן נהוג בטורקיה לספק ללקוחות (פרטיים ועסקיים) נדל"ן יחד עם כל תכולת הבית. אזורי תעשיית רהיטים גדולים נמצאים באנקרה, קייסרי, בורסה, איסטנבול ואיזמיר. כחצי מיליון עובדים מועסקים בענף. השווקים העיקריים לרהיטים טורקיים נמצאים בנסיכויות המפרץ, בספרד, פורטוגל, איטליה, בריטניה, אירלנד, יוון ובבולגריה (Turkish Statistical Institute 2017).

לסיכום פירוט תעשיותיה של טורקיה יודגש כי השליטה על רובן איננה נתונה עוד בידי המדינה, ואפילו לא בידי הסקטור העסקי הטורקי. מי ששולט בהן בעקיפין הם חברות זרות ומשקיעים זרים. עוד חיסרון של התעשייה הטורקית הוא המחסור בחומרי גלם, דבר שנפוץ ביותר בתעשיית הפלדה, הרכב, זו הכימית ובמיוחד הפטרו-כימית. בנוסף לכך, השווקים העיקריים לתוצרת תעשייתית נמצאים באיחוד האירופי, וניתוק הקשרים או התקררות ופגיעה בהם על רקע פוליטי או גאופוליטי לצד כל הסנקציות האפשריות, עלולים לפגוע בתהליך הייצור או השיווק של מוצרי תעשייה טורקיים. אולם החולשה הבולטת ביותר של התעשייה הטורקית כמו גם של כל כלכלתה היא מקורות האנרגיה החסרים.

מקורות האנרגיה

טורקיה המתועשת עם משק מפותח ורמת חיים גבוהה יחסית צמאה למקורות אנרגיה. לא נמצאו בשטחה עתודות נפט וגז שיספקו את תאבונה הגדל לחשמל, לדלקים ולנלווים. בחישוב גס היא מסוגלת לספק לעצמה רק כרבע מסך הכול של מקורות האנרגיה הפוסיליים שדרושים לה. בדומה לשכנותיה באירופה, היא תלויה ביותר ביבוא נפט וגז. בנוסף להגברת הרגישות של הכלכלה המקומית לתנודות בשוק המקורות, תלות זו מכתובה במידה רבה גם את מדיניות החוץ של המדינה ומאפילה על ביטחונה הלאומי (İpek 2017). טבלה 15 להלן מציגה את הצריכה, ייצור, יצוא ויבוא של מקורות אנרגיה שונים בטורקיה.

טבלה 15: צריכה, ייצור עצמי, יצוא ויבוא של פחם, גז, נפט ומוצרי בטורקיה

סוג מקורות האנרגיה				צריכה	ייצור (או עיבוד) עצמי	יבוא	יצוא
פחם (מיליוני טונות) בשנת 2014				101	71	30	-
נפט גולמי (אלפי חביות ליום) בשנת 2015				-	48.5	513.5	8.5
מוצרי זיקוק של נפט (אלפי חביות ליום) בשנת 2015				861	613	503.7	154.6
גז (מיליארדי מ"ק בשנה) בשנת 2014				48.7	0.48	49.3	0.63

מקורות: CIA 2017; EIA 2016

מקור אנרגיה יחיד שנמצא לכאורה בכמויות מכובדות הוא הפחם (עם רזרבות של כ-14 מיליון טונות). אולם הפחם הטורקי אינו מתאפיין באיכות גבוהה. ב-2014 הפיקו במדינה כ-71 מיליון טונות, וגם ייבאו כ-30 מיליון טונות נוספות. כחצי מהסך הכולל של הפחם משמש את תעשיית הפלדה, וזה הנותר מזין את תחנות הכוח התרמיות.

בשטחה של טורקיה התגלו שדות נפט קטנים – בעיקר בדרום מזרח מדינה, במחוז בטמאן. הרזרבות המוכחות נאמדו ב-300 מיליון חביות בקירוב (בכ-100 מיליון חביות פחות מאלו של פקיסטן או של אוקראינה). בשנת 2015 הפיקו מדי יום כ-48.5 אלף חביות. מובן שמדובר בטיפה בים, על כן ייבאה טורקיה מדי יום כ-513 אלף חביות של נפט גולמי. תשתיות זיקוק מפותחות יחסית איפשרו לטורקיה לייצר ב-2015 כ-613 אלף חביות של מוצרי נפט ליום. הצריכה של המדינה הסתכמה בכ-860 אלף חביות, והיבוא הסתכם בכ-504 אלף חביות ליום. טורקיה – יבואנית בין המשמעותיות ביותר בעולם של מוצרי נפט. ב-2015 היא תפסה את המקום ה-17 בעולם ומשתווה לזו של ברזיל. בו זמנית ייצאה טורקיה כ-155 אלף חביות מוצרי זיקוק ליום. את המשוואה המוזרה כל כך (של יצוא ויבוא בה בעת של אותם מוצרי נפט, לכאורה) מסבירים בעזרת תפקידה של המדינה בהובלת נפט ומוצרי בטורקיה על ידי מדינות צד שלישי. זאת בנוסף ליכולת אגירה גבוהה של נפט ומוצרי במתקנים האסטרטגיים הרבים, ויכולת להזרים אותם לשוק בעת הצורך. עוד, בשל גודלה הרב של המדינה לעיתים יש כדאיות כלכלית ליבוא נפט ומוצרי משכנותיה יותר מאשר הייצור העצמי. ספקיות הנפט העיקריות של טורקיה מפורטות בטבלה 16 להלן.

תמונה הרבה יותר בעייתית נצפית בסוגיה של גז טבעי. נכון לתחילת 2016 מצאו בשטחה של טורקיה כחמישה מיליארד מ"ק של רזרבות מוכחות. דובר במדד צנוע ביותר – מקום 95 בעולם, הדומה לזה של סומליה. ב-2014 הפיקה טורקיה בכוחות עצמה פחות מ-480 מיליון מ"ק של גז, וזאת לעומת צריכה של כ-48.7 מיליארד מ"ק (כלומר אספקה עצמית של כ-1% בלבד). כל זה גרם לכך שכיום טורקיה תופסת את המקום השביעי בין שאר מדינות העולם במדד היבוא של גז טבעי לשטחה (בין איטליה לדרום קוריאה). ספקיות הגז העיקריות של טורקיה מפורטות בטבלה 17 להלן. חלקן חופפות לספקיות הנפט של טורקיה, מה שיוצר באנקרה תלות ממשית בהן.

טבלה 17: ספקיות עיקריות של גז לטורקיה בשנת 2015

סוג אספקה	אחוז מסך הכול	ספקיות הגז של טורקיה
	56	רוסיה
צינורות	16	איראן
	11	אזרבייג'ן
	8	אלג'יריה
מיכליות גז טבעי נוזלי (LNG)	4	קטר
	3	ניגריה
	2	אחרות
-	1	ייצור עצמי

מקור: EIA 2016

טבלה 16: ספקיות עיקריות של נפט גולמי לטורקיה ב-2015

ספקיות נפט של טורקיה	אחוז מסך הכול
עיראק	41
איראן	20
רוסיה	11
ייצור עצמי	9
סעודיה	9
קולומביה	3
קזחסטן	3

מקור: EIA 2016

לפי נתוני ה-CIA בשנת 2014 ייצרה טורקיה 239 מיליארד קילואט/שעה של חשמל, מקום 19 בעולם, מדד המדורג בין איראן וטייוון (עם 258 מיליארד לכל אחת), לבין אוסטרליה ודרום אפריקה (עם 238 מיליארד). ההספק המותקן של המדינה הסתכם בכ-70 מיליון קילואט – מקום 16 בעולם, והוא עולה על אלו של מקסיקו, סעודיה או אוסטרליה (עם כ-67 מיליון קילואט לכל אחת). הצריכה הטורקית הסתכמה ב-207 מיליארד קילואט/שעה בלבד. מדדי יצוא ויבוא חשמל היו זניחים למדי: ב-2014 ייצאה טורקיה כ-2.7 מיליארד קילואט/שעה וייבאה כ-8 מיליארד.

משרד האנרגיה והמקורות של טורקיה חושפים נתונים שונים ומחמיאים יותר: בסוף 2016 ההספק המותקן הגיע לכ-78.5 מגהוואט. ייצור חשמל הגיע לכ-274.7 מיליארד קילואט/שעה והצריכה הסתכמה בכ-265.7 מיליארד קילואט/שעה (Republic of Turkey – Ministry of Energy and Natural Resources 2017). את הפרשים המשמעותיים במדדים שהתרחשו בשנתיים הבודדות אפשר להסביר בהגברת ייצור החשמל ההידרואלקטרי בטורקיה (הוספה של כמה תחנות כוח של "פרויקט דרום-מזרח אנטוליה") וזאת לצד ירידת מחירי הנפט והגז. הצריכה לחשמל שגדלה משמעותית מוסברת על ידי גידול אוכלוסיית טורקיה, שלה גרמו כשלושה מיליון פליטים סורים שנכנסו למדינה ונשארים בתוכה מאז שמלחמת האזרחים בסוריה נכנסה לפאזה הפעילה. נכון לתחילת 2017 פעלו במדינה 2,321 תחנות כוח. יותר משליש של כל החשמל של טורקיה (35.4%) סיפקו תחנות כוח ההידרואלקטריות, כ-29% – תחנות הפועלות על גז; 22% – תחנות פחמיות; כ-6% – תחנות רוח; קרוב לאחוז בודד – תחנות גאותרמיות וכ-7.5% – תחנות אחרות (בדגש על הסולריות).

לטורקיה שאיפות גדולות בתחום ייצור אנרגיה גרעינית והפקתה. במדינה שוקדים על הקמת שלוש תחנות כוח גרעיניות. הראשונה התחילה להיבנות ב-2016 על ידי חברה רוסית ששמה "Rosatom" באקויו (Akkuyu) לחופו של הים התיכון. היא אמורה להתחיל לפעול בשנת 2022 ובסופו של דבר לספק כ-4.8 גיגהוואט של הספק מותקן. בניית עוד תחנה עם הספק מותקן של כ-4.6 גיגהוואט אמורה להתחיל ב-2017 בסינופ (Sinop) לחופו של הים השחור, שאותה אמורה להקים חברה צרפתית-סינגפורית. מיקומה של התחנה השלישית טרם פורסם. מאז 2014 מנהלת טורקיה משא ומתן בנושא זה עם חברה ממשלתית סינית בדבר הקמתה ועם החברה האמריקנית Westinghouse בדבר רכישת הכורים. כפי שאפשר להתרשם, בנושא הגרעין מנסה טורקיה למנוע תלות בספקית אחת כלשהי.

בשונה מבתי הזיקוק ותחנות הכוח, מערך צינורות הגז והנפט בטורקיה כולל תחנות דחיסה, אתרי אחסון ונלווים נמצאים בשליטתה המלאה של המדינה. החברה הממשלתית מנהלת את רשת הצינורות וגם דואגת להרחבתה. כ-12.6 אלף ק"מ של צינורות גז בקוטר הנע בין 25 ס"מ ל-2.5 מ' מחברים בין הספקיות העיקריות, שהן רוסיה (דרך הים השחור – כ-16 מיליארד מ"ק; ובצינור "הטרנס-בלקני" – דרך אוקראינה, רומניה ובולגריה – כ-14 מיליארד מ"ק); אזרבייג'ן (דרך גאורגיה – 6.6 מיליארד מ"ק); איראן (כ-10 מיליארד מ"ק) לכלל הערים הגדולות של טורקיה (איור 15). הציר המרכזי של צינורות הגז עובר את טורקיה ממזרח למערב דרך הרי ארמניה ומרכז אנטוליה עד לאיסטנבול ומשם לתורקיה, עד הגבול עם יוון ובולגריה. יש לציין, כי הגז שמספקת רוסיה לטורקיה דרך הצינור בקרקעית הים השחור משמש את רוסיה לייצוא הגז שלה לאירופה. בנוסף לכך מקבלת טורקיה גז טבעי נוזלי (LNG) לשימושה הפנימי. הגז מגיע לשני הטרמינלים: Aliaga – ליד איזמיר (כ-6 מיליארד מ"ק) ו-Marmara Ereğlisi (שבין צ'ורלו לאיסטנבול – כ-5.2 מיליארד מ"ק), ומשם מועבר לאתרי אחסון או מוזרם ישירות למערך צינורות הגז, בעיקר לשימוש בערים הגדולות של מערב טורקיה.

איור 15: מערך צינורות הגז בטורקיה

רשת צינורות הנפט לשימוש הפנימי של טורקיה צנועה יותר בממדיה – כ-3,000 ק"מ – והיא משמשת בחלקה גם להובלת הנפט הזר לצרכניות מחוץ לגבולות המדינה. החברה הממשלתית מתחזקת צינור בקוטר של 54 ס"מ (ההספק שלו כ-86 אלף חביות ביום), שמוביל את הנפט הטורקי מאזור ההפקה בדרום מזרח אנטוליה לעיר בטמאן, ומשם דרך דיארבקר לקהרנמרש, שם הוא מתחבר לשני הצינורות המקבילים (בקוטר של 90 ס"מ ו-105 ס"מ) שמובילים את הנפט העיראקי מאזור כרכוכ לג'הן (דרך מרדן וקהרנמרש). הצינורות הללו מעבירים מדי יום כ-1.4 מיליון חביות. יודגש כי הם מובילים לג'הן גם את הנפט לשימוש הטורקי הפנימי וגם את הנפט העיראקי המיועד ליצוא. שם מתחבר אליו צינור בקוטר של 60 ס"מ, המוביל את הנפט מאזרבייג'ן דרך ארדהן (Ardahan), ארוזום, ארזינקון (Erzincon), סיווס, סרקיסלה (Sarkisla) וקייסרי (כ-1.2 מיליון חביות ביום). גם במקרה זה חלק מהנפט האזרי מיועד ליצוא, ועושה את דרכו בשטחה של טורקיה. מג'הן יוצא צינור בקוטר של 60 ס"מ שמוביל את הנפט לבתי הזיקוק הגדולים בעיר קיריקלה בטורקיה עם הספק של כ-135 אלף חביות ביום (איור 16).

איור 16: מערך צינורות ותשתיות הנפט בטורקיה

עוד לטורקיה מספר טרמינלים לקליטת נפט גולמי ואתרי אחסון גדולים שלעיתים משולבים עם מפעלי זיקוק או פטרו-כימיה. החשובים שבהם נמצאים באיסטנבול ובאיזמיט – באזור מרמרה; בסמסון וזונגולדק לחוף הים השחור; באנטליה, מרסין ואיסכנדרון בחוף הים התיכון ובאליאגה (בקרבת איזמיר) באזור האגאי.

תיירות

בשונה ממחסור בחומרי גלם ואנרגיה המקשים על פיתוח רוב ענפי המשק שלה, נהנית טורקיה מתנאים אידאליים לתיירות: מגוון צורות נוף ואקלימים מאפשרים סוגי פנאי ונופש שונים בכל עונות השנה. לכך יש להוסיף אטרקציות היסטוריות מגוונות ותחבורה מפותחת יחסית. תיירות

היא ענף המשק בין הרווחיים ביותר בטורקיה. את ההכנסות ממנה אפשר להשוות לאלו של מספר ענפי תעשייה מובילים (כגון בנייה ופלדה ביחד).

מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 התפתח ענף התיירות בצעדי ענק. נרשמה תנופה של הקמת בתי מלון. נכון לסוף 2015 נרשמו במדינה כ-13.6 אלף בתי מלון בגדלים שונים, מתוכם 2,870 בתי מלון שייכים לרשתות הגדולות שמסוגלים לקלוט בו זמנית יותר מ-700 אלף תיירים (יחד). בנוסף לתיירים ממערב אירופה ומרכז שביקרו במדינה עשרות שנים באופן מסורתי ממילא, זכתה טורקיה בשוק ענק של התיירים ממדינות ברית המועצות לשעבר, וזאת עקב מחירים זולים ושירות איכותי למדי שהיא מעניקה. בענף מועסקים כחצי מיליון עובדים באופן ישיר, ועוד כמיליון וחצי עובדים בענפים הניזונים מתיירות בעקיפין.

טורקיה נכנסה לעשרת המדינות המובילות בתחום התיירות, ונהייתה ליעד העיקרי של תיירות עולמית. ההכנסות מתיירות הכפילו את עצמן בתוך עשור. כך למשל ב-2005 הם הסתכמו בכ-17.5 מיליארד דולרים, וב-2014 הגיעו לכ-33 מיליארד. התיירות הטורקית ניזוקה מהמשבר הכלכלי של טורקיה, אך בעיקר ממדיניות פנים וחופ של הנשיא ארדואן. המלחמה בסוריה, רדיפות המיעוט הכורדי (המשולבות בפיגועים שיוחסו לכורדים ולדאעש) וכן הכרזת אנטי-אירופיות והמשבר עם רוסיה צמצמו את התיירות הנכנסת בעשרות אחוזים, במיוחד ממדינות מערב אירופיות (טבלאות 18, 19). מהירידה במספר הנכנסים סבלו בתי המלון. התפוסה בהם עד אביב 2017 לא עלתה על 30%. ניזוקו הסוחרים הטורקים וכן שפע נותני שירותים, החל מנהגי מוניות ואוטובוסים וכלה במוזיאונים ובתי חולים פרטיים: טורקיה היתה המובילה בתחום רפואת אסטטיקה, ובשל מחירה הזול למדי הגיעו אליה מדי שנה כ-800 אלף "תיירים רפואיים" (Harris 2016).

עלייה ניכרת בתיירות נכנסת נרשמה בכל הקשור באוקראינים בלבד – מצב שאירע עקב הסכסוך בין רוסיה ואוקראינה סביב חצי האי קרים ודרום מזרח אוקראינה. גם מספר הנכנסים מגאורגיה עלה – לא מסיבה פוליטית (כגון מדיניות אנטי-רוסית) אלא כלכלית יותר: הורדת המחירים בטורקיה והזדמנויות רבות שמצאו אנשי עסקים גאורגים. בטורקיה תולים תקוות להגברת התיירים מאיראן, במיוחד תיירות הגבולות – שמביאה כורדים ופרסים לסביבת אגם ואן בהרי ארמניה בחגיגות הנוורוז (חגיגת השנה הפרסית החדשה). אולם גם הציפיות הללו צנועות ביותר – בטורקיה מקווים לקבל ב-2017 כשני מיליון מבקרים איראנים לעומת 1.7 בשנים 2015 ו-2016 (Zaman 2017).

כדי לשפר במקצת את התמונה העגומה שנצפתה בתיירות הנכנסת פנו שר החוץ והנשיא לפזורה הטורקית באירופה בבקשה לנפוש במדינת האם שלהם (Hürriyet Daily News 2017a). בינתיים אין רואים שיפור בענף, ועתיד תיירות החוץ מוטל בספק. כדי להציל את תשתיות התיירות ולשמור על מקומות עבודה בענף מנסים באנקרה לקדם תיירות פנים: להגביר את

טבלה 19: מבקרים בטורקיה לפי ארץ האם
(במיליונים)

2016	2015	ארץ האם/שנה
3.89	5.58	גרמניה
2.2	1.91	גאורגיה
1.7	2.51	בריטניה
1.69	1.82	בולגריה
1.66	1.7	איראן
1.04	0.7	אוקראינה
0.9	1.2	הולנד
0.86	3.64	רוסיה
0.6	0.6	אזרבייג'ן
0.55	0.84	צרפת

מקור: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism 2017

טבלה 18: מספר המבקרים בטורקיה בשנים
נבחרות

שנה	מספר המבקרים (מיליונים)
1995	7
2000	8
2005	21.2
2010	28.6
2011	31.4
2012	31.4
2013	39.7
2014	41.2
2015	36.2
2016	25.3

מקור: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism 2017

מספר הטורקים הנופשים בתוך טורקיה מכ-6 מיליון ב-2016 לכ-10 מיליון ב-2017. טרם הופיעו המדדים שמצביעים על הצלחת המיזם. אולם אפילו המדד של 10 מיליונים הוא צנוע ביותר בהתחשב בכך שבמדינות אירופה המערביות לפחות רבע מכלל התיירים הם תיירי פנים, ואילו בטורקיה תיירי פנים הם בקושי 10% בלבד (Hürriyet Daily News 2017b). לכך יש להוסיף כי תייר טורקי לא יכניס למדינה מטבע זר שהמשק הטורקי זקוק לו כל כך.

תחבורה

תהליך העיור המואץ שהתרחש בטורקיה תוך עשרות בודדות של שנים, על רקע תהליך תיעוש מהיר ושיפור ברמת החיים שהובילו למדד המינוע הגבוה יחסית של אוכלוסייתה, כל אלה חשפו את המחסור בתשתיות תחבורה מודרניות. מאז שנות ה-70 שקדה המדינה על שיפור המצב, השקיעה בענף התחבורה סכומי עתק והגיעה להצלחות בלתי מבוטלות, אך עדיין לא מספקות (Ülengin et al. 2007). השקעות גדולות אף יותר צפויות לזרום בענף בשנים הקרובות, שכן התוכנית היא להפוך את טורקיה לצומת עיקרי של תנועת הסחורות שבין אירופה לאסיה, ורואים בכך נחיצות כלכלית וגאופוליטית אסטרטגית.

מסילות ברזל

האורך הכללי של מסילות הברזל במדינה עולה במקצת על 12 אלף ק"מ. כך היא במקום ה-20 בעולם – בין קזחסטן לשוודיה ודומה לזו של פקיסטן או רומניה. לכך יש להוסיף כאלף ק"מ של מסילות ברוחב קטן, שכן בערים הגדולות של טורקיה (איסטנבול, איזמיר, בורסה, אנקרה, אדנה) פועלות מערכות רכבת תחתית, וזאת לצד אלו העיליות והחשמליות (אסקישהיר, קוניה, קייסרי, גזיאנטפ, סמסון, אנטליה).

התוכניות שאושרו כוללות הרחבת רשת הברזל בכ-4,000 ק"מ נוספים עד שנת 2023, וזאת ברכבות חשמליות מהירות שיתווספו לכ-3,000 ק"מ של אלו הקיימות. בינתיים רוב הקווים במדינה הם "איטיים" ובעיקר משמשים להובלת הסחורות. יתרה מכך, לא מדובר במערך עם צמתים מקבילים – התנועה דרך כל המדינה עוברת בצמתים אחדים שאין להם חלופה (איור 17). הצמתים החשובים ביותר לתנועת הרכבות מלבד אלו של איסטנבול, איזמיר ואנקרה הם: סיווס (אליה מתחבר הקו מסמסון שלחופי הים השחור ודרכה גם מנותבת כל התנועה מצפון מזרח המדינה, שמתקדמת דרך קייסרי לכיוון אנקרה ומערבה); קיריקלה (Kirikkale) המקשרת בין הקו המגיע לזונגולדק שלחופי הים השחור לבין אנקרה ממערב וקייסרי בדרום מזרח; אפיון (Afyon) וקוניה – דרכן מנותבת התנועה מאיזמיר ואיסטנבול לכיוון דרום המדינה (לאדנה ומרסין); מלטיה – דרכה מקושר החוף הים תיכוני של המדינה בסביבת איסכנדרון דרך כל דרום מזרח אנטוליה עד להרי ארמניה לכיוון איראן.

הקווים המהירים היחידים להובלת נוסעים מחברים בין איסטנבול לאנקרה דרך אסקישהיר ופולטלי (Polatli). לפולטלי מתחבר גם הקו המהיר הנוסף שיוצא מקוניה. הקו המהיר שעתידי לחבר בין איזמיר לסיווס נמצא בבנייה. עדיין נמצאים בתכנון החלקים שיחברו בין סיווס לקארס ומשם לכיוון אזרבייג'ן, כמו גם יקשרו לבין חוף הים השחור (ערי סמסון וטרבזון) והכיוון ההפוך – לדרום מזרח המדינה (למלטיה, דיארבקיר ומשם עד לגבול עם עיראק).

מסילות הברזל של טורקיה מעניינות את המעצמות האזוריות והעולמיות. לצד איראן שרוצה להשתמש בתשתיות טורקיות כדי להגביר את המסחר עם אירופה, גם אירופה וסין מגלות כלפיהן אינטרס רב, שאכן כבר בא לידי ביטוי במישור המעשי – גם האיחוד האירופי וגם בייג'ין הם המממנים המשמעותיים של תוכניות פיתוח הרכבות במדינה (Smith 2016). באוגוסט 2016 חצתה רכבת המובילה מכולות מסין את כל שטחה של טורקיה בדרכה לגרמניה, ולפני כן היא עברה את קזחסטן, אוזבקיסטן, טורקמניסטן ואיראן. מקדמי הפרויקטים התחבורתיים-תשתיתיים של סין אינם מסתירים את רצונם לחדש את "דרך המשי" ההיסטורית, שחלקה יעבור בשטח של טורקיה שהיה הצומת העיקרי. בנוסף להשקעות במסילות הרכבת הטורקיות שוקדת סין על תוכניות למיזמים משותפים בתחום הכבישים והצינורות. כל התשתיות הללו יחברו את סין לשוקיה העיקריות מחד גיסא, ומאידך גיסא דרכם תוכל לספק לעצמה חומרי גלם, מקורות אנרגיה וגם סחורות איכותיות. דרך טורקיה מתכננת סין להתחבר לא רק לאירופה אלא גם למדינות המזרח התיכון.

איור 17: מפת מסילות הברזל של טורקיה

מערך כבישים

האורך הכולל של כבישים במדינה מתקרב ל-390 אלף ק"מ – מקום 19 בעולם (בין מקסיקו לבריטניה). אומנם מתוך אלו יש להסיר כ-34 אלף קמ"ר של כבישים ללא ציפוי קשיח. צפיפות הכבישים במדינה נמוכה למדי – 47 ק"מ לכל 100 קמ"ר ב-2011. הנתון הזה קטן פי ארבעה מזה של גרמניה, פי 1.9 מיוון, פי 1.8 מישראל, אם כי עולה ב-10% על זה של בלרוס. יש להדגיש כי במזרח המדינה ובעיקר בהרי ארמניה צפיפות הכבישים נמוכה הרבה יותר מזו במערבה. לצד זה יש להבליט את הנתון הבא: מספר כלי הרכב הפרטיים בטורקיה עדיין נמוך מאוד – כ-123 לאלף תושבים בשנת 2013. המספר הכולל שלהם אינו עולה על 9.3 מיליון (פי

שלושה פחות מצרפת עם 32.2 מיליון רכבים, פי שניים פחות מיוון או פולין עם 22.2 ו-19.3 מיליון בהתאמה). אולם על כבישי טורקיה נוסעים עוד כ-10 מיליון כלי רכב נוספים: מהם כ-32% טנדרים, כ-30% אופניים, כ-17% טרקטורים, כ-8% משאיות, כ-5% אוטובוסים. כך או אחרת, רוב כלי הרכב הללו נוסעים בחלק המערבי של המדינה דווקא (Turkish Statistical Institute 2015).

בגלל תבליט הררי (שרשראות הרים של פונטוס וטאורוס לצד הרי ארמניה ורמות אנטוליה) נמצא מיעוט יחסי של צירים שחוצים את כלל טורקיה מצפון לדרום. לעומת זאת יש כמות הרבה יותר גדולה של צירים שכיוונם העיקרי מזרח-מערב, העוברים במישורי החוף או אל שמחברים לאורך או ב"אלכסון" בין הערים הגדולות שבחלק הפנימי של המדינה (איור 18).

אורך הכבישים המהירים של טורקיה צנוע ביותר – 2.2 אלף ק"מ בלבד. כביש מהיר מקשר בין אנקרה לאיסטנבול ומשם מתקדם דרך תרקיה לכיוון הגבול עם יוון ובולגריה. אל הכביש הזה מחובר הקטע המקשר לעיר בורסה. כמה כבישים מהירים נבנו באיזמיר וסביבתה. הכביש המהיר שאמור לחבר בין בורסה לאיזמיר נמצא בהקמה. הקטע הארוך יחסית מחבר בין שנליאורפה למרסין (ומקשר באמצע בין הערים הגדולות של דרום מזרח המדינה: גזיאנטפ, עוסמניה, אדנה). עוד קטע מחבר בין הכביש הראשי הזה לבין איסכנדרון.

איור 18: מפת הכבישים הראשיים, שדות התעופה והנמלים העיקריים של טורקיה

עדיין נמצא בתכנון הכביש המהיר שיחצה את טורקיה ב"אלכסון" ויחבר בין איזמיר לסמסון. הוא יעבור דרך אנקרה, ובקטעים ארוכים יקשר אליו את בורסה מצפון מערב ואנטליה מדרום מזרח. עוד כביש מהיר בתכנון הוא "איזמיר – אנטליה". כביש מהיר "חוצה טורקיה" אמור להמשיך את הקטע הקיים (אדירנה-איסטנבול-בודו) עד לגבול עם איראן.

תחבורה אווירית

טורקיה נמנית בין השיאניות בחלק ממדדי התחבורה האווירית בעולם. נמל התעופה של איסטנבול הוא "האב" האזורי וחברות התעופה הטורקיות הן מהמצליחות בעולם. 15 חברות לאומיות פועלות בה לצד 500 חברות זרות. תנועת הטיסים חצתה את הרף של 130 מיליון לשנה. כמחצית מהם טסו בקווים הפנימיים של טורקיה. כ-100 נמלי תעופה משרתים את התנועה. מתוכם כמחצית נמצאים בשליטת חיל האוויר הטורקי. לעשרה נמלים חסר ציפוי קשיח. רק 22 יכולים לשמש בתור שדות תעופה בינלאומיים, רובם נמצאים בחלק המערבי של המדינה ובמרכזים התיירותיים שלה. בהשוואה לשטחה הגדול של המדינה, אוכלוסייתה הגדולה, זרם התיירים המכובד שבה, מדד זה עדיין צנוע, והוא משתווה לזה של דרום קוריאה, נורבגיה או איסלנד ורק בעשרה נמלי תעופה גדול יותר מזה של מצרים.

הפרטת נמלי התעופה ולכאורה הצנעת חלקה של המדינה בתחום בניית תשתיות תעופה לא מנעו הקמת נמלי תעופה חדשים, לפעמים תוך הסבת אלו הצבאיים, אם כי אלו עומדים בעיקר ריקים, בעוד שהישנים רק הולכים ומגבירים את הפעילות. לפי התכנון, המצב אמור להשתנות בשנים הקרובות בעקבות השקעות מסיביות המשולבות בין טורקיות להשקעות זרות (Daily Sabah 2016). בינתיים רק ארבע ערים (איסטנבול, אנקרה, איזמיר ואנטליה) מנתבות דרכן את רוב תנועת הנוסעים הטיסים (Saldiraner 2013). כך בנמל התעופה של איסטנבול (נמל אטאטורק) עברו ב-2015 כ-62 מיליון נוסעים ובזה החדש שנבנה. בנוסף לטרמינלים החדשים לנמל הקיים מתכננים בטורקיה להגיע לרבע מיליארד נוסעים עד שנת 2035 (Hoffman 2016).

תחבורה ימית

טורקיה היא מעצמה ימית והדבר מתבטא בריבוי הנמלים המודרניים שלה, בכמות הרבה של צי סוחר (מקום 18 בעולם), בעלייה המתמדת בהיקף הסחורות ואף בעלייה של כמות הנוסעים – זה קשור ישירות בפיתוח ענף התיירות. כ-630 ספינות מפליגות תחת דגלה הלאומי; עוד כ-650 משרתות את כלכלתה, אך מפליגות תחת דגליהן של מדינות אחרות, זאת כדי לחסוך בהוצאות של רישום, שכר עבודה למלחים וביטוח. הנמלים הגדולים ביותר נמצאים בים מרמרה והאגאי, שכן היסטורית הם משרתים מרכזים מאוכלסים ומפותחים ביותר (איסטנבול, איזמיר). גם נמלי הים השחור והתיכון התפתחו בצורה ניכרת בשלושת העשורים האחרונים. אלו שבים השחור הגדילו את היקף הפעילות שלהם בנמלי אוקראינה, רוסיה, רומניה ובולגריה עם התפרקותה של ברית המועצות לשעבר. נמלי הים התיכון קיבלו גושפנקה עם הנורמליזציה של היחסים עם סוריה מסוף שנות ה-90 ועם פיתוח תיירות שאירע בו זמנית עם צעדים שעשתה טורקיה לכיוון השותפות באיחוד האירופי. בשני העשורים האחרונים הצליחו בטורקיה ליעל את

נמליה, להפריט את אלו שברשות המדינה, להקים נמלים "ציבוריים" ולמשוך לתחום משקיעים זרים (Esmer and Duru 2017).

רוב נמלי טורקיה מסוגלים לטפל בכל סוגי הסחורות, החל מנפט ופחם וכלה בחיטה. עם זאת, יש רק שני טרמינלים המיועדים לטיפול במכולות והם אמברלי (Ambarli) ליד איסטנבול – המשרת את רוב המסחר בין אירופה לטורקיה ודרכו עוברים מדי שנה כ-2.7 מכליות, וכן איצ'ל (Icel) בעיר מרסין – המטפל מדי שנה בכ-1.2 מיליון מכולות, ומיועד למסחר בין טורקיה (בדגש על דרומה ומזרחה) למדינות הים התיכון ואף הרבה מעבר לכך. באנקרה רואים בהקמת טרמינלים חדשים לטיפול במכולות צורך הכרחי, ושוקדים על הרחבת תשתיות הנחוצות כל כך ליבוא ויצוא של טורקיה. גם במיזם הזה יש לאנקרה שותפה המתעניינת מאוד בנושא והיא סין. ב-2015 השקיעה חברה סינית קרוב למיליארד דולר ברכישת שני שלישים מכלל המניות של טרמינל המכולות באיסטנבול (Park 2015). בייג'ין ממשיכה לעקוב מקרוב אחרי שאר מיזמי תשתיות שתוכל לאמץ במדינה (Shanghai Business Review 2016).

מערכת ההולכה

נחיצות לא פחותה רואים באנקרה בכל הקשור בקידום תשתיות תחבורה שמעלים את חשיבותה של טורקיה כצומת בהובלת מקורות האנרגיה (EIA 2016). המפה שלהלן (איור 19) מדגימה היטב כי דרך טורקיה אפשר להעביר נפט וגז ביעילות ובביטחון יחסי ממרכז אסיה, מרוסיה וממזרח התיכון לאירופה. דרך מצרי בוספורוס ודרדנלים עוברות מכליות שנטענו בממל הרוסי של נובורוסייסק (Novorossiysk) ובזה של גאורגיה (סופסה – Supsa) ועושות את דרכן לאירופה.

טורקיה מתכננת להיות לצומת צינורות גז ונפט חשוב. לצערה, רוב הצינורות שנשללו בשטחה בינתיים מספקים רק את תאבונה הגדל והולך. התרחבות רשת הצינורות מבשרת על הפיכתה לחולייה הדומיננטית של אספקת הנפט ובעיקר של גז, אולם ההתרחבות הזאת אינה מתנהלת בקלות (Gökmen and Nakip 2017). הנפט מאזור הים הכספי – מאזרבייג'ן (מסביבת העיר באקו – Baku) מגיע ב"צינור הדרום קווקזי"; הנפט מצפון עיראק מסופק בצינורות "ה-KRG" מסביבות אירביל (Erbil), ובצינור "כירכוכ-ג'הן" מסביבת כירכוכ (Kirkuk). כל שלושת הצינורות הללו בסופו של דבר מגיעים לטרמינל ג'הן (Ceyhan), שנמצא בחוף הים תיכוני של המדינה ומשם נשלח הנפט לצרכנים באירופה.

צינור הנפט סמסון-ג'הן (ה-SCP) היה אמור להוביל את הנפט הרוסי וזה הקזחי שיסופק מרוסיה מהחוף של הים השחור לזה הים תיכוני של טורקיה, ומשם לצרכניות הנפט באירופה. הצינור היה אמור להקל את מעברי בוספורוס ודרדנלים בכך שיחסוך מעבר של מכליות נפט רבות בהם. לפי התכנון, הצינור היה אמור להוביל דרכו כ-1.5 מיליון חביות ביום. במיזם

התעניינו חברות נפט מובילות, בהן ה-Royal Dutch Shell וה-Total S.A. אולם בחלק הפעיל בפרויקט (לצד רוסיה וטורקיה) השתתפה חברת ENI האיטלקית. זו האחרונה גרמה לכך שהמיזם התבטל. שר האנרגיה הטורקי אסר על החברה לפעול בתחומי טורקיה במחאה על כך שהשתתפה בקידוחים לגילוי הגז בקרבת חלקה היווני של קפריסין מבלי לתאם זאת עם "צפון קפריסין" בת חסותה של טורקיה. התוכנית נגזזה, אך ייתכן שבעתיד הקרוב היא שוב תעלה לדיון.

כמויות גז גדולות מגיעות לטורקיה מאזרבייג'ן (חלק מתוואי הצינור עובר בקרבת "צינור הנפט הדרום קווקזי") ומאיראן – מאזור העיר טבריז (Tabriz). האופציה של אספקת הגז האיראני לאירופה עדיין נשארת פתוחה. בינתיים טהרן מציעה לאנקרה מספר מיזמים בנושא, החל מהקמת טרמינלים לקבלת גז נוזלי איראני וכלה בהקמת צינורות גז חדשים שישימשו גם את טורקיה וגם את הצרכנים מאירופה (Temizer 2016). ההחלטה אם לאמץ את ההצעה נמצאת בידיה של טורקיה והצרכנים מאירופה. היא מערבת בתוכה שיקולים גאופוליטיים רבים ובינתיים אין לדעת האם תתממש.

האספקה המשמעותית ביותר של הגז מגיעה לטורקיה בצינור הרוסי שעובר בתחתית הים השחור ומתקבל בשטחה של טורקיה בסביבת העיר סמסון (הזרם הכחול – ה-Blue stream). עתידו של עוד צינור שאמור להיסלל בקרקעית הים השחור (הזרם הטורקי – ה-Turkish stream) עדיין אינו ברור, אבל מזכיר את גורלו של צינור "הזרם הדרומי" (South Stream), שהיה אמור להיסלל סמוך למים הכלכליים של טורקיה. הקמתו בוטלה בשל סירובה של בולגריה בעקבות הלחץ האירופי שלא רצתה להגביר את תלותה ברוסיה גם אם יסופק דרך טורקיה. כאמור, המשא ומתן לגבי "הזרם הטורקי" נמשך ועובר אישורים בדרגים השונים, ובנוסף לאינטרסים כלכליים בולטים הוא מערב בתוכו סוגיות גאופוליטיות רבות, שהחשובה בהן היא שוב התלות בספק הרוסי הבעייתי גם לטורקיה וגם לשוק האירופי.

הצינור "נאבוקו" (Nabucco) באורך של 3,000 ק"מ שהיה אמור לעבור את כלל טורקיה ממזרח למערב ולספק גז מטרקמניה ואזרבייג'ן לאירופה, לא יצא לפועל בסופו של דבר. לעומתו קורם עור וגידים פרויקט אחר שעובר בתוואי חופף ומשמעותי לא פחות והוא "הצינור הטרנס-אדריאטי" (TAP) שאמור להשתמש בצינור הגז "חוצה אנטוליה" (TANAP) שטורקיה החלה לבנות ב-2015. הקמתו אמורה להסתיים ב-2018 והצינור יעביר דרכו את הגז האזרי בלבד. טורקיה אינה המשקיעה הדומיננטית במיזם ואחזקותיה בו הן בהיקף של כ-30% בלבד, וזאת בדמות חברה ממשלתית האחראית לניהול רשת הצינורות ולאחזקתה; 58% נמצאים ברשות אזרבייג'ן וכ-12% מחזיקה חברת ה-BP.

עד לאירועי ה"אביב הערבי" הסתמכה טורקיה רבות על "צינור הגז הערבי" שהוביל גז טבעי ממצרים לירדן, סוריה והגיע עד לטורקיה. בינתיים נשמר הצינור בחלקו הגדול, אם כי מצרים

מרגישה בעצמה מחסור בגז, וקיים ספק אם יוכלו בעתיד לספק לטורקיה סחורה. ייתכן דווקא הפעלת "הצינור הערבי" בכיוון הפוך כלומר, שדרך טורקיה יסופק גז למצרים במקום לספק גז מצרי לטורקיה. ביטול הצינור "נאבוקו" שאליו היה אמור להתחבר בסופו של דבר "הצינור הערבי" כמעט מבטל את פיתוח העתידי של המיזם לגמרי.

איור 19: צינורות נפט וגז המיועדים ליצוא דרך שטחה של טורקיה

עתיד מערכת התחבורה בטורקיה

אפשר לסכם את רמת מערכת התחבורה בטורקיה במשפט אחד: מכובד בשביל מדינה מתפתחת, אך אינו מספיק לזו המפותחת. הממשל הטורקי שממשיך בהפרטה וליברליזציה לא יוכל לממן בעצמו המשך הקמת תשתיות מסיביות, אך יצטרך להשקיע הון עתק בפיתוח הענף, ולשם כך הוא מעוניין בהשקעות זרות מרובות, בעיקר ממשיקיעי חוץ. המהלך הזה מערב בתוכו סיכונים לא מעטים. בהם ייתכנו ההשתלטות על תשתיות של גורמים אינטרסנטיים שיקדמו אינטרסים גאופוליטיים משלהם (סין, איראן, מדינות המפרץ הפרסי וסעודיה בראשן, רוסיה, לצד מדינות המערב). אולם אין לשלול את האפשרות שטורקיה דווקא תסתכן בהגברת האינפלציה ותשקיע הון רב בתשתיות. אין לשלול גם את האפשרות שאנקרה תשתמש במשבר הכלכלי הנוכחי שלה לשם קידום פרויקטים תחבורתיים גדולים, ולא רק באלו הקשורים בצינורות אלא גם רשת כבישים, מסילות ברזל ואף נמלי תעופה ונמלים. המהלך הזה יוכל להציל את ענף הבנייה של המדינה כמו את התעשיות הרבות הנלוות; ייצור

מקומות עבודה; ישפיע לטובה על צמיחת התמ"ג; יקטין את התלות העתידית במשקיעים זרים ויביא גם רווחים כלכליים וגאופוליטיים בטווח הרחוק (Kozok et al. 2017).

ייתכן שבנוסף לאלה תוכל אנקרה לקדם חלק מהתוכניות שהיו לה עד לפרוץ אירועי "האביב הערבי" או את רובן. אז אנקרה שקלה ברצינות לממן את תשתיות התחבורה שיחברו בינה לבין שכנותיה הערביות, אם כי שינויים גאופוליטיים באזור לצד משבר כלכלי בטורקיה השאירו את היוזמות שלהלן על הנייר בלבד: כביש מהיר שייבנה בין מרסין הטורקית דרך חלב ודמשק בסוריה ועד עקבה הירדנית; מסילת רכבת וכביש מהיר "מרסין-בצרה" שהיו אמורים לחבר את טורקיה לעיראק ושיפוץ מסילת הרכבת החיג'אזית שחיברה היסטורית בין טורקיה לחצי האי ערב.

מרכיבי העוצמה הגאופוליטית של טורקיה

לטורקיה כמה יתרונות התורמים לעוצמתה הגאופוליטית. חלקם אינם דורשים פירוט רב מפני שהם כבר תוארו ברפרוף בפרקים הקודמים. אולם יש להדגיש את אלו העיקריים ולעמוד על אלו המורכבים ובעייתיים יותר.

- היותה צומת בין-יבשתי חשוב, במיוחד בצינורות הקיימים ואלו העתידיים שעוברים או יעברו בשטחה ובמימיה הכלכליים. מעצמות אסייתיות גדולות, כגון איראן, סין ורוסיה מעוניינות להשתמש ביתרון זה של טורקיה. אולם היעד הנחשק שאליו הם מנסים להתחבר בעזרת טורקיה היא אירופה. אומנם אירופה מגוונת את מקורות האספקה שלה (נורבגיה, רוסיה, סעודיה, לוב, קטר, מדינות מרכז אמריקה ולאחרונה אפילו צפויה ארצות הברית לספק לה נפט וגז), אך טורקיה היא הקרובה, הכדאית והבטוחה, שכן דרכה אפשר להזרים גם את מקורות האנרגיה מרוסיה, מאיראן, מאסיה התיכונה ומשאר מדינות הים הכספי, וכמובן מכל שאר מדינות המזרח התיכון (עיראק, סוריה ואפילו מצרים).
- שליטתה בשתי נקודות משנק חשובות (Chocking Points) – מצרים המקשרים בין הים השחור לים התיכון – האיום לשתקם או לחפור תעלה מקבילה וליהנות מדמי מעבר בנוסח של תעלת סואץ או פנמה. הרעיון עולה מדי פעם לכותרות מאז שנות ה-30 של המאה הקודמת, וב-2011 אומץ על ידי הנשיא ארדואן (Sonmez 2017b). תעלה פוטנציאלית שתיחפר (אם תיחפר, מה שבינתיים לא נראה סביר אפילו מבחינת תוכניות מאושרות) אינה חייבת להתחשב בהסכמים בינלאומיים שנחתמו בעבר ומבטיחים את חופש השיט, ותוכל להכניס לטורקיה כספים רבים, וזאת לצד להגברת ייעול העברת האוניות בשטחה. נזכיר, כי בבוספורוס ודרדנלים לא משתמשת רק רוסיה, אלא גם רומניה, בולגריה ואפילו המדינות שמשמשות בנהר הדנובה לשם שיט (הונגריה ואפילו אוסטריה). כמובן אין לשכוח את רפובליקות ברית המועצות לשעבר, כגון אוקראינה, גאורגיה, וזאת בנוסף לשאר הרפובליקות הנמצאות לחופי הים הכספי (אזרבייג'ן, קזחסטן, טורקמניסטן ועוד), שבעזרת מעבר יבשתי בשטחי שכנותיהן (צינורות, כבישים) המקשר אותן לים השחור, או תוך כדי שימוש בשיט בתעלה שעוברת בשטחה של רוסיה (תעלת וולגה-דון) ומחוברת לאוקיינוס העולמי.
- המעמד השולט של טורקיה במי פרת וחידקל שאי אפשר לערער, בשעה שעיראק וסוריה נמצאות במצב של בנות ערובה של אינטרסים הידרופוליטיים טורקיים.
- "הלובי הטורקי" במערב אירופה בדמות אזרחי טורקיה ששוהים במדינות האיחוד בדגש על גרמניה, וסחטנות טורקית בנושא הפליטים והמהגרים שהיא קולטת בשטחה, ושדרכה הם יכולים לעבור למדינות האיחוד.

- החברות בברית הצפון אטלנטית – נאט"ו (NATO). טורקיה היתה המדינה היחידה בנאט"ו שגבלה ישירות ברפובליקות של ברית המועצות (גאורגיה, ארמניה, אזרבייג'ן). בנוסף לכך היתה לה גישה ישירה לחברות בברית ורשה החלשות למדי (רומניה ובולגריה), לכן חשיבותה היתה מכרעת: משטחה של טורקיה נוהלו מבצעי מודיעין; בתשתיותיה הצבאיות ובסיסיהן השתמשו כוחות מזוינים אמריקניים, שהשגיוחן מקרוב לא רק על הנעשה בברית המועצות, אלא גם על המרחב המזרח-תיכוני. עד ימינו פועלים בשטחה 24 בסיסים של הברית. על מיקומם אפשר להתרשם באיור 20 להלן. על שטחה הוצבו לא אחת טילים בעלי ראש נפץ גרעיני, וכמובן נעשו תמרונים בנקודות האסטרטגיות החשובות, בין היתר בעזרת הצי שלה בארבעת הימים שבהם גבלה (מרמרה, אגאי, התיכון והשחור). באנקרה הבינו היטב את נחיצותה לברית נאט"ו בכלל ולאמריקנים בפרט. לכן הרשו לעצמם לצאת להרפתקאות גאופוליטיות מסוכנות, לכאורה, שהופנו נגד החברה בנאט"ו. כך במטרה להגן על האוכלוסייה הטורקית מפני יוונים קיצוניים בקפריסין פלשה טורקיה לצפון האי, וכעבור כמה שנים הקימה בו "רפובליקה של צפון קפריסין". התנגדותן של יוון ושל קפריסין בת-חסותה למהלך לא נלקחו בחשבון, ואפילו כוחות בריטיים שישבו היסטורית על האי לא עשו דבר בנידון. חשיבותה של טורקיה לברית המשיכה לבוא לידי ביטוי במלחמה אמריקנית במדינות יוגוסלביה לשעבר. בהמשך טורקיה שיתפה פעולה במבצעים של נאט"ו באפגניסטן. השפעתה על מדינות אסיה התיכונה נלקחה בחשבון בכל תוכניות הברית בנוגע להתפתחויות סביב רפובליקות פוסט-סובייטיות, וגם במרחבים רחוקים הרבה יותר: רוסיה, סין, הודו, פקיסטן (Gönül 2010). אולם התמונה שתוארה לעיל אינה ורודה כל כך. בסוגיה של תמיכת הברית בטורקיה חשוב להסתייג ולהזהר. לפחות לפי ההסכם, כל חברות הברית אמורות לסייע לחברותיהן אם תותקפנה. עם זאת קיים ספק רב שאירופה או ארצות הברית תילחמנה ללא סייג עבור אינטרסים של אנקרה בסוריה או בעיראק נגד כורדים או בעד סונים קיצוניים. אין שום ערבות אפילו לכך שהברית תסייע לטורקיה בלחימה נגד אויבה המסורתית של נאט"ו – רוסיה, אם תיזום לבדה סכסוך צבאי נגדה. בתקשורת הועלו אפילו הספקולציות שניבאו את גירושה של טורקיה מהברית. קשה להאמין שזה יקרה, ובטורקיה נוטים להעריך כי הברית הצפון אטלנטית תמשיך לעמוד לצידה אפילו בסוגיות לא חד-משמעיות של שמירה על ביטחון אזורי, בין היתר במזרח התיכון (Kinacıoğlu 2017). בד בבד אין לשלול את האופציה כי סחטנות טורקית בדבר הימצאותה בנאט"ו עלולה לקבל ממדים גדולים הרבה יותר לנוכח חידוש המאבק הגלוי בין וושינגטון למוסקבה. אבל טרם אפשר לחזות אם יוביל הדבר הזה לחיזוק מעמדתה הגאופוליטי ולשיפור ביטחונה הלאומי (Idiz 2016).

איור 20: בסיסי נאט"ו בשטחה של טורקיה

- לטורקיה ישנם כמה מרכיבי עוצמה נוספים, שלצד יתרונות טומנים בהם חסרונות ברורים.
  - חוזקה הכלכלי הבלתי מבוטל של הכלכלה הטורקית שהושפעה מגלובליזציה ומאינטגרציה עם השוק האירופי; וזאת לצד תלות ממשית בשוקי העולם ובספקיות של מקורות האנרגיה וחומרי גלם (בדגש על רוסיה ואיראן).
  - האסלאמיזציה של טורקיה שמדרבנת את שאיפותיה האימפריאליות בזירת החוץ. למטבע הזה שני צדדים. מחד גיסא, אידאולוגיה חדשה-ישנה זו משמשת לליכוד החברה הטורקית ולריכוז הסמכויות של ההנהגה, אך מאידך גיסא נאלצת אנקרה להתמודד עם מתחרות על ההשפעה בעולם הערבי והמוסלמי-סוני (סעודיה, מצרים), כמו גם עם המתנגדים הלא-מוסלמיים-סונים, לא טורקים ו/או לא ערבים (האיחוד האירופי, רוסיה, איראן, סוריה, כורדים). בעקבות כך חייבת אנקרה לתמרן בין כוחות פוליטיים וגאופוליטיים שונים, ולא תמיד ברור אם הדבר מביא תועלת כלשהי או שדווקא גורם להפסדים טקטיים או אסטרטגיים.
  - השימוש במיעוטים טורקים בארצות שכנותיה (איראן, עיראק, סוריה) ובמיוחד במדינות "דוברות שפות טורקיות" – באסיה התיכונה (ב"סטניות"), בכל רחבי רוסיה וכן בקווקז הרוסי והלא-רוסי (Aydin 2004). הכוונה לעוד מרכיב בעייתי של העוצמה הטורקית, מאחר שטורקיה לא הצליחה לקדם את ה"כוח העדין" (Soft Power) שלה עד לרמה של כריתת בריתות אסטרטגיות, או עד להשפעה עקיפה על הנעשה במדינות הללו מבחינה כלכלית, חברתית, תרבותית, פוליטית וגאופוליטית. היו לה מתחרות מתוחכמות הרבה יותר שלא חסכו באמצעים והיו נחושות הרבה יותר. סעודיה היתה הראשונה שקידמה את רעיונותיה האסלאמיים-וההביים באזור הפוסט-סובייטי. רוסיה לא ויתרה בקלות על בנות החסות לשעבר שלה, והשפעתה הגאופוליטית עדיין בולטת ב"סטניות", חרף ההשקעות הנדיבות

ביותר של אנקרה שהוזרמו אליהן בשנות ה-90 במאה ה-20. השליטים המקומיים לא אימצו את "המודל הטורקי", לא זה הרפובליקני ולאחרונה גם לא זה האסלאמי, ואליטות מקומיות בחרו לעצב את זהותן הלאומית לא לפי המתכון של אנקרה (Alimukhamedov 2015). רוסיה גם בלמה את ההשפעה הטורקית על המיעוט הטטרי שבה, בין היתר תוך כדי חינוך אימאמים בני המקום. סין השתמשה בכוחה הכלכלי העצום כדי להשתרש באזור העמים הטורקיים במרכז אסיה, וכיום קזחסטן, טג'יקיסטן, אוזבקיסטן וקירגיסטן הן מדינות תלויות ביצוא לסין או ביבוא סיני הרבה יותר מהשפעות טורקיות כלשהן (Gur 2014), שלא לדבר על מדיניות יד קשה שנוקטת בייג'ין באוכלוסייה האויגורית. איראן שולטת במיעוט האזרי בשטחה, משגיחה מקרוב על אזרבייג'ן הפוסט-סובייטית העצמאית, וגם מאזנת את ההשפעות הטורקיות על טורקמנים בעיראק (בעזרת תמיכתה באוכלוסייה השיעית) (Büyüksaraç 2017). גם ממשלת עיראק נוקטת עמדה נוקשה כלפי הטורקמנים שלה, והיא מתנגדת ישירות למפלגתם הממומנת מאנקרה, ודואגת אף לנטרל את כלל השפעתם הפוליטית. יוצאת הדופן היחידה שבה אפשר לזהות בביורר השפעות טורקיות משמעותיות היא אזרבייג'ן שחיפשה בעלת ברית ושותפת מסחר שתוכל לבלום את השפעתה של רוסיה ובעלת בריתה ארמניה; ובנוסף לכך היתה חייבת לתמרן מול המעצמה האזורית הנוספת, איראן. אולם גם נציגתה זו של "העולם הטורקי" לא תעמוד כיום מאחורי טורקיה במקרה הצורך, וכנראה רק תשמור על אינטרסים כלכליים שלה בנושא הנפט והגז, שכן זו מדינה בעלת כוח מצומצם והנהגה אופורטוניסטית, שלא תסכן את יציבות שלטונה עבור בעלת הברית הטורקית. באנקרה אין מפסיקים את ההשקעות בחזית של "העמים הטורקיים". אך כיום, לעומת שנות ה-90 של המאה ה-20, השקעות אלו מיועדות בעיקר למטרת שימור על השפעה קיימת ועל אינטרסים כלכליים של יזמים טורקיים. השקעות הרבה יותר גדולות מזרימה אנקרה לתוך "בעלת הברית" האמינה היחידה של טורקיה ומרכיב העוצמה הראשי שלה – היא כוחותיה המזוינים.

כוחות מזוינים

צבא טורקיה הוא הכלי היחיד ששומר על כל מרכיבי העוצמה הגאופוליטיים של המדינה, ועד הזמן האחרון לא רק עליהם. הוא שמבטיח את שלמותה הטריטוריאלית ומאפשר לה להיות צומת בין היבשות; מקנה לה את היכולת לשלוט על ימיה ונהרותיה (מי הפרת וחידקל); מאפשר לה להתפתח אינטגרטיבית בכל הפריפריות שלה; לנהל כלכלה מוצלחת; מאחד בכוח ולא רק את החברה הטורקית. הצבא מתמודד מול איומים של אזורים כורדיים בדלניים בטורקיה ומחוץ לגבולותיה. הוא גם הגוף שבמקרה הצורך יילחם מול צבאות קונבנציונליים ואלו הלא-רשמיים במסגרת ברית נאט"ו או ללא תמיכתה.

מייסד צבאה המודרני של טורקיה היה אטאטורק, קצין ומצביא מוכשר, שראה בצבא את הגורם שמשוגל לשמור לא רק על שלמותה הטריטוריאלית ועל גבולותיה של המדינה, אלא גם על צביונה הרפובליקני-חילוני. בתקופת חייו של אטאטורק ועד שנות ה-60 של המאה הקודמת לא התערב הצבא רבות בפוליטיקה. אך בין שנות ה-60 לשנות ה-90 על רקע משברים כלכליים ופוליטיים שלווו באי-שקט חברתי ועליית חוגים קיצוניים (אסלאמיים, סוציאליסטיים או דווקא כוחות ימין אלימים מדי), חוותה טורקיה ארבע הפיכות צבאיות. בכולן העביר הצבא את השלטון לגורמים רפובליקניים חילוניים (לעיתים אותם קצינים בכירים בצבא בדימוס) לאחר התערבות של "קצינים מודאגים", "טיהור" פיזי אלים מכוחות קיצוניים, או בעזרת לחץ מתון יותר, או רק אחרי הפגנת כוח, ואז ירד מהבמה עד בוא הצורך. ההפיכה החמישית שהופנתה נגד הנשיא ארדואן ביולי 2016 נכשלה, וכנראה בישרה את הסיום להשפעה הצבאית על השלטון בטורקיה. לכישלון היו סיבות רבות, אך טיהורים שקטים ופומביים של עשור שנים במערכת הצבאית היו הגורם העיקרי להיחלשות הצבא בתור גורם המכתיב מדיניות (Caliskan 2017).

מיד לאחר עלייתו לשלטון יזם הנשיא ארדואן את "ההפיכה השקטה": רפורמה צבאית מקיפה, שכללה בין היתר צמצום במערך הקצונה הבכירה וכפיפותו של מה שנשאר לשלטונות האזרחיים. המהלך צלח בעקבות הלגיטימציה שארדואן סיפק לו: ביצוע הדרישות של האיחוד האירופי כתנאי לכניסת טורקיה לתוכו. "המועצה לביטחון לאומי" – האחראית על אישור החלטות מדיניות אסטרטגיות וזו שנהנתה עד אז מהמעמד של משרד ממשלתי והיתה מורכבת ברובה מגנרלים – עברה רפורמה שבעקבותיה נהייתה חסרת השפעה. כל סמכויותיה נלקחו ממנה; נאסר עליה לשתף בהחלטותיה את התקשורת (ללא אישור הדרג המדיני) והיא נהייתה לגוף מייעץ בלבד. יתר על כן, קודם החוק המאפשר להעמיד בראשה פקיד שאינו קשור כלל בצבא. ארדואן לא הסתפק בכך. סדרת רדיפות של אנשי צבא שהשתתפו בעבר במהפכים צבאיים הראתה כי לא תהיה חזרה לשיטה הקודמת וסימנה היטב מה צפוי לקצינים שמתכננים ליזום שינויים מהפכניים במדינה (Cizre and Walker 2010): בכמה משפטי ראווה שפטו בטורקיה כ-400 קצינים וכמה גנרלים בכירים. לא ריחמו אפילו על קשיש בן תשעים שנים – קנן אברן – יזם המהפכה של שנת 1980, ונשיא המדינה לאחר מכן. הוא נעצר ב-2012, נידון למאסר עולם ב-2014 והורד לדרגת טוראי, אולם הוא לא הספיק לשבת בכלא מאחר שנפטר ב-2015. גורל דומה ארב לאנשי המטה הכללי שנאשמו בהפיכה של שנת 1997, והואשמו בניסיון להשפיע על הממשל הנוכחי. הם נידונו למאסרי עולם ומרצים את עונשם בכלא.

ניסיון ההפיכה הצבאית של קיץ 2016 העניק לנשיא ארדואן עוד הזדמנות "לטהר" את כוחות הביטחון. אלפי חיילים וקצינים שנחשדו במרד, ולא הצליחו להימלט מחוץ לטורקיה נעצרו. חלקם ממתינים למשפטם (ואף יש אפשרות שיידונו לעונש מוות), אחרים פוטרו מכוחות הביטחון. הטיהורים בצמרת הצבאית ובדרגים נמוכים יותר נמשכים. בנוסף לכך דאג ארדואן למגר את כלל התקוממות קצינים אפשרית נוספת – ובהחלטתו הועברו כל האקדמיות

הצבאיות במדינה מפיקוד של זרועות הצבא וחילותיו ישירות לכפיפותו של משרד הביטחון, שבראשותו עומדים פקידים בכירים של המפלגה האסלאמית (The Guardian 2016). כנראה, הנשיא ארדואן הצליח להגיע למצב שבו הצבא יהיה כלי אמין וממושמע בידיו, לא יתערב במדיניות הפנים והחוץ, ולא יתנגד לשום בריתות שתיוזם טורקיה להשגת מטרותיה הטקטיות או האסטרטגיות. כיום אין צפויה כל התנגדות של גנרלים באשר לשיתוף הפעולה שאנקרה יוזמת עם רוסיה, עם מיליציות סוניות בסוריה או בעיראק, עם כוחות אנטי-כורדיים שונים, והרשימה עוד ארוכה.

בשונה מצמצומים וטיהורים בצמרת, מאז עלייתה לשלטון השקיעה המפלגה האסלאמית בצבא ובשדרוג יכולותיו. טורקיה תופסת כיום מקום שני מבחינת העוצמה הצבאית בין כל החברות של ברית נאט"ו. לפני עומדת רק ארצות הברית. ב-2016 עמד התקציב הביטחוני של טורקיה רשמית על כ-22.5 מיליארד דולרים בלבד. דובר בכ-2.3% מהתמ"ג – האחוז הגדול ביותר בברית נאט"ו. מבחינת היקף האחוזים מהתמ"ג ירד התקציב לכאורה (מ-2.6% ב-2012), אך אין לשכוח שהתמ"ג הטורקי עולה בשנה בלא פחות מאשר 3% ולא כל תקציבי הביטחון בטורקיה שקופים. ייתכן שהסכומים גדולים בעשרות אחוזים מההשקעה הרשמית. לפי מידע גלוי כ-55% מהתקציב הביטחוני מוקדש למשכורות של המשרתים והגמלאים, ו-22% – להוצאות על דלק, מדים ותחמושת. רק פחות מרבע התקציב הרשמי מופנה לרכש או לשיפור כלי המלחמה.

התעשיות הביטחוניות של המדינה אינן נכללות בתקציב הביטחוני הרשמי, וכבר יותר מארבעים שנה שוקדת טורקיה לשפר משמעותית את יכולותיה, ולייצר בעצמה את רוב כלי הלחימה המודרניים, ואם לא לפתח אותם בעצמה אז לפחות לרכוש טכנולוגיות ולהקים מפעלים לייצור טנקים, נגמ"שים, מטוסים, אלקטרוניקה מתקדמת, מערך טילים והרשימה עוד ארוכה. הסיבה לפיתוח עצמי מושרשת בשנת 1974 – שבה בעקבות הפלישה הטורקית לצפון קפריסין הוטל עליה אמברגו למכירת נשק מתקדם, וטורקיה נאלצה לחפש דרכים מקוריות כדי לחדש את המלאי, ולא לפגור מאחורי מפתחי כלים צבאיים מתקדמים (Bağcı and Kurç 2017). מלבד הרצון להיות אוטרקית מבחינת צריכת הנשק נוספו מאז לשיקולי הפיתוח של התעשיות הצבאיות מניעים אחרים: כלכליים (מקומות עבודה לטורקים ויצוא נשק), וכן גאופוליטיים (פרסטז'יה בינלאומית, שכן לא הרבה מדינות בעולם פיתחו תעשייה ביטחונית ראויה). סכומי עתק הופנו לענף זה בתוכנית לפיתוח כלל התעשיות של המדינה ונשאו פירות לא מעטים, בעיקר בזכות הטכנולוגיות שהעמידו לטורקיה חברותיה לברית הצפון אטלנטית. כיום יותר ממחצית מכלל הצריכה הצבאית מיוצרת במפעלים ביטחוניים של המדינה, וטורקיה אף מייצאת נשק ביותר מ-2.5 מיליארד דולרים בשנה (המדד הזה גדל מדי שנה בכ-20% אחוזים) (Sanli 2016). הנשיא ארדואן אף מקווה להגדיל את היצוא עד ל-25 מיליארדי דולרים עד שנת 2023 (Hogg and Sezer 2015).

הספנות הצבאית של טורקיה מאפשרת לבנות ולתחזק ספינות בנפח כולל עד אלף טונות. כמחצית מהחומרים וחלקי החילוף היא מתוצרת עצמית. רק מערכות אלקטרוניות מתקדמות וכן טורבינות רוכשת טורקיה מארצות הברית, צרפת וגרמניה. זו האחרונה היא השותפה העיקרית של טורקיה בכל התעשיות הביטחוניות. התעשיות הצבאיות של טורקיה מספקות את כל צורכי הצבא בארטילריה (כולל מרגמות ונ"ט), בנשק קל ובתחמושת. מפעליה מייצרים טילים מסוגים שונים כולל טילי שיוט. תעשיות האלקטרוניקה הצבאית מתקדמות בצעדי ענק.

חיל האוויר של המדינה מסוגל לטפל בכלל מערך המטוסים שברשותו. בטורקיה מייצרים את מטוסי F-16 האמריקניים, ואף שוקדים על מודרניזציה שלהם. חברות טורקיות לא מעטות עוסקות בפיתוח ובייצור של מזל"טים מתקדמים. כבר שנים רבות מפתחת טורקיה טנק מקורי בשם "אלטאי" (Altay), שאמור להיות כולו בבעלות טורקית, ובמידה רבה אף להיות מורכב מחלקים מתוצרת מקומית. בינתיים נצפים קשיים לא מעטים בתחום הפיתוח והייצור, ו"הטנק הטורקי" יקבל, כנראה, מנוע דרום קוריאני ומערכות נשק גרמניות, ובכלל ייכנס לייצור המוני ב-2020. אך ניסויים של אב-טיפוסים מראים יכולות לא מעטות, וטורקים תולים תקוות אסטרטגיות וטקטיות רבות בטנק זה (Daily Sabah 2017b). בנוסף לכל אלה מנסים לגייס באנקרה משקיעים זרים בתעשיות הביטחוניות, במיוחד בכל הקשור בכלי שריון (נגמ"שים וטנקים) ורכבים צבאיים קלים יותר לצד השקעות ממשלתיות. כל זה הופך את התעשיות הצבאיות של טורקיה למנוף כלכלי ולכלי שמסוגל לתמוך בשאיפותיה הגאופוליטיות של אנקרה מבלי להיות תלויה מדי בספקיות מחוץ לתחומה (Gullo 2016).

צבאה הסדיר של טורקיה מונה כ-500 אלף חיילים, קצינים ונגדים. במצב מלחמה הוא עולה בתוך ימים ספורים לכ-900 אלף משרתים, ובהמשך הקונפליקט הפוטנציאלי עתודות כוח האדם שאפשר לגייס יכולות להגיע לכמה מיליונים נוספים. לפי חוק הגיוס, כל גבר בין הגילים 16-60 ואישה בגילים 20-46⁴ חייבים להתייצב בלשכות הגיוס (דבר שמעניק לאנקרה עתודת גיוס של כ-30 מיליון נפש). מובן שאיש אינו מצפה שכוח האדם הזה ישתתף בקרבות, אלא רק במקרה של סכנת קיום של המדינה. אולם מדי שנה מגייסים לצבא הטורקי כ-300 אלף גברים בכושר ראוי שגילים 21 ומעלה, וכעבור שירות שאורכו מחצי שנה עד שנה מקבל משרד הביטחון מלאי לוחמים פעיל ואיכותי למדי. יצוין, כי השירות בצבא הוא חובה, ותמיד היה כזה מאז קום טורקיה המודרנית, אם כי בשנים האחרונות חל מפנה שובר מסורת – ואפשר להיות פטור מחובת השירות תמורת תשלום של כ-8,000 דולר לטובת המדינה, בתנאי שהמיועד לשירות שהה בחו"ל שלוש שנים ויותר והוא בן 27 שנים ומעלה.

הכוחות המזוינים של טורקיה מורכבים מזרוע היבשה, האוויר והים, שנמצאים בפיקודו של משרד הביטחון; ומכוחות "הז'נדרמריה" (חיל המשמר המשולב במשטרה צבאית, משטרת

4 יודגש, כי נשים משרתות בצבא טורקיה בדרגות קצונה בלבד.

גבולות, שירות הביטחון הכללי, כוחות מיוחדים ומודיעין) ומשמר החופים – הנתונים לפיקודו של משרד הפנים. בעת מלחמה כל הכוחות של משרד הפנים מועברים לפיקודו של משרד הביטחון, אם כי בפועל דאג הנשיא ארדואן לא להעניק לצבא סמכויות פיקוד על המשמה, אלא הכפיף אותו ישירות אליו במצבי חירום.

זרוע היבשה הוא עמוד השדרה של מערכת הביטחון הטורקית. מספר המשרתים בו הוא כ-80% של כלל החיילים במדינה, והוא אמור להתמודד בו זמנית מול האיזמים מבפנים ומבחוץ בחזיתות השונות. בנוסף לכך, צבא טורקיה משתתף בפעילות של נאט"ו ובכוחות הביטחון של האו"ם. זרוע היבשה של טורקיה מחולק היסטורית לארבעה "צבאות" השוכנים ביירות שונות, ואמונים להגן על נקודות אסטרטגיות עיקריות של המדינה. מכאן אין להסיק כי הצבאות של טורקיה הם סטטיים, ואינם יכולים לנוע או להתמקד ביירות אחרות. רפורמה צבאית שהונהגה במדינה מאז 2013 מנסה לשנות דרסטית את המבנה הצבאי ואת החלוקה ההיסטורית. עם זאת נהוג לחשוב כי "הצבא הראשון" מגן על איסטנבול, החלק האירופי של המדינה וכמובן מופקד על המצרים (בוספורוס ודרדנלים). "הצבא השני" פרוס בדרום ודרום מזרח המדינה, משגיח מקרוב ומשתתף באופן פעיל בכל ההתפתחויות סביב עיראק וסוריה. הוא משתתף גם בלחימה ארוכת השנים במורדים הכורדים בהרי ארמניה. הפיקוד של "הצבא השלישי" נמצא באנקרה הבירה. כוחותיו אמונים על הסדר במרכז המדינה, בצפון מזרחה וכן על חוף הים השחור. "הצבא הרביעי – האגאי" עם המטה באיזמיר, מגן על דרום מערב המדינה כולל חופי הים התיכון; כמו כן בסיסיו פרוסים גם ברמת אנטוליה. ב"צפון קפריסין" נמצא כוח טורקי שאמון על "שמירת השלום" באי. הוא אינו שייך אף לא לאחד מ"הצבאות" הנזכרים, אך מתחזק היטב, ובמקרה הצורך יקבל תגבורת משמעותית מ"הצבא האגאי". בזרוע היבשה של טורקיה 3,500 טנקים, 6,000 כלים ארטילריים, 4,000 כלים שנועדים ללוחמה בטנקים, 5,000 נגמ"שים, כל אלה לצד כ-400 מסוקים ומטוסים שאינם שייכים לחיל האוויר, אלא מיועדים לתמוך במבצעים של חילות היבשה. רוב מרכיבי העוצמה הזו מיושנים, במיוחד כלי השריון ושוהים בימ"חים: שליש ממלאי הטנקים מתוצרת אמריקנית של סוף שנות ה-50 תחילת שנות ה-60, אם כי חלקם שופרו על ידי מומחים ישראלים בשנות ה-90 של המאה ה-20. הרבה יותר מתקדמים הם טנקים גרמניים: "לאופרדים" (כ-400 של הגרסה המיושנת וכ-300 החדשים והמתקדמים יותר).

חיל האוויר הטורקי הוא בין החזקים והמתקדמים ביותר במזרח התיכון, והוא הוכיח זאת במבצעים של נאט"ו בבלקן ובפעילות צבאית מקיפה שאותה ניהלה טורקיה נגד הכורדים. לאחרונה הראה חיל האוויר הטורקי את יכולותיו בשמי סוריה כאשר לא נתן לחיל האוויר הרוסי יותר מדי חופש פעולה באזורים הקרובים לגבול הטורקי. משרתים בו כ-15% מכוח האדם של הצבא. מלאי הכלים מרשים מאוד – סך הכול כאלף מטוסים (מתוכם 440 מטוסי תובלה) וכ-450 מסוקים, שאותם מקבלת טורקיה ממדינות ברית נאט"ו, בדגש על ארצות

הברית; כ-200 מטוסים מדגם F-16C ו-F-16D החדשים יחסית לצד כ-F-4E ו-F-5 המיושנים שאותם מתכננים להחליף ב-F-35 המתקדמים ביותר – הם הזרוע הפעילה ביותר של טורקיה. ראוי לציין כי ישראל היא ששיפרה את יכולותיהם של עשרות מטוסי F-4E, והם ישמרו על כשירותם המבצעית לפחות עד שנת 2020. במערך הני"מ של טורקיה נעשים מאז שנת 2010 שיפורים ניכרים. במסגרת הרפורמה הצבאית אוחדו המערכות של כלל הזרועות למערך הגנתי אחד, שבו תפקיד משמעותי למל"טים ולמטוסי ביון אמריקניים.

חיל הים של טורקיה נחשב לחזק ביותר בים השחור. לא פחות משמעותיות יכולותיו בים האגאי והתיכון. לחופיהם בסיסי ים מסודרים היטב. יותר מ-130 ספינות משרתות באופן פעיל את הצי. מתוכן: 16 פרגאטות, 9 קורבטות, כ-30 שולות מוקשים (ייעודן העיקרי לאפשר שיט במצרים, אולם רק 11 ספינות שייכות לדור החדש), שייטת של ספינות טילים וכ-70 ספינות אספקה. רוב הספינות הן מתוצרת חברותיה של טורקיה לברית נאט"ו (גרמניה, צרפת, איטליה וארה"ב), בדגש על הגרמניות והאמריקניות. גם תעשייה טורקית מספקת לצי ספינות קרב. לצד הספינות רשומות בכוח הצי 14 צוללות דיזל, כוחות המרינס וחיל האוויר (בדגש על מטוסי ביון ומסוקים המיועדים ללחימה נגד צוללות – כולן מתוצרת אמריקנית). לצי שייכים גם תשע חטיבות ועוד סוללה נפרדת של כוחות ארטילריה המוצבים בחופי טורקיה, ושלוש סוללות מתוצרת אמריקנית המצוידות בטילים נגד ספינות.

יודגש כי לצי הלוחם של טורקיה אין ספינות גדולות, והוא אינו מסוגל להתחרות כיום בעוצמת הצי הרוסי, שבעקבות התערבות גלויה של הקרמלין בענייני סוריה לטובת משטרו של אסד הזרים לים התיכון ספינות מלחמה רבות, כולל נושאת מטוסים וצוללות אוטומיות. ולא רק בצי בים השחור אלא גם בצי הבלטי, הארקטי ואף בזה של האוקיינוס השקט. עם זאת, אפילו הכלים הקיימים מעניקים לטורקיה מקום מכובד ביותר במסגרת ציי מדינות ברית נאט"ו, ויחד איתם (בדגש על הצי האמריקני כמובן) מסוגלת טורקיה לשלוט חזק בסביבה הימית שלה.

"ז'נדרמריה" – לכאורה זרוע של המשטרה, אך בפועל משמשת כמשמר הלאומי של טורקיה. זהו הכוח המשמעותי ביותר ששומר על הסדר במדינה. אנשיה מוצבים במעברי הגבול ולאורך תוואיהם (מונעים הברחות). הם מתפקדים באזורים שבהם אין נוכחות של משטרה "רגילה" – עירונית או מקומית – שנתונים לפיקוד של ראשי הערים, המחוזות, או המועצות המקומיות. הז'נדרמריה פועלת בעיקר באזורים כפריים, בדגש על אלו הכורדים. לעיתים היא מופעלת גם מחוץ לתחומי טורקיה. לז'נדרמריה יש נשק מתקדם, כוחות שריון, נגמ"שים ואף חיל אוויר משלה (בדגש על מסוקים). כך לקחו חלק פעיל הכוחות המיוחדים של המשמר בכיבוש צפון קפריסין ב-1974. מאז 1984 הם הופקדו על המאבק בכורדים. מאז 1988 הוטלה עליהם המשימה לשלוט בכל המרחבים שלאורך גבולות עיראק ובחלקי תוואי הגבול מול סוריה ואיראן.

בנוסף לכך, יש לז'נדרמריה פונקציות של הגנה על המשטר הקיים וזו של "המשטרה הצבאית" – אנשיה משגיחים על הנעשה בשאר הכוחות המזוינים, ודואגים לנטרל כל ניסיונות של פשע או התמרדות. על המשמר לבצע תפקיד דומה במקרה של מרי או התמרדות אזרחים ולהילחם בטרור, במיוחד באזורים אורבניים צפופים. באופן פעיל משרתים במשמר כ-200 אלף חיילים וקצינים, ובתוכם נכללות שתי חטיבות של כוחות מיוחדים.

המשמר לא הצליח להתמודד מול ניסיון ההפיכה ב-2016. לעומת המשטרה ה"רגילה" קציני המשמר תמכו במתנגדים של ארדואן. תוצאתה של בחירה בלתי נבונה זו הובילה לצמצום כוחותיו ול"העלאת איכותו", וזאת לצד ניתוקו המוחלט מענייני הצבא, וטיפול שורש במודיעין של המשמר (Toksabay and Gumrukcu 2016).

משמר החופים של טורקיה הוא כוח קטן שפרוס לאורך כל ימי טורקיה (האגאי, התיכון, המרמרה והשחור). גם הוא זרוע שנתונה לפיקוד של שר הפנים. משרתים בו כ-5,500 קצינים וחיילים בלבד. לרשותם כ-500 ספינות משמר החופים, והנפח שלהם אינו עולה על 220 טון. לפי התוכניות, בתקופה הקרובה אמורים להתווסף למשמר החופים כחמישים ספינות שישפרו משמעותית את ביצועיו. אולם אין לזלזל בכוח קטן זה, לכאורה. במקרה הצורך הוא מסוגל לחבל בתנועה של ספינות עוינות, ונמצא יעיל במלחמה נגד הברחות. הוא גם אמון על הצלה בים, וכנראה גם מבצע משימות מודיעיניות חשובות וחשאיות. על זו האחרונה נודע באפריל 2017, כאשר אנשי משמר החופים הצילו 78 אנשי צוות של ספינת ריגול רוסית שהתנגשה בספינה מסחרית בקרבה למצרי בוספורוס (Kingsley 2017).

לאחר פירוט כה רחב של העוצמה הצבאית הטורקית מותר לשאול כיצד היא באה לידי ביטוי בתקופה האחרונה. טורקיה אינה חוסכת בתמרונים ותרגולים צבאים בשטחה ובשמימה, וגם אינה מסרבת להפגין את כוחה הימי בימים הסובבים אותה. מהבחינה האסטרטגית נזהר הצבא להתגרות בחברותיו מנאט"ו, אך מדגים את כשירותו מול האויב ההיסטורי – רוסיה (מגן, לינדנשטראוס ופינברג 2015), אולם הוא עושה כן רק בחזית הסורית בכיסוי של "הגנת ריבונותה של טורקיה", ולחימה מול כוחות הטרור (של דאעש, כורדים או משטר אסד ותומכיו). הפלת מטוס רוסי, שלכאורה, חדר למרחב האווירי של טורקיה בסוף נובמבר 2015 מעידה היטב על היכולות של טייסי קרב לצד כוחות המודיעין והנ"מ. הפגנת העוצמה הימית של טורקיה במצרים, שבאה בעקבות כך, וחשש רוסי מסגירת בוספורוס ודרדנלים לתנועת ספינותיה הצבאיות והאזרחיות שעלולה היתה לשתק את האספקה של כוחות רוסיים בסוריה (שבה השתתף גם המשמר החופים), הוכיחה את עוצמתה האסטרטגית בים. באשר לזרועות היבשה – העוצמה הטורקית מתבטאת במבצע "מגן הפרת" שניהלה ומנהלת טורקיה מול כורדים ודאעש בצפון עיראק וצפון סוריה מאז 2015. לפי דבריו של הנשיא ארדואן, השיגה

טורקיה הצלחה מוחצת: 3,000 אנשי דאעש וכ-10,000 אנשי ה-PKK הכורדים – הרוגים, כל זה בתוך 18 חודשי לחימה (Middle East Monitor 2017).

אין אנו יודעים על מחירי הדמים של טורקיה, כמו גם ברור שטרם הושג הניצחון האסטרטגי. אולם צבא טורקיה הראה יכולות של לחימה מודרנית קונבנציונלית לצד זו של "קונבנציונלית פחות", דבר שכנראה יהיה דרוש במערכות הבאות. בנוסף לפעילות מקיפה בצפון עיראק, טורקים היו גם אלה שעמדו מאחורי המיליציות הנלחמות באסד ובעלי בריתו (חיזבאללה, איראנים, רוסים) בצפון סוריה. טורקיה סיפקה להם נשק, אמצעים כספיים, וכנראה גם מודיעין וחיפוי של חיל האוויר. טורקיה לא מנעה את ההתקפות של דאעש על הכורדים בשתי המדינות, וכנראה אף סייעה בעקיפין בכך (Totten 2015). היא אף מנעה מכוחות הכורדים למנף את הצלחתם בהבסת דאעש בצפון סוריה, כאשר הכוחות הכורדים כמעט הצליחו לנתק אותם מהגבול הטורקי (פרלוב ולינדנשטראוס 2016). כיום צבא טורקיה פועל בעוצמה מצומצמת, מפני שבאנקרה אין מעוניינים להפעילו מנסיבות גאופוליטיות שונות שיצוינו בהמשך (בפרקים שיעסקו ביחסים הבינלאומיים של טורקיה). הוא נלחם בעצלתיים בדאעש ובו זמנית אינו שוכח את השגת מטרותיו בלחימה נגד הכורדים. "המשחק הכפול" הזה ברור לכל הצדדים המעורבים בלחימה בסוריה ובעיראק (Warrick 2016), ועולה גם בקנה אחד עם רצונותיהם של גורמים אינטרסנטיים בסוריה, רוסיה ואיראן. אלו מעדיפים לראות את הכוחות המזוינים של טורקיה לא נלחמים מולם ישירות, שכן עליונותם אינה מעוררת ספק.

מדיניות חוץ ויחסים בינלאומיים

מאז כינונה של הרפובליקה הטורקית (1923) תמיד סופק למדיניות החוץ שלה בסיס תאורטי-אידאולוגי שאותו ניסחו מנהיגי המדינה, החל מאטאטורק וכלה בנשיאים, אנשי צבא וראשי הממשלה שהנהיגו אותה אחרי מותו. עקב כך קל יחסית לעקוב אחרי ההתפתחויות השונות שקרו בזירה הבינלאומית ונגעו בטורקיה, שכן לא נצפתה אי-התאמה משמעותית בין מה שהוצהר לבין מה שהתרחש בפועל.

האימפריה העות'מאנית לא השאירה אחריה זכר טוב בכל המרחבים ששלטה, לא באירופה ולא במזרח התיכון: האומה הבולגרית וזו היוונית התעצבו כתוצאה ממלחמה ארוכת השנים לשחרורן מהעול הטורקי; עמי קווקז הנוצריים חשו על בשרם את פירות המדיניות של הסולטנים, ולא פעם עמדו כמעט על סף השמדה; גם תחילתה של תנועה לאומית ערבית חייבת את קיומה להתנגדות לאימפריה העות'מאנית, והיא בדרך כלל דוכאה באלימות אכזרית. הרפובליקה הטורקית שירשה את העות'מאנים התרחקה בגלוי מענייני האזור של המזרח התיכון ושאפה להתקרב לאירופה. עם זאת, בטורקיה שלטו אנשים פרגמטיים שניצלו את כלל יתרונות המקום ואצרות הטבע של המדינה לטובת טורקיה ואזרחיה הטורקיים, ובמקרה הצורך לא פחדו ללחוץ על שכנותיה מבלי להתחשב יותר מדי ברצונותיהן וזכויותיהן הכלכליות והגאופוליטיות הבינלאומיות.

עד סוף מלחמת העולם השנייה התאפיינה מדיניות החוץ של אנקרה בעקרונות ברורים (Aydin, 1999). אלו היו: אבטחת השלמות הטריטוריאלית של טורקיה בגבולות הקיימים; שמירה על עצמאות פוליטית; גישה ריאליסטית כלפי תפקידה המינורי של טורקיה בזירה הבינלאומית ואוריינטציה פרו-מערבית. עמדו מאחוריהם המורשת העות'מאנית של קונפליקטים מול העמים הסלביים בבלקן, מול היוונים וכן יחסים מתוחים מול העולם הערבי. כמו כן מול פרס (איראן) שהיתה נתונה למשחקים גאופוליטיים של מעצמות, ושלא לדבר על היחסים המורכבים ביותר בין טורקיה לרפובליקות קווקזיות במסגרת ברית המועצות הקומוניסטית. ואכן היתה סיבה משמעותית לדאגה. אילו היו פורצים קונפליקטים מזוינים לא היה מובטח כלל ניצחונה של טורקיה. במידה גדולה שמרה טורקיה על הסטטוס-קוו הקיים – מדיניות פסיבית "של אפס סכסוכים", וגם ניסתה לתמרן בין רצונותיהן של המעצמות האירופיות, ברית המועצות ואף ארצות הברית. מכאן אין להסיק כי באנקרה ויתרו על הזדמנויות בטוחות להרחיב את השפעתה. כך חבל הטאיי הסורי, המאוכלס רובו בטורקים, סופח ל"ארץ האם" ב-1939, בשעה שבאנקרה העריכו נכון כי הצרפתים השולטים בסוריה לא יגיבו.

בתקופת מלחמת העולם השנייה שמרה טורקיה על עמדתה הניטרלית, אם כי סגרה בפני גרמנים מעבר חופשי במצריה והיתה קשובה ביותר לרמזים שהגיעו מבריטניה. גם בתום

המלחמה עשתה טורקיה בחירה גאופוליטית נבונה. הצטרפותה של טורקיה לברית נאט"ו (1952) וכריתת "ברית בגדד" (1955) הצביעו באופן ברור עם איזה עולם מעדיפה אנקרה לשתף פעולה ב"המלחמה הקרה". צעד זה הוסיף לה בעלות ברית חזקות שהגנו עליה מהסביבה הקומוניסטית של ברית המועצות וחברותיה מברית ורשה (כגון רומניה או בולגריה). כמו כן הרגישה טורקיה מוגנת יותר בחזית הבלקנית (מול יוגוסלביה שלא הצטרפה לגוש כלשהו, אם כי היתה סוציאליסטית, שמרה על יכולות צבאיות משמעותיות ולא גילתה לטורקיה חיבה גדולה). גם מעמדה מול יוון (גם היא חברה בברית הצפון אטלנטית) עלתה ואף איפשרה להתגרות בה (הדוגמה האולטימטיבית לכך היא הפלישה לצפון קפריסין ב-1974). בנוגע לשכנותיה הערביות בפרט והעולם הערבי בכלל – לא גילתה אנקרה כלפיהם עניין רב, ודאגה לשמור על האינטרסים שלה בלבד, בעיקר בתחום אספקת נפט שוטפת.

ב-1987 התבטא רצונה של טורקיה להיות חלק מהציוויליזציה המערבית בהגשת בקשה להצטרף לקהילה האירופית. המהלך הזה היה ברובו הצהרתי עם תוצאה ידועה מראש. אולם באירופה לא סירבו, אם כי הציבו בפני אנקרה התניות רבות בהן: הגבלת כוחו של צבא, אבטחת זכויות אדם (בדגש על מיעוטים), רפורמות כלכליות מקיפות וכדומה. ההצטרפות נדחתה אך לא נשכחה. טורקיה אכן החלה ברפורמות מקיפות ובו זמנית ניסתה לגוון במקצת במדיניות החוץ שלה.

מסוף שנות ה-80 של המאה ה-20 על רקע היחלשותה של ברית המועצות והתפרקות "ברית ורשה", יזם הממשל הטורקי הידוק קשרים עם מדינות אסיה התיכונה וקווקז. מדיניות "פן-טורקית" זו שולבה בזו "הנאו-עות'מאנית" – הידוק קשרים עם המדינות שהיו בעבר חלק מהאימפריה – מדינות ערב ובלקן – והיא היתה אמורה לקדם אינטרסים כלכליים וגאופוליטיים (Laciner 2009). כך בהחלט אכן קרה: המהלך סלל דרך לחזרתה של טורקיה למזרח התיכון ולשכנותיה האירופיות, וקירב חלק מן המדינות דוברי השפות הטורקיות לאנקרה, אך הדבר הזה קרם עור וגידים רק מתחילת שנות ה-90.

מתחילת שנות ה-90 של המאה ה-20 השתנתה דרסטית סביבתה הגאופוליטית של טורקיה. כמה אירועים ותהליכים שקרו אז השאירו אותה בתור הכוח החזק ביותר באזור: התפרקותן של ברית המועצות ושל יוגוסלביה לצד תוצאות מלחמת המפרץ הראשונה, והיחלשותן של סוריה ועיראק. חרף היווצרות החלל הגאופוליטי שמילאה טורקיה לא ביטלו השינויים הללו את עצם הקונפליקטים שניהלה טורקיה מול שכנותיה שנים ארוכות, או שזכתה בהם עוד בעקבות המורשת העות'מאנית. ב-1992 כמעט פרצה מלחמה בין טורקיה לארמניה העצמאית (על רקע תמיכתה של אנקרה באזרבייג'ן); ב-1996 נצפתה מתיחות יתרה מול יוון ובנושא של צפון קפריסין אף נשמעו האימים של סיפוח טורקי. ב-1998 שוב התעוררו המחלוקות מול סוריה. בגלל "השאלה הכורדית" נהיו מתוחים גם היחסים עם עיראק, סוריה ואיראן.

עד תחילת שנות האלפיים המשיכה טורקיה במדיניות החוץ המוכרת: של "ריאלפוליטיק" ו"אפס סכסוכים", בשילוב של קידום הרעיון של ההצטרפות לאיחוד האירופי. בנוסף לאלה נראו ניצנים של מדיניות חוץ אקטיבית יותר: באנקרה שאפו לנורמליזציה עם יוון, עיראק, ארמניה, סוריה, רוסיה ואיראן; בו זמנית מילאו תפקיד משמעותי במדינות הבלקן, שבהן היתה אוכלוסייה מוסלמית גדולה; המשיכו להפגין נוכחות ולקדם פרויקטים כלכליים ענפים ברפובליקות פוסט-סובייטיות של אסיה התיכונה וקווקז; ובה בעת הגדילו באנקרה את ההתעניינות במדינות של המזרח התיכון, שעד אז לא עמדו במרכז העניינים של מדיניות החוץ הטורקית. בנוסף לסוריה ועיראק ושכנותיהן, לבנון וירדן, התחילו לנסות לקשור קשרים עם נסיכויות המפרץ, סעודיה, מצרים ואף שאר מדינות צפון אפריקה. אולם לא היתה מאחורי המהלכים הדיפלומטיים הללו של טורקיה שום אידאולוגיה חדשה, אלא בעיקר אינטרסים כלכליים ברורים.

"העומק האסטרטגי"

יחסי החוץ של טורקיה החלו להשתנות משמעותית מאז 2002, אחרי עלייתה לשלטון של "מפלגת הצדק והפיתוח". האדריכל של השינוי היה אהמט דבוטאולו (Ahmet Davutoğlu) – אחד ממקימי המפלגה, דיפלומט, היועץ לראש הממשלה, שעם הזמן נהיה שר החוץ (2009–2014) ואף ראש ממשלת טורקיה בחסות הנשיא ארדואן (2014–2016). עוד בהיותו איש אקדמיה ופרופסור מומחה למדעי המדינה ויחסים בינלאומיים פרסם דבוטאולו ספר הנושא את הכותרת "העומק האסטרטגי – מצבה הבינלאומי של טורקיה" (Davutoğlu 2001). בספר הופיעה לראשונה הדוקטרינה של "העומק האסטרטגי", שלפיה נהגה המדינה מאז 2004, וכנראה מנוהלת עד ימינו.

כדי להבין את השינוי במדיניות החוץ של טורקיה שחל בשנות האלפיים חשוב להכיר את תורתו של דבוטאולו מעבר לכמה פסקאות בודדות, שכן טענותיו הגיוניות, לכאורה, בנות-יישום וחלקן אף התממשו בעת כהונתו של המחבר בתפקידים רמי דרג. "העומק האסטרטגי" נכתב בטורקית, היה מיועד קודם כול לקהל המקומי, אם כי זכה לניתוח אקדמי מערבי מקיף, אפילו לפני מינויו של המחבר לראש משרד החוץ של טורקיה במאי 2009 (Murinson 2006; Walker 2007). בכתיבת ספרו הושפע המחבר, כנראה, רבות מהרעיונות הדטרמיניסטיים של אבות הגאופוליטיקה הגרמניים והבריטיים מסוף המאה ה-19 תחילת המאה ה-20. בנוסף לכך, אפשר לזהות בכתביו את שרידי הגישה של "מאבק הציוויליזציות" שנפוצה דווקא לקראת חילוף המילניום. לתוך זה הכניס המחבר תוכן גאוגרפי-היסטורי רב ותובנותיו האישיות מכך. התמהיל שיצר לא חידש הרבה מבחינה מדעית, אם כי סיפק ראייה טורקית מקורית לגישות שהיו ידועות זה זמן רב (Tüysüzöğlü 2014). מה שחשוב יותר הוא שחיברו סיכם את יתרונותיה

האסטרטגיים של טורקיה, וסיפק לה לדוקטרינה של מדיניות החוץ גם אידאולוגיה חדשה, ולא רק בזירת מדיניות החוץ אלא גם בזו הפנימית.

בספרו טען דבוטאולו כי ערך של כל אומה בזירה הגאופוליטית עולמית מבוסס על שני מרכיבים בלבד: "מקומה הגאואסטרטגי" ו"עומקה ההיסטורי". אלו מבחינתו הם הבסיס של "העומק האסטרטגי" של כל ישות גאופוליטית – הן בסיס החוסן שלה, עורפה המוגן והמקור להתפתחותה. לטענתו, טורקיה התברכה בשני המרכיבים גם יחד. מקומה בצומת בין היבשות באזור הליבה של אירו-אסיה, בציר חשוב שבין קווקז, מדינות אסיה התיכונה, ארצות הבלקן והמזרח התיכון, בנוסף ליכולותיה הימיות (בדגש על השליטה על המצרים) מעניקים למדינה שפע אפשרויות גאופוליטיות במרחב ענק שבין אירופה והמזרח התיכון עד לאוקיינוס השקט. בתורה, מורשתה ההיסטורית הענפה של טורקיה בהיותה היורשת של האימפריה העות'מאנית שאיחדה בעבר את רוב העולם המוסלמי – מספקת לה הזדמנויות להרחבת השפעתה של אנקרה הרבה מעבר לסביבתה הקרובה והמוכרת. ישנה אפשרות להקמת "מעצמת-על מוסלמית" בראשות טורקיה, איתנה כלכלית ומאוחדת חברתית ופוליטית, שתוכל לתפקד ביעילות ולהשליט סדר בזירה הפנימית והבינלאומית.

בספרו הופיעה ביקורת כלפי מדיניות החוץ של טורקיה במאה ה-20. לטענתו, היא היתה חסרה תכנון אסטרטגי ונועדה לפתרון סוגיות טקטיות בלבד, וזו רק פגעה במעמדה של המדינה. בחיבורו ציין דבוטאולו ארבעה סוגים של מדינות: מעצמת-על, מעצמה, מעצמה אזורית ומדינת לאום. לטענתו, כאשר ויתרה טורקיה על המורשת העות'מאנית שלה היא מצאה את עצמה אוטומטית בסוג הנחות ביותר של המדינות. כדי לקדם את טורקיה כלפי מעלה – אל מעמד של מעצמה – יש לחזור לעבר שלפני אטאטורק, לאמץ את המורשת העות'מאנית והניסיון הרב של האימפריה. רק אחרי כן אפשר יהיה להציב בפני אנקרה אתגרים גאופוליטיים משמעותיים, להמשיך לתמרן בין מעצמות ומעצמות-על ולקדם אינטרסים טורקיים בין השאר תוך כדי שימוש ביריבות שביניהן.

בין יתר הדברים כתב דבוטאולו שהמושג "אירופה המאוחדת" הוא וירטואלי, והציע להתייחס אל האיחוד בהתבסס על הגישה העות'מאנית: "כפי שבפני האימפריה העות'מאנית לא ניצב המערב המאוחד, כך בפני טורקיה המודרנית אין אירופה מאוחדת". בהקשר הזה מצאה חן בעיניו של דבוטאולו הדוגמה של מלחמת קרים שניהלו עות'מאנים מול רוסיה (1853–1856). באותו זמן מעצמות אירופיות (בדגש על צרפת ובריטניה) שרצו למנוע התפשטות רוסית על חשבון העות'מאנים הנחלשים ניצחו עבור איסטנבול את המלחמה, למרות הפסד מוחלט של צבא הסולטן בכל הקרבות החשובים בים וביבשה.

דבוטאולו לא התנגד לכניסת טורקיה לאיחוד האירופי. עם זאת בה בעת הציע לאזן את תלותה של טורקיה במערב על ידי הקמת בריתות אסטרטגיות ברמה המקומית והגלובלית בחזיתות

אחרות, ולהגביל עד למינימום את התלות של אנקרה בגורם גאופוליטי אחד כלשהו. דבוטאולו הדגיש, כי טורקיה איננה עוד כוח פריפריאלי שעתידיה להיות חברה בלתי משפיעה באיחוד האירופי, בברית נאט"ו, או בכל ארגון בינלאומי אחר, אלא טבעה הוא להיעשות שוב שחקן גאופוליטי שווה ואף עולה בכוחו על המעצמות האירופיות (כמו שבעבר היו העות'מאנים).

בסדר העדיפויות שהציב דבוטאולו בדוקטרינה שלו עמד במקום הראשון הצורך להתבונן מחדש על הבריתות ההיסטוריות של טורקיה. הבריתות עם אירופים ואמריקנים היא מבורכת, אבל אין להסתפק רק בהן. יש להתקרב למעצמות אחרות, כגון איראן ורוסיה. בנוסף לכך יש להצטייד בבריתות אסטרטגיות עם מעצמות המזרח הרחוק יותר, כגון סין והודו שתסייענה משמעותית בהקטנת תלותה של טורקיה במערב.

עוד מרכיב של הדוקטרינה הדגיש את הצורך להזדהות יותר מאשר בעבר עם ישויות פוליטיות שהיו בעבר חלקים מהאימפריה העות'מאנית, בדגש על מדינות ערב. המהלך של חזרת טורקיה למזרח התיכון היה אמור להתמקד במיוחד בסוריה ובעיראק. בד בבד הציע דבוטאולו לקחת אחריות גדולה יותר בכל הקשור ליציבות אזורית בבלקן. באזור הזה על טורקיה לא רק לפעול דרך נאט"ו, אלא גם להתמקד בטיפול בעלי ברית חדשים, כגון סרביה ורוסיה (לצד שאר השחקנים ובדגש על מדינות ועמים מוסלמיים של האזור – אלבנים או בוסנים). דבוטאולו לא שכח את ארמניה, שאיתה תכנן ליישר את ההדורים ההיסטוריים. פתרון הסכסוך איתה היה מעניק לאנקרה יותר הזדמנויות בכל רחבי קווקז, והיה פותח בפניה אפשרויות כלכליות וגאופוליטיות ענפות בתור השחקנית המרכזית באזור הים הכספי.

בשלב האחרון של ראייתו האסטרטגית של דבוטאולו עמד הרצון "להגיע מעבר לעות'מאנים". בין תוכניותיו היה כינון יחסים הדוקים עם אפגניסטן ופקיסטן, וחיזוק היחסים עם מדינות מוסלמיות גדולות, כגון אינדונזיה ומלזיה.⁵ עוד קיווה להחיות את היחסים עם מדינות העולם הטורקי – שוב להשקיע ב"סטניות"; לנסות לשכנען לאמץ את המודל הכלכלי הטורקי; לקדם את "הכוח העדין" בעזרת השקעות בחינוך וקירוב תרבותי בין המדינות; אך בעיקר לפעול בעזרת אנשי עסקים טורקיים, בדגש על חברות הבנייה שלה, שממילא בנו את מירב המיזמים הפוסט-סובייטיים במדינות הללו מאז שנות ה-90.

כפי שאפשר להתרשם, דבוטאולו הבין כהלכה את היתרונות הגאוגרפיים של טורקיה, והצביע בהיגיון על מה שאפשר להשיג בשימוש הנכון בהיותה מדינה "אירו-אסייתית". הבעיה היא כי לצד טורקיה ישנן עוד מדינות בעלות תפיסות גאופוליטיות דומות. הבולטת שבהן היא רוסיה, שלא רואה בעין יפה מתחרות להשפעתה בסביבה, ותדאג לבלום את שאיפותיה של טורקיה. גם המעצמות האירופיות (האיחוד האירופי) ואלו האסייתיות (סין, איראן) לא תסכמנה

5 כלפי מלזיה הביע דבוטאולו חיבה מיוחדת, אולי מאחר שעבד בה בהיותו פרופסור אורח וזכה בקבלת פנים טובה.

בקלות לעליית מעמדה של טורקיה ולמדיניות העצמאית שהיא תנהל. יתרה מכך, דבוטאולו קרא ופירש את ההיסטוריה העות'מאנית בצורה שונה מהנרטיבים הרפובליקניים המסורתיים שנפוצו מאז עידן אטאטורק, שדאגו לנתק את כל הקשרים עם העבר הטרומ-רפובליקני, ולדחוק את המורשת העות'מאנית כלא מועילה. המחבר ייחס למורשת הזו סגולות רבות, וייתכן שראה אותה במשקפיים ורודים מדי. ייתכן שהוא דאג לטשטש את האירועים הלא-מחמיאים בהיסטוריה העות'מאנית או להתעלם מהם, כגון "קפיטולציות" למעצמות המערב שנפוצו עוד מהשליש השני של המאה ה-19, או דיכויים רבים שאפיינו את המדיניות העות'מאנית במרחבים השונים, בדגש על זה הערבי.

חרף החולשות שצוינו למעלה בדוקטרינה של דבוטאולו היא רכשה תומכים ממחנות מקוטבים. המחבר התנסח בלשון דיפלומטית שלא פגעה באידאולוגיה של מייסד טורקיה, ורק הדגיש כי לא היה נבון להתכחש לעברה המפואר. פרשנות זו לצד תוכניות הגיוניות לפעולה איפשרו לו למצוא חן בעיניהם של כוחות ימין לאומניים למרות היות חלק גדול מהם חילוניים מובהקים, ואף מתנגדים למפלגה האסלאמית שייצג. "החידוש" שהציע דבוטאולו היה אמור לתקן את "הפסיביות" של העבר. גם חלק מהאליטה האינטלקטואלית ראו בחזרה למורשת העות'מאנית של דבוטאולו סימן לאימוץ מרכיבי זהות תרבותית שרק יעשירו את זו הטורקית הרפובליקנית. כמו גם התפקיד המחמיא שהציע דבוטאולו לטורקיה היה יכול להוביל אותה מהפריפריה העולמית אל מרכז העניינים הגאופוליטיים – לשדרג את מעמדה בכל המובנים ולהדגיש את תפקידה ההיסטורי, ולא רק במזרח התיכון אלא הרבה מעבר לו.

אולם הנהנים העיקריים מדוקטרינת "העומק האסטרטגי" היו המפלגה האסלאמית ומנהיגיה. לכך היו כמה סיבות. ההנהגה, בדגש על ארדואן, זיהתה בתורתו של דבוטאולו לגיטימציה ליצירת החליפות האסלאמית, בעלת שלטון ריכוזי ומשקל דתי בלתי מבוטל במנגנוניה, שבה לחליף או "סולטן" העומד בראשה יהיו סמכויות בלתי מוגבלות להשגת מטרותיו. במישור יותר גשמי – לחלק מהאליטות הכלכליות של טורקיה שתמכו במפלגה, בדגש על חברות חקלאיות גדולות וחלק מ"נמרים אנטוליים", היו אינטרסים כלכליים שהופנו לא רק לכיוון האירופי, אלא לזה של שכנותיה הערביות של טורקיה, קרי סוריה ועיראק, וזאת בנוסף למדינות המפרץ הפרסי. מדיניות חוץ שסיפקה לגיטימיות ודרבנה את הקשרים הכלכליים בין המדינות התפרשה בחוגים כלכליים אלה כמבטיחה ביותר. יתרה מכך, היא שיחקה לטובתם במאבקם הכלכלי מול האליטות הכלכליות המסורתיות של מערב המדינה (של אזור הים המרמרה והאגאי), שתמכו דווקא בכוחות המתנגדים למפלגה האסלאמית ודגלו בשיתוף פעולה עם אירופה.

מדיניות חוץ אקטיבית ושונה לכאורה מזו הקודמת נתנה למפלגה האסלאמית כלים להילחם בכוחות המתנגדים לשינויים המיוחלים: אופוזיציה פוליטית, אליטות כמאליסטיות ישנות, בדגש

על אנשי צבא. עוד סיפקה הדוקטרינה כלי ליצירת זהות טורקית החדשה – זו העות'מאנית – שהיתה אמורה לתרום את חלקה לאיחוד החברה הטורקית תחת כנפי רעיונותיו של אסלאם פוליטי. זאת ועוד, היא שימשה כלי להסבת תשומת הלב של אוכלוסיית טורקיה מהמשברים הכלכליים, הפוליטיים ואף שערוריות הקשורות בשחיתות לנושאים מסוכנים פחות ליציבות המשטר. ההצלחות בזירת החוץ היו אמורות להאפיל על ההישגים המרשימים פחות בזירת הפנים.

מאז האימוץ הרשמי של הדוקטרינה בשנת 2004 ועד מאי 2016, שבה פיטר הנשיא ארדואן את דבוטאלו, פעלה טורקיה מפורשות לפי הקווים של "העומק האסטרטגי". לצד הצלחות שהגיעו לאחר אסלאמיזציה ועות'מאניזציה של מדיניות החוץ שלה (Günay 2017) רשמה טורקיה אכזבות לא מעטות, במיוחד לאחר פריצת אירועי "האביב הערבי" והרעת היחסים בינה לשכנותיה הערביות (Khalifa 2017). גם בזירה הפנימית נפוץ קרע משמעותי בין ההבטחות של הממשל על עליית מעמדה של טורקיה בזירה הבינלאומית לבין המתרחש הלכה למעשה, וטורקיה מצאה את עצמה מאבדת את רוב בעלות בריתה ההיסטוריות, מתמודדת מול משבר כלכלי וגם נתקלת בחוסר שביעות רצון של חלק משכבות האוכלוסייה המתנגדת לשינוי אופי השלטון במדינה. הפופולזים של מדיניות החוץ הטורקית התחילו להזיק לשלטונות. כבר צצה דעה לפיה הדוקטרינה של "העומק האסטרטגי" התפוררה (Ozkececi-Taner 2017). ייתכן שכך. אולם טרם גובשה דוקטרינה חלופית וטורקיה ממשיכה במדיניות האופורטוניסטית ביותר ואימפריאלית לכל דבר, גם ללא כיסוי כאילו-מדעי או לגיטימיות אידאולוגית אקלקטית. את הביטוי הטרי לכך אפשר לראות בפתיחת הבסיס הצבאי היחיד בינתיים שהוקם מחוץ לגבולות המדינה במפרץ הפרסי, בנסיכות קטה. הבסיס אמור לאכלס כ-3,000 חיילים (כולל כוחות מיוחדים של כוחות היבשה והצי, מדריכים ויועצים). עוד יש לצפות להגברת הנוכחות המודיעינית של טורקיה באזור, שכן בעסקה בשווי של שני מיליארד דולרים שנחתמה בין הנסיך הקטרי לבין ארדואן בסוף 2016 התחייבה טורקיה לספק לנסיכות רדארים מתקדמים לצד מזל"טים, ציוד אופטי ואלקטרוני מתקדם (Gurcan 2017).

בימינו קשה לחזות מה יהיה המפנה הבא של מדיניות החוץ הטורקית (אם יהיה בכלל). טורקיה של ימינו מנוהלת לפי רצונו של אדם אחד השולט בה כמעט ללא "בלמים, איזונים או מעצורים", והוא הנשיא ארדואן. אחרי ניסיון ההפיכה הכושל נגדו (2016) וטיהורים נרחבים שנקט בעקבותיו, וכן שינויים בחוקה שהתקבלו במשאל עם, הוא מסוגל להוביל כל החלטה מדינית מבלי להתחשב בפרלמנט, בבית המשפט, במערכת הביטחון או בכל גוף אחר. לאחר שבקיץ 2016 התיידדה אנקרה מחדש עם מוסקבה וירושלים אי-הוודאות בולטת עוד יותר, ואפשר רק לשער על סמך אינטרסים כלכליים וגאופוליטיים ממשיים כיצד תעדיף אנקרה להתנהג בחזיתות השונות (Mason 2017).

מה שאינו מוטל בספק זו העובדה שטורקיה מנהלת את מדיניות החוץ שלה תוך ראיית עצמה כמעצמה המקדמת ערכי ציוויליזציה משלה בכל האמצעים שיש בידה – כלכליים, תרבותיים, דיפלומטיים וצבאיים. מדיניות זו שונה דרסטית מזו הרפובליקנית החילונית עם "אפס סכסוכים", ריאליסטית וזהירה, הדוגלת באבטחה של מה שקיים ולעיתים קרובות מקדמת אינטרסים מערביים. טורקיה ממצבת את עצמה כשחקן גאופוליטי ברמה בינלאומית, עצמאי אשר "מהמר בגדול". היא עדיין לא כלי משחק בידי אמריקנים, אירופים, נאט"ו או כל ישות או ארגון בינלאומי אחר, אלא משתמשת בעצמה בחלק משכנותיה הקרובות בתור כלי משחק, בעלות ברית מינוריות או פשוט זירה למהלכים הגלובליים: עיראק, סוריה ושאר מדינות ערב, מדינות הקווקז, ארצות הבלקן, קפריסין.

בתת-פרקים שלהלן תובא סקירה על אודותיהן וזאת לצד התייחסות ליחסים שאנקרה מנהלת עם מעצמות אזוריות ועולמיות. אלו מעוניינות בהגברת השפעתן במזרח התיכון ומעבר לו, מנסות להשתמש בטורקיה למטרותיהן או שעדיין רואות בטורקיה חוליה חשובה בתפיסות הביטחון שלהן או של זו הגלובלית. כלפיהן מתנהלת אנקרה בזהירות גדולה יותר, אם כי גם אינה חוסכת בפרובוקציות, מנסה שיטות מניפולטיביות ונוקטת מהלכים לא חד-משמעיים. המעצמות הללו הן: איראן, סעודיה, מצרים, רוסיה, האיחוד האירופי, ארצות הברית וסין. לבסוף יוצג תת-פרק שיתמקד ביחסי טורקיה-ישראל.

יחסי טורקיה – סוריה

ההיסטוריה של היחסים בין המדינות מערבת לצד סכסוכים גם שיתופי פעולה קצרי טווח, דבר שמאירי היטב את האופורטוניזם של שתיהן גם יחד (Tür 2016). לאורך ההיסטוריה של המזרח התיכון היו דמשק ואיסטנבול מרכזים דתיים ופוליטיים מתחרים. עם זאת, המחלוקות העיקריות בין שתי המדינות לא נבעו מהבדלים אתניים או דתיים אלא מדרישות טריטוריאליות, ממאבק על משאבים טבעיים, מאינטרסים כלכליים ומהשתייכות למחנות גאופוליטיים מנוגדים. למרות הכנסת אלמנטים פן-טורקיים ברטוריקה של אנקרה בשנות ה-90 ואימוץ "העומק האסטרטגי" בשנות האלפיים, עומדים הנושאים הללו בבסיס היחסים הבינלאומיים בין שתי המדינות גם עתה. כיום מנהלת טורקיה בסוריה משחק גאופוליטי מול שאר המעצמות המערבות בסכסוך. במאבק הזה מעורבים גם אינטרסים כלכליים. בנוסף לאיראן ורוסיה התומכות באסד, מתמרנת טורקיה בין הרצונות של ערב הסעודית ומדינות המפרץ, שמעוניינות בעזרת טורקיה לנטרל את השפעתן של מוסקבה וטהרן על המדינה הכושלת הזו, ובו זמנית למצוא שימוש לשטחה של סוריה ותשתיותיה לקידום עסקות הנפט והגז שלהן (Phillips 2017).

למרות הניסיון ההיסטורי לקרב את דמשק אל אנקרה, תמיד התאפיינה הגישה הטורקית בהדגשת עליונותה על סוריה בכל היבט ומדד. הסכסוך הטריטוריאלי על חבל הטאיי הוא

הדוגמה הטובה לכך. חבל זה היה שייך לסוריה המנדטורית, אך רוב תושביו היו ממוצא טורקי ואף דיברו בשפה הטורקית. במחצית השנייה של שנות ה-30 במאה ה-20 קבע חבר הלאומים מעמד מיוחד לחבל זה. אך בהמשך השתלטה טורקיה על האזור כולו, ולא ייחסה להתנגדות הסורית חשיבות רבה גם לאחר קבלת עצמאותה של סוריה.

המלחמה הקרה חיצקה מאוד את מעמדה הבינלאומי של טורקיה, מאחר שבחרה ב"צד האמריקני הנכון". לעומת זאת, נהייתה סוריה לבת-חסותה של ברית המועצות. בהתאם לכך הובילה טורקיה את הקו שלה בכל הקשור לפיתוחה הפנימי, מבלי להתחשב בשכנתה מהמחנה האחר. מה שגרם לכך שסוריה תיעשה לבת-חסדיה של טורקיה היה שליטתה של האחרונה במי הפרת והחידקל. מאז שנות ה-70 של המאה ה-20 התחילה טורקיה לנצל באופן מרבי את משאבי המים שלה, ובכך השתלטה מבחינה אסטרטגית על כל תוכניות הפיתוח שתלתה סוריה בשימוש במי הפרת. המים החסרים בסוריה פגעו לא רק באספקת המים ובחקלאות, אלא גם הכו קשות במשק החשמל הסורי.

הדרך העיקרית של סוריה להשפיע על טורקיה היה באמצעות הכורדים. החל משנות ה-80 תמכה סוריה בארגון ה-APK. הוא הוקם ב-1987 בבקעא הלבנונית שאז היתה בשליטת סוריה. בהקמת הארגון, במימונו ובאימון לוחמיו לקחו חלק חשוב ברית המועצות וחברותיה לברית ורשה (בדגש על שירותים חשאיים של בולגריה). מטרתה היתה ברורה – לפגוע בבת-הברית העיקרית של ארצות הברית באזור. מנהיג ה-APK התגורר בדמשק, משם ניהל מלחמה תעמולתית וגם אלימה נגד טורקיה. חבריו הצליחו להסב נזקים לא מעטים לצבא טורקיה, ואף פגעו במטרות תשתית אזרחיות.

לקראת סוף שנות ה-90 של המאה הקודמת החלו היחסים בין שתי המדינות "להתחמם". "הסכם אדנה" משנת 1998 הבטיח לסוריה מכסה קבועה של מי הפרת. בתמורה התחייבה דמשק לסלק את ה-APK ואת מנהיגה. בעיית חבל הטאיי נפתרה ב-2004. בהסכם הסחר החופשי עליו חתמו שתי המדינות הכירה סוריה בריבונות הטורקית על החבל. בתמורה קיבלה הטבות כלכליות לא מעטות. אך הרווח היה הדדי: גם טורקיה הצליחה למכור דרך סוריה מוצרים רבים למדינות המפרץ. התרחקות טורקיה מישראל שיפרה את היחסים עוד יותר. בין שתי המדינות נערכו פגישות תיאום ביטחוניות, נערכו תרגילי צבא משותפים, ובראשית 2011 טורקיה אף הביעה נכונות לאמן כוחות צבא סוריים.

הדומיננטיות הכלכלית והדיפלומטיה המתוחכמת הפגינו, לכאורה, את רצונה הטוב של טורקיה וקידמו את ההשפעה הטורקית בקרב מדינות ערב. לסוריה החלשה והתלויה היה תפקיד חשוב במדיניות טורקית ראוותנית חדשה זו – הסכמי הסחר החופשי הבינלאומיים שנחתמו בין טורקיה לסוריה התרחבו עד להכנסת ירדן ולבנון לתחומי השפעתה. טורקים שקדו להקים אזורי תעשייה משותפים ולהפחית מחסומי סחר. בתחום הפיננסי ציפו באנקרה להקים את

"בנק הלבנט המאוחד" ולהכליל את רוב חברות האזור במסחר בבורסה באיסטנבול. הוסכם ותוכנן באופן חלקי על הקמת אזור סחר חופשי בין ארבע המדינות. נחתם ההסכם המבטל את הדרישה לאשרת מעבר בין המדינות. באנקרה שקדו על תוכנית שתאפשר מעבר חופשי לאזרחי אותן מדינות כמו שנהוג בין מדינות האיחוד האירופי (לינדנשטראוס 2011).

האידיליה נמשכה עד לפרוץ אירועי "האביב הערבי". התמיכה במרחץ הדמים שעשה המשטר הסורי במתנגדיו לא היתה עשויה לשרת את יחסי הציבור הטורקיים, לא בבית ולא בזירה הבינלאומית; האנדרלמוסיה בסוריה היתה עלולה לפגוע בקשריה הכלכליים עם המגילות העיקריות על סוריה – רוסיה ואיראן; ההתקוממות בסוריה גם לא שימשה מניע להרוס את ההישגים הטורקיים. לכן לאחר מספר "זיגזגים" דיפלומטיים, בחרה טורקיה לוותר על התמיכה בעלווים, אך לשמור על הנכסים שלה בסוריה.

מדיניות החוץ האופורטוניסטית של אנקרה הצליחה להשתמש גם ב"הפיכת האוהד לאויב". עם התפשטות הכאוס בסוריה פנתה טורקיה לנשיא סוריה בדרישה להנהיג רפורמות. טורקים דאגו להכריז בכל הפורומים הבינלאומיים וכן בתקשורת שהם לחצו על אסד להנהיג שינויים מקיפים, לקדם דמוקרטיה, לבטל מצב חירום וכולי, עוד הרבה לפני פרוץ אירועי "האביב הערבי" וגם אחריהם. בו זמנית איפשרה אנקרה מקלט למנהיגי האופוזיציה הסורית; לא מנעה מ"הצבא הסורי החופשי" לפרוס את מפקדותיו בשטחה; היא אירחה כנסים של האופוזיציה הסורית; חסמה העברת הנשק לאסד דרכה, כל זאת עשתה טורקיה לצד מתן מחסה בשטחה לפליטים סוריים.

בתוך חודשים ספורים חזרו היחסים בין טורקיה למשטר הסורי לתקופה של טרום "הסכם אדנה": דמשק ביטלה את הסכם הסחר החופשי בין שתי המדינות ועצרה כל שיתוף פעולה מודיעיני וצבאי. בנוסף לכך, שוב חזרה סוריה לתמוך ביריבה הוותיקה של טורקיה – ה-PKK, ואף לא היססה לתקוף ולהפיל מטוס טורקי שחדר למרחב האווירי שלה.

הלחימה הגלויה של צבא טורקיה בצבא סוריה ותומכיו (איראנים, רוסים, חיזבאללה, שכירי חרב שיעים משלל מדינות כולל אפגניסטן) לא היתה כדאית. היה קשה להפיק ממנה תועלת גאופוליטית כלשהי: להפך – היה אפשר לספוג קורבנות טורקיים, דבר שלבטח היה פוגע בפופולרים של המפלגה האסלאמית. בעקבות זאת, צבא טורקיה כמעט שלא התערב בפועל בנעשה. כנראה הגדילה טורקיה להפעיל כוחות אחרים בסכסוך. בתקשורת הועלו האשמות כלפי אנקרה על כך שהיא סייעה לשלל המיליציות הסוניות בכיבושיהם של שטחים סוריים; בגיוס לוחמים, באימונם, באספקת ציוד ותחמושת, בהעברת כספים, במודיעין ועוד. עד כה אין הוכחות רשמיות וחותרות לטענה שאנקרה אפילו תמכה בדאעש (Phillips 2014), אך קשה להתכחש לכדאיותה של המדיניות הטורקית, שכנראה חזרה אל המורשת העות'מאנית של שימוש בכוחות סדירים מחוץ לצבא שעשו את רוב "העבודה המלוכלכת" בשביל הסולטנים.

ואכן, דאעש לכאורה לחם בשביל טורקיה את מלחמותיה: נגד כורדים ונגד כוחותיו של משטר אסד, וטורקיה ביד נדיבה מימנה שלל ארגונים מפוקפקים של המזרח התיכון אשר צידדו במדיניותה. מלבד סיוע לדאעש היו אלו כוחות קטנים יותר בסוריה, האחים המוסלמים במצרים וכמובן חמאס בעזה (Peat 2016).

עד שנת 2014 לא נשאה פרי המדיניות הטורקית. לאט אך בביטחון איבד משטרו של אסד שטחים והשפעה. דאעש ושאר המיליציות הגדילו את אזורי השליטה שלהן. ההרעה אירעה לאחר הצטרפות גלויה של רוסיה למתרחש בסוריה. בעזרת התערבות צבאית גלויה הצילה רוסיה את אסד. מאז במשך שנתיים חזרה דמשק לשלוט על מרכזי האוכלוסייה הגדולים של סוריה (או לפחות על חורבות שנשארו מהם). הארגונים שתמכה בהם טורקיה הלכו ונמחקו מן השטח, וזאת לעומת הכורדים שהצטיירו בתור לוחמים יעילים שהרחיבו את השפעתם. ייתכן שבזמן הקרוב, אם המגמה הנוכחית תימשך, יצליחו הכוחות הנלחמים לטובת אסד להחזיר את השליטה בגבול המשותף עם טורקיה, ובכך יחסמו כליל את המעורבות הטורקית בלחימה.

שינוי כל כך בלתי רצוי הוביל את טורקיה לשנות גישה. המסווה של הלחימה בדאעש במסגרת הקואליציה הבינלאומית סייע לאנקרה אם לא לשמור על שרידי הכוחות הנלחמים נגד אסד, אז לפחות להגביל את התפשטות הכורדים. עוד ב-2013 הכריזה טורקיה על דאעש כארגון טרוק, גירשה מתחומה כ-1,500 מחייליו ולא נתנה אישור כניסה לעוד כ-35 אלף. אכן רק בקיץ 2015 התחילה אנקרה להילחם בארגון באופן אקטיבי. ההחלטה הזו נבעה מלחץ אמריקני רב, ובעקבות פיגוע באיסטנבול שייחסו השלטונות ל"מדינה האסלאמית" (לינדנשטראוס 2015). כאמור, בפועל, נלחם הצבא הטורקי על פי רוב בכורדים, ורק בכוחות מצומצמים ביותר, ולא רק בחזית הסורית אלא גם בזו העיראקית.

טרם ברור מתי וכיצד תסתיים האגדרלמוסיה בסוריה. אי-שקט בגבול הדרומי של טורקיה; כורדים המתחזקים לנוכח היעדר שלטון מרכזי במדינה; פליטים סורים רבים ומעמדה הבינלאומי הניזוק של אנקרה. אפילו למרות קידום העמדה הטורקית הנוכחית שדוגלת בצורך לסלק את אסד, מחייבים את אנקרה לחפש דרכים לכינון הסדר כלשהו בסוריה. כיום הוא נראה בצורה של כינון "אזורי הרגעה" במדינה, אם כי באנקרה אין סומכים במיוחד על האחריות לכינון הפרויקט (רוסיה ואיראן) (Koylu 2017). בכל מקרה, כנראה באין ברירה אחרת תשלם אנקרה עם המצב, שכן גם בו אפשר לזהות יתרונות למדיניות הטורקית האופורטוניסטית. בנוסף להשגת הפסקת אש וכנראה עצירת ההתקדמות של כורדים, השקט בסוריה יכול לשמש את כלכלת טורקיה. סוריה ההרוסה, לא משנה באיזו מתכונת תשרוד, אחרי ששנות מלחמה תצטרך לבנות מחדש את תשתיותיה ואת מלאי הדיור לאזרחיה. תעשיית הבנייה הטורקית לצד שאר ענפי המשק התומכים בה, יכולים לגזור "קופון שמן" בעקבות שיקומה הפוטנציאלי של סוריה, ולא חשוב איזה צד ינצח בלחימה. טורקיה היא הספקית היחידה הקרובה לסוריה שמשוגלת לבצע את מלאכת השיקום.

יחסי טורקיה – עיראק

לטורקיה ועיראק יחסים מסובכים, ולכך כמה סיבות היסטוריות, כלכליות, גאופוליטיות ואף אלו הקשורות במשאבי הטבע נפט ומים. הסיבה ההיסטורית היא הטראומה של טורקיה מ"איבודה של מוסול". לאחר הפסדה של האימפריה העות'מאנית במלחמת העולם הראשונה לא קיבלה איסטנבול את המצב לפיו על העיר הזו השתלטו הכוחות הבריטיים (כשבועיים לאחר כינון הסכם הפסקת אש בין המעצמות באוקטובר 1918). טורקיה החלשה לא יכלה לעשות דבר בנידון. גם בתקופת הרפובליקה לא הצליחה אנקרה לקבל שוב את "שטחה" העשיר ביותר בנפט וגם לא חסר ביתרונות כלכליים וגאופוליטיים אחרים. בהחלטת חבר הלאומים סופחו המחוז מוסול ועוד שטחים לעיראק.

משנות ה-30 ועד המהפכה של 1958 שהפילו בה את המלך ההאשמי בעיראק, השתפרו היחסים בין המדינות משמעותית. נכרתו ביניהן כמה הסכמים (כולל "ברית בגדד") שקבעו תמיכה הדדית מול מחרחרי הסדר (הסוציאליסטים בעיקר) וגם סידרו את תוואי הגבולות. עיראק היא שניסתה לגשר בין אנקרה הפרו-מערבית לבין שאר המדינות הערביות ששמרו לטורקיה טינה היסטורית. הרומן בין המדינות הופסק עם המהפכה בעיראק והפלת המלך ההאשמי. אז הביעה טורקיה עמדות ניציות ביותר, ואף התכוננה לפלוש צבאית לתחומי עיראק. ארצות הברית מנעה זאת ו"ברית בגדד" בין השתיים הצליחה לשרוד.

לאחר הפיכה צבאית בטורקיה בשנת 1960 התרככה מדיניות החוץ הטורקית כלפי העולם הערבי בכלל ועיראק בפרט, מה שהשפיע לטובה על המשק הטורקי. טורקיה נהנתה בעיקר מחסינותה בפני "אמברגו הנפט הערבי". בין 1973–1977 נסלל מאזור כרכוכ לטורקיה צינור שהוביל נפט עיראקי. דרכו סופקו לטורקיה בשנות ה-80 כשני שלישים מהסך הכולל של הצריכה בדלקים במדינה.

לאחר המהפכה האסלאמית באיראן ותחילת מלחמת איראן-עיראק (1980–1988) שמרה טורקיה, לכאורה על עמדה ניטרלית וניהלה יחסים דיפלומטיים מלאים וכלכליים ענפים עם שני הצדדים. בפועל עמדה טורקיה מאחורי עיראק. בגדד היתה נואשת לתמיכה הטורקית, והיא קיבלה אותה בדרכים מגוונות, עם רווח בלתי מבוטל לאנקרה – טורקיה נהנתה ממחירי הנפט העיראקי הזולים ובו זמנית פתחה לבגדד אשראי נדיב שתמורתו רכשה עיראק מוצרים טורקיים מגוונים.

בשנת 1990 ניזוקו שוב הקשרים בין המדינות, הפעם בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה, שבה עמדה טורקיה לצד בעלות בריתה לנאט"ו המגינות על כוויית. טורקיה איפשרה לכוחות הקואליציה להשתמש בבסיסה (בדגש על אלו של חיל האוויר), והעניקה כל סיוע אפשרי לכוחות הנלחמים בעיראק. עיראק הובסה ומיד נאלצה להתמודד מול המרד הכורדי בצפון

שטחה. דיכוי הוביל להשלכות לא רצויות לטורקיה – עשרות אלפי פליטים כורדים ברחו לכיוון הגבול הטורקי, ואף חצו אותו כדי לזכות במקלט אצל כורדים טורקים. במערב דאגו גם במקרה הזה לרסן את עיראק – בהחלטת או"ם וביזומה אמריקנית הוטלו על עיראק סנקציות כלכליות (שבהן השתתפה גם טורקיה), והונהג אזור הביטחון שכלל מרחב אווירי האסור לטיסה בצפון עיראק. הוגבלה המשילות של בגדד באזור זה. האוטונומיה הכורדית בצפון עיראק שנוצרה בעקבות כך נהנתה ממעמד הדומה לזה של כאילו-מדינה. הכורדים השתלטו על אזור אסטרטגי חשוב העשיר בנפט ובמים. אך לא רק זה הדאיג את אנקרה – בשטח הכורדי של צפון עיראק מצאו לוחמי ה-PKK מקלט בטוח. הם התבססו היטב בצפון עיראק ומשטחה החלו לתקוף את כוחות טורקיה ולדרבן את ההתבדלות הכורדית בשטחה. המצב הבעייתי ביותר נצפה לאחר מלחמת המפרץ השנייה, ובמיוחד לאחר עזיבתם הרשמית של האמריקנים את המדינה – צפון עיראק התנהלה בכוחות עצמה ולוחמי ה-PKK קיבלו חופש פעולה כמעט בלתי מוגבל.

כאמור, כאשר צבא ארצות הברית היה נוכח במדינה נהרו באנקרה יתר על המידה להפגין נוכחות ולהילחם בכורדים ללא אישורה ובאכזריות. טורקיה התמקדה דווקא בכורדים המקומיים שלה, וזאת לצד ניסיון להגביר את ההשפעה הטורקית במתרחש בעיראק בכלל ובצפונה בפרט בדרכים פוליטיות (לינדנשטראוס 2007). עם זאת, מאוקטובר 2007 עד סוף פברואר 2008 פעל צבא טורקיה גם בצפון עיראק במבצע "שמש". לצד חיסול אנשי ה-PKK והרס תשתיות הארגון כלל המבצע מטרות אזרחיות, שהשמדתן היתה אמורה להקשות על תעבורת הכורדים בין עיראק לטורקיה. כך חיל האוויר הטורקי הפציץ גשרים מעל נהר חבוה.

עוד מבצע רחב היקף ששמו "מגן הפרת" יצא לפועל אחרי שאמריקנים עזבו רשמית את עיראק. הוא היה ארוך הרבה יותר. המבצע התחיל ב-2015 ולמרות ההכרזה הטורקית לסיומו באביב 2017 הוא טרם נעצה במסגרתו נלחם צבא טורקיה ב"טרור הכורדי", וכוחותיו עדיין נמצאים בשטחה הריבוני של עיראק "עד שאיום הטרור יתפוגג". טורקים ממשיכים בהפצצות מן האוויר ובפלישות קרקעיות בממדים קטנים. לעיתים משתמשים למבצעים במסווה של לחימה בדאעש.

עוד סוגיה המקשה על היחסים בין המדינות היא סוגיית מים. משנות ה-90 "פרויקט דרום מזרח אנטוליה" הגביל קודם כול משמעותית את זרימת פרת בסוריה ובעיראק. לקראת סוף העשור הראשון של שנות האלפיים הגיע תורו של חידקל – מקור מים עיקרי של עיראק. בדומה לשכנותיה למזרח התיכון סבלה עיראק מבצורת קשה שהחלה ב-2008. עקב מלחמות והזנחה ניזוקו במדינה התשתיות לאגירת מים. היעדר הסכם בילטרלי שיבטיח לעיראק מכסות מים סדירות וקבועות הקשה עוד יותר על המדינה הכושלת הזו. באנקרה הסכימו רק להקל זמנית על המחסור, וזאת בתמורה לאספקת נפט במחירים מוזלים, בתנאים משופרים ותמורת

הסכמה להילחם בטרור הכורדי. כל זה לא מנע מטורקיה את המשך בניית הסכרים על חידקל ויובליו. היעדר שלטון מרכזי חזק במדינה, וחוסר הרצון של ארצות הברית להתערב בסוגיה מעמידים בספק את ביטחון המים של עיראק, ולא נצפה באופק שום שיפור.

כיום עיראק היא מדינה כושלת שמסוגלת לספק לטורקיה בעיקר דאגות, ולא חשוב לפי איזה תסריט יתנהלו בה דברים. אם תצליח לשמור על שלמות טריטוריאלית ותביס את דאעש, אזי תימצא תחת שלטון של הרוב השיעי הנתמך מאיראן, וזאת בנוסף לאזור כורדי אוטונומי; אם תתפרק רשמית, תצטרך טורקיה להתמודד מול מדינה כורדית בגבולותיה. וזאת בנוסף למדינה שיעית שכנראה תרדוף את המיעוט הסוני ערבי, שייטכן שירצה למצוא מקלט בטורקיה או שיזרום לכיוון סוריה או ירדן, כפי שכבר קרה לא אחת. בכל מקרה תסבול טורקיה מאי-שקט לאורך כל גבולותיה הדרומיים. הרעיונות מרחיקי הלכת של סיפוח חלק מהשטחים העיראקיים, או הכנסת כוחות מזוינים טורקיים קבועים למקום בעייתיים ביותר. בנוסף למלחמת הגרילה שתסבול טורקיה בשטחים הללו, הרפתקאותיה באזור עלולים לנתק אותה כליל מבעלות בריתה לנאט"ו, ואף להוביל להטלת סנקציות כלכליות עליה. בעקבות זאת, כל הספקולציות התקשורתיות על רצונה של טורקיה לספח את מוסול, אירביל, כרכוכ וסביבתן, כמו גם את חלב וסביבתה במקרה הסורי (Danforth 2016) רחוקים מאוד מהמציאות. כל זה בתנאי שלא ישתנה המצב הגאופוליטי הנוכחי במזרח התיכון לכיוון שאי אפשר לצפותו ברמת סבירות גבוהה, כגון מלחמה פעילה בין סעודיה לאיראן, שתצית את כל חזית המאבק הסוני-שיעי ותאפשר לתסריטים הדמיוניים ביותר להתממש.

יחסי טורקיה – ארצות הבלקן

לעומת הפסדים מול שכנותיה הערביות הקרובות רשמה טורקיה הצלחה חד-משמעית במדיניות החוץ שלה בחזית הבלקנית (Mitrovic 2014). לאחר כניסתו של דבוטאולו לתפקיד שר החוץ אירעה "החזרה הגדולה של טורקיה לבלקן". טורקיה הצליחה למצב את עצמה בתור מתווכת בין הצדדים היריבים של יוגוסלביה לשעבר: בוסניה, סרביה והרצגובינה, קרואטיה, מקדוניה וקוסובו. היא גם שימשה דוגמה למדינות הבלקן לכדאיות של הכניסה לברית נאט"ו; מכרה לחלק מהן נשק ואימנה את כוחותיהן המזוינים (Vračić 2016). זאת ועוד, נכרתו הסכמים בילטרליים רבים. ב-2010 נחתמה בין אנקרה לבלגרד "אמנת אינסטנבול" לפיה עוגן חופש התנועה בין המדינות (ללא אשרות כניסה) ונערכו הסכמי סחר חופשי. נרקמו יחסים הדוקים ביותר בין טורקיה לאלבניה (Lami 2017). בה בעת נפתחו בקוסובו ובבוסניה והרצגובינה במימון טורקיה בתי ספר ואוניברסיטאות שלימדו, בין היתר, בשפה הטורקית וקידמו את "הכוח העדין" של אנקרה.

שפע אירועים תרבותיים במימון משרד החוץ הטורקי הפגינו את הקרבה ואת ההיסטוריה המשותפת שבין טורקיה לעמי הבלקן. החיזורים אחרי מדינות הבלקן שימשו את אנקרה במשחקה הגאופוליטי מול האיחוד האירופי, שלא בהכרח רצה את טורקיה בחיקו. הסכמים בילטרליים עם מדינות הבלקן פתחו בפני טורקיה את "המסדרון הירוק" לליבה של אירופה, והבטיחו לה דריסת רגל במדינות האיחוד הקיימות והפוטנציאליות שבעזרתן היה אפשר לקדם אינטרסים מגוונים ולא להמתין לאישור של בריסל (Noutcheva and Aydin-Düzgüt 2012). בנוסף לכך, מעמדה העולה בקרב ארצות הבלקן שימש את אנקרה ככלי השפעה גאופוליטי על מוסקבה, שהיסטורית נחשבה לפטרונית של העמים הסלבים באזור.

בטורקיה קיוו אפילו שחלק ממדינות הבלקן יכירו ב"צפון קפריסין", ובכך יוסיפו לאנקרה קלף חזק במאבקה מול קפריסין היוונית והאיחוד האירופי. כידוע, זה טרם קרה ויש ספק אם יקרה בעתיד הנראה לעין. עם זאת, דובר באכזבה מינורית על רקע ניצחון גאופוליטי מרחיק לכת שלוהה בשיפור משמעותי של ענייניה הכלכליים של טורקיה באזור. יחד עם שווקים של דרום אירופה קיבלה טורקיה שותפות פוטנציאליות למיזמים שלה בתחום הובלת מקורות האנרגיה. הכנסת שחקניות בלקניות העשויות לתמוך בתוכניות הקמת צינורות גז ונפט שיעברו דרך טורקיה ובשטחן, שימשה את אנקרה במאבק מול העמדות הנוקשות של מדינות האיחוד, ובמיוחד של יוון ובולגריה שלעיתים הרסו את התוכניות הטורקיות.

אולם יש להכניס טיפת "מרור" להצלחה הטורקית באזור. התרחקות טורקיה מהאיחוד, מה שכבר מתרחש, עלולה לסכן את כל ההשקעות בתחום הכוח העדין שבנתה אנקרה בארצות הבלקן. הן מעדיפות לבטח יחסי ידידות עם האיחוד, שהן כבר נהיו או תהיינה חלק ממנו, על פני טורקיה בעלת עמדות מפקפקות הנוגדות את עקרונות האיחוד ומדיניות החוץ שלו (Demirtaş 2017).

יחסי טורקיה – מדינות קווקז (גאורגיה, ארמניה, אזרבייג'ן)

לשלוש הרפובליקות הפוסט-סובייטיות חשיבות רבה עבור טורקיה, בין היתר בשל מקומן האסטרטגי. הן נמצאות בינה לבין הים הכספי העשיר כל כך במקורות האנרגיה, שלחופיו ישנם עמים טורקים רבים. שלוש המדינות הן צומת תחבורתי בעל חשיבות עליונה לתנועת הסחורות מאסיה לאירופה (שלא דרך רוסיה). שטחן של שלוש המדינות הללו והעמים שגרו בהן עמדו במחלוקת בין שתי המעצמות – פרס ועות'מאנים – עד לכניסת האימפריה הרוסית לזירה וסיפוח של ארמנים, גאורגים וחלק מהאזרים לתוך אזור ההשפעה שלה במאות ה-18-19.

בתקופה הסובייטית היה סגור הרמטית הגבול בין ברית המועצות לטורקיה, ולא היתה מורגשת כלל השפעה טורקית על המדינות הללו. לאחר קבלת עצמאותן היתה זו טורקיה שסייעה לגאורגיה ואזרבייג'ן לכונן כלכלת שוק, לטפח שיתוף רגיונלי וגם ניסתה ללמד אותן נורמות

רפובליקניות משלה (Dikkaya and Özyakışir 2008). בנושא האחרון היא הצליחה פחות. כמו גם לא הצליחו באנקרה לכונן יחסי ידידות עם ארמניה הפוסט-סובייטית, שכן אנקרה התייצבה מאחורי אזרבייג'ן בסכסוך הטריטוריאלי שבין ארמנים ואזרים על חבל נגורניקרבה, וזאת לעומת רוסיה שדווקא צידדה בארמנים.

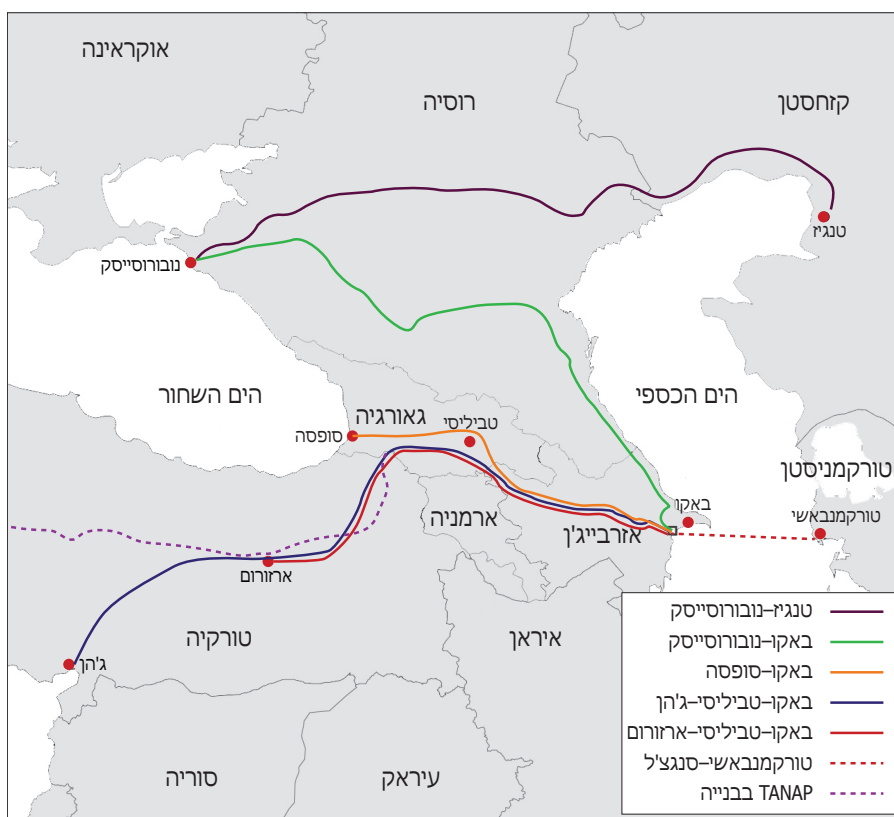
יש לציין עובדה קוריוזית. שטחה של ארמניה המודרנית מונה פחות מחמישית מארמניה ההיסטורית (שרובה כיום בתוך שטחה של טורקיה). הטיהור האתני שנקטו העות'מאנים גרם להתרוקנות "הרי ארמניה". בתורה, היתה עמדת רוסיה הסובייטית שקיוותה לבנות את הרפובליקה הקומוניסטית של טורקיה בעזרת אטאטורק, והובילה למסירת השטחים הארמניים שאיבדו העות'מאנים במלחמת העולם הראשונה נגד רוסיה בחזרה לטורקים. כלומר שיקולים היסטוריים מנקודת מבט פרגמטית אינם מחמיאים לא לטורקים ולא לרוסים, ולכאורה, אינם מונעים התקרבות בין טורקיה לארמניה.

ואכן טורקיה היא מדינת המפתח בפתרון הסכסוך בין הארמנים לאזרים (Cornell 2017). בשונה מרוסיה הפטרונית של ארמניה, טורקיה אומנם מעוניינת בסיום הקונפליקט, שכן זה מאפשר לה גישה נוחה יותר לאזור הים הכספי עם כל האופציות הכלכליות הנפתחות בפניה באזור זה. לעומת זאת במוסקבה דווקא מעוניינים בהנצחת המאבק, כך מוסקבה שומרת בחיקה את ארמניה – בעלת בריתה היחידה באזור. בארמניה נמצאים בסיסי צבא רוסיה, וביניהם האתרים המיועדים לספק מודיעין על טורקיה ואיראן. בנוסף לשיקולים ביטחוניים-גאופוליטיים רק כך היא מסוגלת בדרך כלשהי לעניין את המשקיעים הפוטנציאליים (בדגש על סין) בתוואים משלה של צינורות ומסילות ברזל וגם מסוגלת לבלום שימוש בפרוודורים חלופיים.

היחס הרוסי המזלזל, הנצלני ואף העוין כלפי רפובליקות ברית המועצות לשעבר הוא שהוביל אותן לחפש פטרונות טורקיות, שכן האופציות החלופיות לא היו רבות – איראן השיעית תחת משטר האייתולות היתה אופציה גרועה לא פחות מזו הרוסית. טורקיה היא הכוח הגאופוליטי היחיד בשביל גאורגיה ששומר עליה לכאורה משכנתה רוסיה, שב-2008 כבר ניתקה ממנה שני חבלים בדלניים (דרום אוסטיה ואבחזיה). טורקיה ממננת את התקציב הגאורגי, בין היתר, בדמי תמלוגים עבור צינורות שנסללו דרכה (מאזרביג'אן לטורקיה). טורקיה היא שותפת מסחר עיקרית של גאורגיה ובונה את רוב אתריה המודרניים. רק דרך טורקיה מסוגלת ברית נאט"ו לתמוך בחברה הגאורגית הפוטנציאלית, ואם אכן תסכים להכנסתה לברית אנקרה תהיה אמונה על סידורי הביטחון של המדינה הזו, ותספק לה תמיכה מיידית בעת הצורך.

אכן השותפה החשובה ביותר של טורקיה היא אזרבייג'ן. אומנם אזרים הם שיעים ורוב האומה הזו פרסה על שטחה של איראן, אבל זה עם טורקי שדובר את השפה הטורקית ושבחר מפורשות בפטרונות הטורקית מאז התפרקותה של ברית המועצות. טורקיה היא שחימשה ואימנה את האזרים; היא גם שכמעט מצאה את עצמה נלחמת עבור אזרים את מלחמתם נגד

הארמנים. אכן איזנו הרווחים הכלכליים את הסיכונים הגאופוליטיים – מאזרבייג'ן מקבלת טורקיה נפט וגז; דרכה יש לה גישה לים הכספי ולחלק ממדינות טורקיות ("סטניות") של אסיה התיכונה (איור 21); דרכה היא מסוגלת במקרה הצורך לאיים על שכנתה, איראן, שלא לדבר על רוסיה שגם היא חשופה ביותר וחסרה בעלות ברית אמינות באזור הזה. על מערכת היחסים האינטימית מצביעה גם העובדה שאזרבייג'ן היא המדינה היחידה על פני הגלובוס, שחוץ מטורקיה הכירה למעשה ב"צפון קפריסין". המהלך המפוקפק הזה אירע ב-2016 וטרם משך חקיינים.

איור 21: מדינות קווקז: צומת הכרחי עבור טורקיה

לסיום תת-הפרק יודגש, כי השלטת השקט באזור קווקז והסכם כולל בין שלוש המדינות בחסות אנקרה היו מוסיפים לטורקיה נקודות גאופוליטיות מול האיחוד האירופי, ואולי אף מקדמים אותה (יחד עם שכנותיה הקווקזיות) לתוך הכניסה אליו. אולם אין לראות את האפשרות הזאת מתרחשת בתקופה הקרובה מה שלא מבטל כלל את ההשפעה הטורקית הקיימת ואף מתחזקת באזור.

יחסי טורקיה – קפריסין

טורקיה פלשה לאי קפריסין ב-1974 במטרה להגן על האוכלוסייה הטורקית, שלכאורה סבלה מדיכוי של הממשל היווני. מבלי להיכנס לסוגיה מי צדק ומי לא, ואילו אינטרסים עמדו באמת מאחורי ההחלטה של אנקרה, רצוי להתמקד בעובדות ובהשלכותיהן על מדיניות החוץ הטורקית. מאז 1975 נחלק האי לשתי ישויות – טורקית בצפון ויוונית בדרום – דבר שלווה ב"החלפת אוכלוסין". ב-1983 הכריזה "הרפובליקה של צפון קפריסין" על עצמאותה, אם כי למעשה נוהלה בכל המובנים על ידי טורקיה – ארץ האם. הקשרים בין טורקיה לקפריסין היוונית ויוון מאז זכו בסלע מחלוקת שלא עתיד להיעלם, ומדי פעם מעמיד בספק את היחסים הביטורליים בין המדינות.

הופעת עוד "כאילו-ישות" מדינית באירופה – פרי יצירתה ובת-חסותה של אנקרה – הוסיפה לטורקיה יותר צרות בזירה הגאופוליטית והכלכלית מאשר רווחים. הישות הזו מתקיימת רק בזכות טורקיה שמספקת לה את כל הדרוש (מוצרי יסוד, חשמל ואפילו מים לשתייה), ומעמידה לרשותה את כלל השירותים בתחום הקשר עם העולם הרחב (כולל תחבורה אווירית שמתבצעת דרך טורקיה בלבד). הגירה של טורקים מהיבשת הגבירה משמעותית את האוכלוסייה הטורקית של "הרפובליקה", אם כי עדיין מדובר בטווח שנע בין 300 אלף ל-500 אלף תושבים (הפרש כה גדול מוסבר במהגרים טורקיים שלעיתים קרובות אינם מקבלים "אזרחות צפון קפריסאית", אלא ממשיכים להשתמש בזו הטורקית). בנוסף לכך שוהים באי תושבי מדינות זרות בגלל המחיה הזולה למדי באי, היעדר מיסים ולכאורה חסינות מפני החוק הבינלאומי שמשכו לצפון קפריסין לא מעט גמלאים לצד עבריינים, בעיקר מרוסיה, ממדינות ברית המועצות לשעבר וכן מארצות הבלקן. בכל מקרה, מדובר בסכומים לא גדולים מדי עבור התקציב הטורקי, ולכאורה אפשר לממן את הצפון קפריסאים בקלות, שכן בתמורה שולטת טורקיה על כל המדף היבשתי שלה בים התיכון. כוחותיה המזוינים של הפטרונות הגדולה מאבטחים את צפון קפריסין ואת מימיה מפני קפריסין היוונית, ומכל הרוצה לעבור ב"מימיה הריבוניים או הכלכליים" או לחפש בהם אוצרות טבע, כגון נפט וגז.

אולם צפון קפריסין הוא אחת הסיבות לחוסר ההסכמה של האיחוד האירופי לראות את טורקיה בין חברותיו (לצד שאר הסכסוכים הטריטוריאליים הקיימים ביוון לטורקיה על שייכות האיים בים האגאי). השיחות לאיחוד ומשאל העם שערכו בחלק היווני של האי לא נשאו פרי. בתורם, גם היחסים בין צפון קפריסין לבין מדינת האם שלה אינם טובים כל כך כפי שאפשר היה לצפות. "הקפריסאים הטורקים" מעדיפים לראות את עצמם בתוך האיחוד האירופי, ולא להיות קלף מיקוח במשחקי אנקרה מול האיחוד וקפריסין העצמאית (Tastekin 2015). הפער הכלכלי בין קפריסין כחברה מן המניין באיחוד לבין צפון קפריסין וטורקיה בתור פטרונות שלה רק הולך וגדל, וטרם רואים כל הצדדים את השינוי ביחסים (Mortimer 2017).

סוגיית צפון קפריסין מונעת העברת צינורות המקשרים בין טורקיה, האי ושכנותיהם בקרבתה או דרכה, שכן אי אפשר לעשות זאת בלי להכיר בריבונות קפריסין הטורקית על השטח, ובכך לפגוע בקפריסין היוונית ובחוק הבינלאומי. בעקבות זאת, טורקיה הגדולה מתקשה לשתף פעולה עם מעצמות אירופיות ויוון לצד מדינות המזרח התיכון (לבנון, סוריה, מצרים, ישראל) וארצות הברית בנושא של "ביטחון אנרגטי" (Okumus 2016; Baconi 2017). בין היתר, עמדתה של טורקיה כלפי צפון קפריסין מונעת מאנקרה למצוא שימוש בשדות הגז הישראליים. היא מאבדת ספקית קרובה לחופיה, וגם לא משתתפת בסלילת צינורות תת-קרקעיים שיעבירו את הגז לאירופה (Reed 2017).

הסוגיה הצפון קפריסאית תמשיך להקשות על מדיניות החוץ הטורקית בשנים הקרובות. הפתרון האלגנטי לסוגיה היה יכול להיות כניסתה של טורקיה לאיחוד האירופי, ולאחר מכן "איחודו הטבעי" של האי. האפשרות הזאת אינה נראית באופק, כמו עצם חברותה של טורקיה בארגון הנחשק (Ercaan 2017).

יחסי טורקיה – האיחוד האירופי

לטורקיה היסטוריה של יחסים מורכבים עם האיחוד האירופי בכלל ועם חברותיה בפרט. היא מרתקת, אם כי מיותר לפרט את עשרות המלחמות ומאבק הציוויליזציות שהתנהלו מאז ימי הביניים עד העת החדשה. יש רק להדגיש, כי אירופה היתה מודל לחיקוי של מדיניות טורקית רפובליקנית מאז עידן אטאטורק, ואפילו עלייתה של המפלגה האסלאמית לשלטון בתחילת שנות האלפיים לא ביטלה את רצונה של טורקיה להתקבל לאיחוד כחברה מן המניין (Aydin-Düzgit and Tocci 2015).

ב-1987 פנתה טורקיה בבקשה רשמית של הצטרפות לקהילה האירופית. התשובה הרשמית נתנה ב-1989, ולפיה טורקיה היתה זכאית לחברות, אם כי חויבה לבצע רפורמות פוליטיות וכלכליות ולכן צירופה מצריך המתנה. עד 1990 "שמרה טורקיה טינה" למועצה האירופית, אם כי דאגה לזום איתה הסכמי סחר חופשי, תיאומי מכס ושאר הבנות המקילות על כניסת מוצרים טורקיים לשוק האירופי. ב-1995 התקבלה טורקיה רשמית ל"ארגון הסחר העולמי", כעבור שנה חתמו באנקרה על הסכם הצטרפות ל"איחוד המכס האירופי", ומ-1996 נהנתה טורקיה באופן רשמי ממעמד של שותפה פעילה בשוק האירופי המאוחד: מוצרי התעשייה והחקלאות שלה החלו לזרום ביתר חופשיות בתוך מדינות חברות האיחוד, ושולם עבורם לא בלירות טורקיות אלא במטבעות חוץ מוצקים. ב-1999 קיבלה טורקיה את התואר הרשמי של מועמדת מן המניין לכניסה לאיחוד. ב-2002 ו-2004 הכריזו פקידי האיחוד בפורומים השונים כי טורקיה ממלאת את כל הדרישות של המועמדת הפוטנציאלית. ב-2005 החלו באירופה לבחון את הבסיס החוקי הטורקי ולהתאימו לזה האירופי כדי להתחיל במשא ומתן הרשמי

להצטרפותה. ובכך מאז 2005 החלו הדיונים שהתקדמו עד 2016 והספיקו לגעת רק במחצית מכלל הנושאים שהוצהרו. המשא ומתן הושהה ביוזמת הפרלמנט האירופי על רקע חוסר ההבנות בנושא זכויות האדם ושלטון החוק בטורקיה (על רקע כינון השלטון האוטוריטרי של ארדואן ומעורבותו בדיכוי הכורדים).

הקדמה ארוכה זו המפרטת תאריכים ותהליכים, לכאורה מיותרים, נועדה להראות עד כמה התמשכה קבלת טורקיה לארגון, שלכאורה מעוניין בה רבות כל כך. חלפו שלושים שנה מאז פנייתה הרשמית של טורקיה, והיא טרם הצטרפה לאיחוד האירופי, ויש ספק רב אם בכלל תצטרף. כדי להבין עד כמה התהליך של כניסת טורקיה ארוך אפשר להשוות את ההיסטוריה שלה עם זו של שאר המועמדות, שכבר נהיו חברות מן המניין. כך למשל מהשלב של הגשת בקשה עד לקבלה הרשמית של אוסטריה נמשך התהליך כשבע שנים (1989–1995); ספרד – כעשור (1977–1986); פולין – כשמונה שנים (1997–2004) וקרוואטיה כ-11 שנה (2003–2013). המומחים לגאופוליטיקה היו תמיד סקפטיים בנוגע לכניסת טורקיה לאיחוד, עוד הרבה לפני השתלטות המפלגה האסלאמית על המדינה, וכינון השלטון האוטוריטרי של ארדואן (Tocci 2014). האמירה שנפוצה כבר עשרות שנים היא כי "טורקיה אומנם התארכה עם אירופה, אך החתונה כנראה לא תצא לפועל" (Paul 2015).

ואכן, החלום של טורקיה להיות חברה באיחוד האירופי הולך ומתרחק. הקשיים בהגעה לפתרון בסכסוך בקפריסין; השורה הארוכה של אמצעים אנטי-דמוקרטיים שנוקטת ממשלת טורקיה; ההתנגדות הגלויה של חברות מרכזיות באיחוד לכניסתה (לצד "אויבות היסטוריות", כגון יוון); הכחשתה של טורקיה את רצח העם הארמני וכן המשבר בתוך גוש האירו עצמו – כל אלה מטילים צל כבד על חברותה הפוטנציאלית של טורקיה באיחוד, לפחות כל עוד לא יחולו שינויים מהותיים במבנה הנוכחי של האיחוד (ערן ולינדנשטראוס 2015).

אינטרסים אירופיים וחששותיה של אירופה ברורים. אירופה מעוניינת בטורקיה כמעצמת חיץ שמגינה עליו מפני המזרח התיכון, כספקית ותחנת מעבר לחומרי גלם וסחורות. אולם שום מנהיג אירופי אינו מעוניין בארדואן – "הסולטן" הפופוליסטי שמדכא את המיעוט הכורדי; בוחש בסוריה ובעיראק תוך כדי תמיכה בארגונים מפוקפקים; וחשוב מכול – באירופה כלל לא רוצים באוכלוסייה מוסלמית כה גדולה שתנוע באופן חופשי בין מדינות האיחוד, ותהיה רשאית לעבוד ואף זכאית לכל הזכויות הסוציאליות הנלוות.

מנהיגי המפלגה האסלאמית הבינו כי טורקיה אינה רצויה באיחוד, ויהיה קשה ביותר להכניסה לתוכו בכוח. כל זה אינו מונע מאנקרה לנהל דיפלומטיה מתוחכמת מול קברניטי האיחוד, לבקש ולקבל הטבות במישור הכלכלי והגאופוליטי: להשתמש בלובי הטורקי בגרמניה; להפעיל לחץ בעזרת פליטים סוריים ושאר המהגרים שיכולים דרך טורקיה לזלוג למדינות האיחוד (Ata 2017). בו זמנית, לכאורה, טורקיה ממשיכה להתרחק מאירופה, זאת כיוון שהיא מרבה

ברטוריקה פוגענית באיחוד האירופי, בחברותיו ובמוסדותיו, מגנה אותו בגין האנטי-דמוקרטיה שלו, רדיפתו את הטורקים, הערבים או את האסלאם בכלל. אין לשכוח כי רטוריקה זו משמשת את אנקרה להשגת מטרות פופוליסטיות-תעמולתיות בזירה הפנימית (איחוד החברה מול איום אירופי) והמזרח-תיכונית (עמדתה הפרו ערבית לכאורה של טורקיה לעומת שכנותיה המערביות) (Çandar 2017).

למרות הרטוריקה הלוחמנית שמשמיע ארדואן נגד המערב הוא מבין היטב כי מדינתו זקוקה לאיחוד, שכן התלות בו גדולה מדי. די להתעדכן בטבלאות יצוא-יבוא כדי להבין זאת – שוק אירופי, תיירות, חברות בנאט"ו, ההשקעות הרבות – שום מדינה במזרח התיכון, אפילו לא סעודיה ומדינות המפרץ ואפילו סין הענקית, שלא לדבר על רוסיה החלשה, לא יחליפו את אירופה למשק הטורקי, וכפועל יוצא מזה לא ישמרו על יציבותה החברתית והפוליטית. חוקרים שניתחו את מצב הקשרים טורקים-אירופים מנקודת מבט פרגמטית (כלומר בהתעלם ממניעים לא הגיוניים, לכאורה, במישור הדתי או האידאולוגי-פופוליסטי) במידת זהירות גדולה, חוים כי היחסים בין טורקיה לאיחוד ינומלו. בסופו של דבר טורקיה כן תיהנה מחברות באיחוד בצורה כלשהי. עם זאת, התהליך המיוחל עלול להימשך עד 15 שנים, ובד בבד אין לשכוח מתסריטים אופטימיים פחות של ניצחון חוסר היגיון כלכלי וגאופוליטי על הצרכים הממשיים של טורקיה (Haferlach et al. 2017).

יחסי טורקיה – איראן

פרס השיעית בשלטון השאח'ים והאימפריה העות'מאנית הסונית לא נמצאו במצב מלחמה מאז תחילת המאה ה-19, והצליחו לנהל קשרי מסחר ויחסים דיפלומטיים תקינים. תמונה דומה נצפתה במאה ה-20 – שתי המדינות בחרו בכיוון התפתחות מערבית; שקדו על מודרניזציה מבלי לערב במדיניותן שיקולים דתיים; ובמידת האפשר, תמכו בצד המערבי במסגרת המאבק הבין-גושי שניהלו ארצות הברית וברית המועצות. אומנם מאז המהפכה האסלאמית באיראן היחסים התקררו משמעותית. הסיבות לכך ברורות: חברותה של טורקיה בנאט"ו ותמיכתה ב"שטן הגדול" (ארצות הברית), וזאת לצד ידידות ושיתוף פעולה צבאי ולא רק צבאי עם "השטן הקטן" (ישראל). לכך אפשר להוסיף את הגישה האנטי-קלריקלית המופגנת של אנקרה לעומת אידאולוגיה דתית מגובשת היטב של טהרן. המדינות לא ניתקו את היחסים ושמרו על קשרי מסחר, אם כי הם לא היו בממדים גדולים. שתי המעצמות לא התייחסו אחת לרעותה כאויבות, אך גם היו רחוקות מלהיות ידידות (Akbarzadeh and Barry 2017).

התחממות ניכרת ביחסים נרשמה לאחר עלייתו של ארדואן ומפלגתו לשלטון, ואירעה על בסיס העסקאות הכלכליות הרווחיות לשתי המדינות. הסנקציות המערביות שהוטלו על איראן הקשו עליה רבות, מחסור במטבע זר נהיה אקוטי, והיא היתה מנועה מלמכור באופן חופשי את

הנפט והגז שלה תמורת דולרים. הגבול המשותף עם טורקיה והרצון של אנקרה לגרוף רווחים קלים הובילו לעסקה הידועה בכינויה "זהב תמורת נפט". איראן מכרה את מקורות האנרגיה שלה לטורקיה תמורת לירות טורקיות, ולאחר מכן המירו אותן בזהב טורקי שלבסוף עשה את דרכו לאיראן. מובן שבגין עסקה זו זכתה טורקיה פעמיים – היא גרפה עמלות תמורת ההמרה וגם לעיתים קרובות הכתיבה את המחיר הנמוך יחסית של נפט וגז שרכשה. אולם בעניין זה ידעו בטהרן להתמקח, ולא החמיצו הזדמנויות לחייב את אנקרה הרבה מעבר למה שהוסכם.

הנשיא ארדואן ניסה למצב את עצמו כמתווך במשא ומתן בין המעצמות לאיראן בנושא הגרעין בשנת 2010. גם במקרה זה אילו היתה העסקה מתממשת היה רווח בלתי מבוטל לאנקרה. הצעת טורקיה לאחסן בשטחה את החומר הגרעיני האיראני היתה יכולה לקדם את טורקיה גם מהבחינה הגאופוליטית, ואולי לתת לה כרטיס כניסה למועדון המדיניות הגרעיניות. הידרדרות היחסים בין טורקיה לישראל על רקע "משט מרמרמה" באותה שנה תרמה את חלקה לעוד התקרבות בין טהרן לאנקרה. בנוסף לשגשוג יחסי מסחר החל שיתוף פעולה מודיעיני, ונפוצה תמיכה הדדית בפורומים בינלאומיים שונים.

גם אירועי "האביב הערבי" התקבלו בברכה בשתי המדינות – גם טורקיה וגם איראן שמחו על המהפכות במצרים ובטוניס. עם זאת, בשאר החזיתות נמצאו טהרן ואנקרה במחנות מנוגדים. טורקיה, שזכתה באספקת נפט שוטפת מלוב, לא היתה שבעת רצון מהאגדרלמוסיה שהתחוללה במדינה זו לאחר הפלת שלטונו של קדאפי. ובתורה, איראן התנגדה נחרצות להפלת השלטון של אסד בסוריה, בעוד שבאנקרה תמכו בגלוי במתנגדי שלטונו.

סוריה היא שגרמה משמעותית להרעת היחסים בין המעצמות האזוריות. הן ניצבו זו מול זו וניהלו מאבק מורכב, אם כי לא ישיר אלא בעזרת צבאות ומיליציות שחימשו, אימנו וסיפקו להם חיפוי. משטחה של טורקיה זרמו לסוריה לוחמים סונים קיצוניים מכל רחבי העולם. איראן בתורה העמידה לרשות סוריה את כוחות החיזבאללה לצד חיילי משמרות המהפכה ושכירי חרב שיעים אחרים. נשיאי שתי המדינות השמיעו לא אחת האשמות וגידופים הדדיים בנושא הסורי ולא רק סורי. בטהרן ביקרו את ארדואן על שאיפותיו האוטוריטריות ועל תמיכתו במערב. באנקרה יצאו נחרצות נגד מעורבות איראנית בענייני עיראק ותימן, במיוחד לאחר הידוק היחסים בין טורקיה לסעודיה.

אולם האשמות לחוד ועסקים לחוד – קשרי המסחר בין המדינות אומנם ניזוקו, אך לא נותקו ואף עשויים לגדול משמעותית. זה אפשרי בעקבות הסרת הסנקציות מאיראן. ב-2012 סחר המדינות בכ-22 מיליארד דולרים (שיא העסקה "נפט תמורת זהב"). מאז ירד היקף המסחר עד לרמה של כ-10 מיליארד דולרים ב-2015, אך יש תכנון לשקם את היקפיו ל-30 מיליארד דולרים.

למרבה האירוניה, בטהרן נהנים בעקיפין מהשלטון האוטוריטרי של ארדואן בטורקיה. בראש ובראשונה עליית המפלגה האסלאמית לשלטון במדינה החילונית מוכיחה, לכאורה, את נכונות הגישה האיראנית המסורתית של השתלטות האסלאם על המערכת הפוליטית, ואף "יצוא מהפכה" לשכנותיה. איראנים תמכו חד-משמעית בארדואן בעת ניסיון ההפיכה הצבאית הכושלת נגדו ב-2016, שכן הפלתו היתה משרדת כישלון של הרעיון האסלאמי. כמו כן, למרות היותו "סוני-קיצוני" מדיניותו בנושאים החשובים לאיראן ידועה, ואם לא משרתת את רצונם של האייתולות אז לפחות צפויה. טורקיה מונעת הקמת כורדיסטן, ומדכאת את רוב תנועותיהם ופלגיהם הפוליטיים והצבאיים, ובכך מגינה בעקיפין על שלמותה הטריטוריאלית של איראן. התפרקות המדינה הטורקית וביתורה לחלקים יכולים לשמש דוגמה למיעוטים הרבים של איראן (אזרים, ערבים, כורדים ועשרות קטנים יותר). הדרך הקשה שנוקטת אנקרה בבדלנים משחקת לטובת טהרן בסוגיות תעמולתיות בזירה הפנימית, ובאלו הדיפלומטיות בזירה הבינלאומית. כך בטהרן דאגו להאשים את המערב בניסיון ההפיכה בטורקיה, מה שלכאורה מוכיח את הפעילות העוינת של ארצות הברית נגד מעצמות אסלאמיות שמתנגדות לדרכה הגאופוליטית. היחלשות הקשר בין טורקיה לבעלת בריתה האמריקנית אף היא מטיבה עם איראן בחזית הסורית – אם תצמצם אנקרה את שיתוף הפעולה הצבאי עם האמריקנים, ותאסור עליהם להשתמש בבסיסה במאבק בסוריה יגדלו הסיכויים להישרדות משטרו של אסד ואחזקת הציר איראן-סוריה-לבנון (2016).

כיום מצבו של הציר השיעי טוב יותר מאי פעם – כוחותיו של אסד בסיוע איראן כבר הגיעו לגבול סוריה-עיראק ומסוגלים לאיים גם על ירדן. בטהרן מעוניינים שטורקיה לא תתערב בנעשה, ולא תמנע הקמת רצף שיעי מאיראן עד לבנון, שאותו כנראה אפשר להשיג תוך הבסת דאעש (Al-Khalidi 2017a).

לטהרן אין דרכים רבות להשפיע על אנקרה חוץ מאלו הצבאיות בחזית הסורית. הראשונה מסוגלת לכאורה לאיים בנושא הגז שהיא מספקת לה, אך טורקיה יכולה לסרב לחלוטין לגז האיראני, לרכוש דווקא את הגז הרוסי, ובתגובה לסגור בפני איראן את אפשרויות המעבר בשטחה. האייתולות מסוגלות לשחק בקלף הכורדי, אבל זה יכול לאיים גם על איראן עצמה. בטהרן מבינים כי מדיניות החוץ האופורטוניסטית של אנקרה יכולה להזיק לאיראן מאוד, שכן טורקיה בוחשת בכל החזיתות, ומנסה לרקום קשרים רווחיים עם כל שחקן גאופוליטי, כולל עם רוסיה וישראל. עם זאת, הנושא הכואב ביותר לאייתולות הוא ההתקרבות בין טורקיה לסעודיה ומדינות המפרץ, והחזית האחידה שיצרו כדי לבלום השתלטות איראן על תימן, לבנון ועיראק, כמו גם כדי לגרום להפלת משטרו של אסד בסוריה. הדבר טרם קרה ודווקא באביב 2017 נראה שאיראן היא המנצחת.

כך או אחרת, אף אם יושג בסוריה השקט (לא חשוב לפי איזה תסריט), ויימשכו היחסים הזהירים בין איראן לטורקיה במתכונת של "לא אויבות ולא ידידות", עדיין לא תתבטל היריבות האסטרטגית, ולא רק במישור המאבק "שיעי-סוני", אלא גם בכל הקשור בהשפעה כלכלית וגאופוליטית על המזרח התיכון ואף על אזורים מעבר לגבולותיו.

יחסי טורקיה – מצרים

בהיסטוריה של מצרים כתוב פרק שהחזיק מעמד כ-400 שנים, שבו היתה מצרים חלק מהאימפריה העות'מאנית. המורשת הטורקית הקולוניאלית (הלא-מחמיאה בלשון המעטה) לא נשכחה במצרים. כמו כן בשנות ה-50-70 של המאה ה-20 היו שתי המדינות שייכות למחנות יריבים. עד אמצע שנות ה-70 היתה מצרים בת-חסותה של ברית המועצות, ואילו טורקיה היתה חברה בנאט"ו והיתה בעלת בריתה המוצהרת של ארצות הברית.

במישור הפוליטי-מדיני המודרני התהדקו היחסים בין המדינות בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-20, שעה ששתיהן הנהיגו מדיניות חוץ פרו-מערבית, אך בעיקר חיפשו אפשרויות למנף את התפתחותן הכלכלית. עבור טורקיה משמשת מצרים שער לשוקי אפריקה ומדינות המפרץ, וטורקיה מסוגלת לשמש את מצרים לשווקים של מזרח אירופה ואסיה התיכונה. לצד זה בלטה התחרות בין השתיים על מעמד המדינה הסונית המובילה באזור. המגמה הזאת נשמרת למרות תהפוכות פוליטיות בשתי המדינות.

לאחר עליית האסלאם בטורקיה, אירועי "האביב הערבי", הפלת מובארכ, עליית שלטון האחים המוסלמים וסיומו בקיץ 2013, התפיסה של השלטון על ידי א-סיסי ובחירתו לנשיא נמשכים קשרים בין אנקרה לקהיה, אם כי הם "קפואים" כיום, בלשון המעטה. בינתיים שום אמצעי גישור לא הצליחו להחזיר אותם לרמה שהיתה לפני התמיכה הפומבית של אנקרה בניצחון "האחים המוסלמים" במצרים (Idiz 2015).

בשנת שלטונם של האחים המוסלמים במצרים נוהלו יחסים חמים ביותר בין הנשיא מורסי למקבילו הטורקי – ארדואן. טורקיה האסלאמית שנחלה כישלון חרוץ במדיניות ה"אפס סכסוכים", ונקלעה למאבקים עם סוריה וישראל, מצאה במצרים שותפה לדרך. "הרומן" בין השניים בא לידי ביטוי בשיתוף פעולה פוליטי ואפילו צבאי. כך למשל, באוקטובר 2012 התקיים תמרון טורקי-מצרי משותף בים התיכון, ומצרים העניקה גיבוי מלא למדיניות אנקרה בעניין הסורי. נשיא מצרים, מורסי, ראה בעמיתו הטורקי, ארדואן, מודל לחיקוי. עם הפלתו של מורסי גינו במצרים את התמיכה הטורקית בו, כמו גם את הניסיונות החוזרים ונשנים של טורקיה להתנגד למשטר הצבאי המצרי, ולאחר בחירתו הרשמית של א-סיסי גם זה הנשיאותי החדש. עד היום ארדואן אינו מכיר בחוקיותו של הנשיא המצרי המכהן, א-סיסי. אנקרה האשימה את

מצרים בבגידה באינטרסים ערביים, בין היתר בניסיון לדכא את הפלסטינים בעזה, במניעת מתן סיוע לרצועה ובתמיכה ב"מצור הישראלי".

בתמורה התנגדה קהיר באו"ם לכניסתה של טורקיה למועצת הביטחון של הארגון. המחלוקת באה לידי ביטוי לא רק בתחום הדיפלומטי-תקשורת-תעמולתי: כך בוטלו תמרונים ימיים משותפים, וקהיר אף אסרה על טורקיה להשתמש בטרמינלי המכולות שלה לשם המסחר המשגשג בין טורקיה למדינות המפרץ. יתרה מכך, במצרים שמחו מאוד על ניסיון ההפיכה נגד ארדואן ב-2016, ואף בכלי התקשורת הרשמיים מיהרו לחגוג מוקדם מדי. ארדואן קיבל עוד רמז על כך שתמיכתו ב"אחים המוסלמים" לא נשכחה, ושבהקיר שומרים לו טינה.

מכאן אין להסיק כי הניסיונות להתקרבות בין שתי מעצמות אזוריות אלה לא יימשכו. כנראה, האינטרסים הכלכליים המשותפים יסייעו ליישר את ההדורים בין הצדדים. ואכן, לא מיהרו בקהיר ובאנקרה לנתק את הקשרים הכלכליים, אם כי הם ניזוקו ביותר אחרי העלייה המשמעותית שחלה בתקופת הנשיא מובארק. יחסי המסחר בין המדינות צמחו מהיקף סחר של 727 מיליון דולר בשנת 2005 לכ-3 מיליארד בשנת 2009. ב-2011 הגיע היצוא של מצרים לטורקיה ל-1.4 מיליארד דולרים, ואילו היבוא הסתכם בכ-2.7 מיליארדים. לאחר הדחת מובארק הגיעו ההשקעות הטורקיות במצרים לכמיליארד וחצי דולרים. יותר מ-300 חברות טורקיות העסיקו יותר מ-50 אלף פועלים מצרים שעבדו בענפי הטכנולוגיה, החשמל, ההובלה הימית ועוד. לאחר הפלת הנשיא מורסי נסגרו עשרות מפעלים טורקיים במדינה, ועשרות אלפי מצרים שעבדו בהם פוטרו. ההשקעות הטורקיות לא נעצרו אך צומצמו, ונוהל אחריהן פיקוח קפדני כדי שלא ישמשו את מתנגדי המשטר של א-סיסי. כיום מאזן המסחר וההשקעות חוזרים לרמה שהיתה לפני "האביב הערבי", ואף חוצים אותה. ההשקעות הטורקיות בכלכלת מצרים משוערות בכ-5 מיליארד דולרים ב-2016 וב-2017 ישנן תוכניות להכפיל אותן. היצוא המצרי לטורקיה הסתכם ב-2016 ב-1.2 מיליארד דולרים, בעוד שטורקיה סיפקה למצרים תוצרת בשווי יותר מכפול מזה – ב-2.7 מיליארד דולרים. הטורקים מתעניינים לפתוח מחדש את המפעלים שנסגרו, ומתכננים להקים אזורי תעשייה חדשים לחופי הים התיכון והים האדום (Hassan 2017).

אי אפשר לשער מתי תחול נורמליזציה פוליטית בין המדינות, ואם תכיר אנקרה רשמית בא-סיסי. מה שברור בהחלט הוא שהניסיונות לתווך בין המדינות והצלחת המהלך נמצאים בידיהם של האמריקנים ובעיקר הסעודים (וינטר ולינדנשטראוס 2016). בעזרת נדיבותן במישור הכלכלי ותמרונים מתוחכמים בזירה הדיפלומטית הן אולי תוכלנה ליצור מחנה סוני מגובש דיו כדי להילחם באיום המשותף של התפשטות ההשפעה האיראנית באזור, בנוסף לאיום המוחשי של טרור אסלאמי קיצוני, בדגש על דאעש.

יחסי טורקיה – סעודיה ומדינות המפרץ

טורקיה הלא-קלריקלית עם שלטון רפובליקני ועם מדיניות חוץ שלא בהכרח התערבה בעניינים ערביים (חוץ מהנושאים הכלכליים, כגון נפט, או השליטה במי הפרת והחידקל), היתה רחוקה מאינטרסים גאו-פוליטיים סעודיים, וגם לא התעניינה בממלכה התאוקרטית. חרף קרירות פוליטית זו התפתחו היחסים הכלכליים בין המדינות. ההשקעות והמסחר הגיעו למיליארדי דולרים בשנה. בעשור הראשון של שנות האלפיים פעלו בטורקיה כ-800 חברות סעודיות לעומת כ-200 טורקיות בסעודיה. אלו האחרונות גלגלו כ-17 מיליארד דולר בשנה.

החשש הסעודי מטורקיה התעורר לאחר עלייתה לשלטון של "מפלגת הצדק והפיתוח" ומנהיגה החדש של המדינה ארדואן. לכאורה, שלטון בעל סממנים אסלאמיים-סוניים ברורים היה אמור לשמח את ריאד. אולם טורקיה בהנהגת ארדואן ייחסה לעצמה תפקיד גאופוליטי, תרבותי ודתי חשוב בעולם הערבי, שקרא תיגר על עליונות סעודית. הקושי ביחסים הורגש במיוחד עם פרוץ אירועי "האביב הערבי", שבהם תמכה טורקיה ב"כוחות הדמוקרטיים המפילים משטרים רודניים מיושנים" (Ataman 2012).

הסעודים שמחו כאשר הטורקים פעלו להפלת השלטון הפרו-איראני של הנשיא אסד בסוריה. עם זאת תמיכה טורקית ב"אחים המוסלמים" שהפילו את הנשיא מובארכ והעלו לשלטון את הנשיא מורסי הדליקה בריאד נורה אדומה. ההתקררות ביחסים נמשכה עד 2015. מאז השכילו בריאד להבין כי טורקיה בתור מעצמה אזורית העומדת לצידה חשובה לה עד מאוד, במיוחד על רקע התחזקות איראנית בסוריה, בלבנון ובתימן. וגם באנקרה הבינו כי ללא סיוע כלכלי של סעודיה ומדינות המפרץ תתקשה כלכלתה להתמודד מול המשבר הפיננסי. כמו גם תמיכה של בית המלוכה הסעודי ושל המנגנון הדתי שעומד מאחוריה המסוגל לשמש את המפלגה האסלאמית למטרות פוליטיות-תעמולתיות פנימיות.

בסדרת ביקורים הדדיים שאירעו ב-2015–2016 שיקמו שתי המדינות את היחסים ביניהן. ישנם סימנים לעריכת ברית אסטרטגית בין המדינות (Farasin 2016). כיום טורקיה תומכת בסעודיה ומציגה את עצמה כמגינה על העולם הסוני, לא רק מאיראן השיעית אלא אפילו מהמערב הנלחם לכאורה באסלאם. סעודיה צידדה בארדואן בעת ניסיון ההפיכה הצבאית נגדו, ודאגה לעצור ולהסגיר לטורקיה אישים שהיו חשודים בניסיון ההפיכה. קרנות סעודיות לצד אלו של מדינות המפרץ התעניינו בתעשייה ובחקלאות טורקית, ויזמו שיתוף פעולה חסר תקדים עם תעשיותיה הצבאיות. שיחות חשובות בין המדינות, כנראה, מתנהלות בנושאים הקשורים לצינורות הנפט שיעברו פוטנציאלית בתחומה של טורקיה ויחלישו את איראן ורוסיה.

שיתוף הפעולה בין סעודיה לטורקיה יימשך וצפוי להשתדרג אף יותר, כל זאת אם בווישינגטון ימצאו לנכון כי הברית הטורקית-סעודית עשויה להיטיב עם התפיסה הביטחונית החדשה

שמעצב הנשיא טראמפ. אפילו אם לא יצליחו האמריקנים באיחוד של כלל העולם הסוני מול האיום האיראני, סביר להניח שהיחסים בין המדינות ינועו סביב אינטרסים משותפים: כלכליים (יצוא, יבוא, צינורות), דיפלומטיים (תמיכה הדדית בפורומים בינלאומיים) וצבאיים (לחימה בקיצוניים בסוריה ועיראק).

יחסי טורקיה – סין

היחסים הרשמיים בין טורקיה לסין מוסדו רק בשנת 1971, לאחר הכרתה הרשמית של ארצות הברית בסין הקומוניסטית. קודם לכן טורקיה כחלק מנאט"ו שיתפה פעולה עם עמדתו העוינת של המערב כלפי מעצמה אסייתית זאת, ואף נטלה חלק פעיל בלחימה נגדה (במלחמת קוריאה). אפילו אחרי ההכרה הרשמית דשדשו היחסים בין המדינות. רק לאחר אמברגו שהטילו על טורקיה בעקבות פלישתה לצפון קפריסין, וסירובן של חברותיה לנאט"ו למסור לה נשק למלחמה בכורדים, היחסים התחילו לקרום עור וגידים. בייג'ין סיפקה לאנקרה מספר טכנולוגיות ארטילריות לצד אלו הקשורות בטיילים בליסטיים בעלי טווח קצר. בשנות ה-90, עם תום המלחמה הקרה, המשיכו היחסים להתפתח בעצלתיים. לכך גרם בין היתר חוסר האמון בין המדינות בכל הקשור בנושא האויגורי – המיעוט שהביע רצונות בדלניים בולטים ולכאורה נהנה מהדוקטרינה שגיבשה אנקרה בזמנו – של כינוס כלל העמים הטורקיים תחת חסותה. עוד סיבה היתה אי-שביעות רצון של טורקיה מהשלכה עקיפה של התפתחות כלכלית סינית מהירה. תוצרת סינית זולה הזיקה לתעשיית הטקסטיל הטורקית שלא יכלה להתחרות בהוצאות הנמוכות ביותר לכוח העבודה הסיני, ובפלישת מוצריה לכלל שוקי העולם. בעקבות זאת ירד משמעותית ייצור ויצוא הטקסטיל והבגדים של טורקיה. גם קשרי המסחר בין המדינות שגדלו משמעותית בשנות האלפיים היטיבו בעיקר עם בייג'ין. הם באו לידי ביטוי במיוחד בגידול היבוא של טורקיה מסיין.

אכן, בהתבוננות ביחסים בין שתי המדינות אפשר לראות כי בייג'ין היא הנהנית העיקרית מהם, הן גאופוליטית והן כלכלית, בעוד שטורקיה אומנם מרוויחה מהשקעות סיניות, אך בפועל מאבדת עצמאות בחלק מהתחומים הרגישים הנוגעים לביטחונה הלאומי (כגון יחסים עם חברים לברית נאט"ו ותשתיות הקריטיות של טורקיה). הפרובוקציות של אנקרה כלפי סין אינן מסוגלות להחזיר את מאזן הרווח מהיחסים לטובת אנקרה.

שיתוף הפעולה בין המדינות מתבטא במאבק נגד טרור אסלאמי קיצוני. אולם העמדה הטורקית כלפי אויגורים אינה חד-משמעית. נציגים לא מעטים של המיעוט הזה מצאו את עצמם לוחמים לצד דאעש ושאר כוחות קיצוניים בכל האתרים החמים במזרח התיכון, בדגש על סוריה, אך טורקיה אינה נוהגת להסגיר את הבדלנים האויגורים משטחה לסין (Clarke 2017). יתרה מכך, בציבור הטורקי (כנראה בתמיכה שקטה של השלטונות) דואגים לחמם את

"הסוגיה האויגורית", אולי כדי להעלות את חשיבות טורקיה עבור סין, או בשביל לרצות את הקהל הטורקי בעוד יוזמה גאופוליטית פופוליסטית. כך למשל ביולי 2015 פרצו מול השגרירות הסינית באיסטנבול מהומות על רקע שמועות ששלטונות סיניים מנעו מאויגורים את מצוות צום הרמדאן.

סין מתעניינת בתעשיית הנשק הטורקית, ממשיכה לספק לה מוצרים וטכנולוגיות, ורואה בטורקיה צרכנית של טכנולוגיות גרעיניות. לצד זה מנסה בייג'ין בעזרת טורקיה לחשוף את יכולותיה של ברית נאט"ו והטכנולוגיות שלה. סין מביעה נכונות לתמרונים צבאיים משותפים עם טורקיה (מה שמרגיז את הפיקוד הבכיר של הברית הצפון אטלנטית). חשיבות רבה רואה סין בחלק מ"דרכי המשי" החדשים שעוברים בשטחה של טורקיה ובתשתיותיה התחבורתיות (ימיות ויבשתיות גם יחד (איור 22)). מבחינת סין מסילות הברזל, הכבישים, הצינורות והנמלים של טורקיה יכולים לשמש חלופה טובה הרבה יותר לאלו של רוסיה. כמו גם השפעתה של טורקיה על ה"סטניות" ו"השפה המשותפת" שבה הן מדברות מוסיפות לטורקיה "נקודות" במשחקים הגאופוליטיים הסיניים באסיה התיכונה (לביא ולינדנשטראוס 2016).

איור 22: מסלול "דרכי המשי" העיקריות של סין

לשתי המדינות כמה מכנים משותפים בראייתן את העולם המערבי: שתיהן משתמשות אידאולוגית ב"איום האימפריאליזם" ומרבות ברטוריקה של גינוי המערב. כל זה לשם ליכוד החברה שלהן והצבת איום גאופוליטי ברוח, שלכאורה, מאיים על ביטחונן הלאומי או חוסנן החברתי. טורקיה משתמשת בהידוק היחסים עם סין כדי להוכיח את חשיבותה הגאופוליטית לארצות הברית, אם זו תחליט להקטין את הסיוע שלה למשטר הטורקי ולהסיר את גיבויה בזירה הדיפלומטית, צבאית או הכלכלית (Lerner 2017).

הידוק היחסים וכנראה הגברת התלות של טורקיה בסין עומדים להימשך בשנים הקרובות. גם בעניין זה אפשר למצוא יתרונות לאנקרה ולסביבתה. פרויקטים תחבורתיים שבהם משתתפת סין יכולים לקרב לא רק את סין לטורקיה, אלא גם את מדינות המזרח התיכון ומרכז אסיה אליה. בכך תוכל טורקיה לחסוך בהשקעותיה, ודווקא לספק פרנסה לעובדיה. מובן שתשתיות משופרות ייטיבו בכל הקשור במסחר האזורי שמנהלת טורקיה, שלא לדבר על זה הגלובלי.

יחסי טורקיה – רוסיה

ליחסים המתוחים בלשון המעטה בין רוסיה לטורקיה (החל מקודמיהן ההיסטוריות – האימפריה העות'מאנית מחד גיסא, והאימפריה הרוסית וברית המועצות מאידך גיסא) יש היסטוריה ארוכה ונסיבות מגוונות: דתיות, כלכליות וגאופוליטיות. לא מן הנמנע כי חלק מהחוקרים מייחסים את המטען ההיסטורי העשיר הזה למאבק המתקיים כרגע בין מוסקבה לאנקרה, בין היתר בנושא הסורי (Gökerand Gürson 2017). אולם אין טעם להיכנס להיסטוריה עמוקה ולציין עשרות מלחמות והסכמים רבים אף יותר בין המדינות, שכן כיום הם משמשים רק את הדיפלומטים ומערך תעמולתי, בעוד שאינטרסים אמיתיים המעצבים את היחסים בין השתיים נמצאים במישור הרבה יותר מוחשי. הצרכים הריאליים ולא אלו ההיסטוריים הם הקובעים את היחסים בין המדינות (Ekinci 2017).

לאחר התפרקות ברית המועצות נרקמו בין שתי המדינות יחסי ידידות שבאו לידי ביטוי בקשרי מסחר ענפים. העוינות מתקופת "המלחמה הקרה", חברותה של טורקיה בנאט"ו, השפעתה על עמים טורקיים, תמיכתה באזרבייג'ן לעומת העמדה המנוגדת של רוסיה והתייצבותה מאחורי ארמניה וכל שאר הסוגיות שהאפילו על קירוב בין המדינות, כל אלה התגמדו יחסית לנוכח רווחים כלכליים מהמסחר, תירות והובלת הנפט והגז לטורקיה או בשטחה לאירופה. אין להסיק מכך ששתי המעצמות לא ניהלו מדיניות חוץ שונה ופעלו מאינטרסים שונים. עם זאת, במיוחד משנות האלפיים היתה הבנה מוחלטת בין משטרו של פוטין לזה של ארדואן. בהתנהגותן ביזרה הפנימית והבינלאומית קל הרבה יותר למצוא קווי דמיון מאשר שוני: אותן שיטות, אותו אופרטוניזם, אותו סוג של כיסוי אידאולוגי-תעמולתי-גאופוליטי. שניהם בנו משטר אוטוריטרי בעזרת פופולזם; ניזונו מלגיטימציה דתית של ממסדים דתיים שטיפחו; השתיקו אופוזיציה; הנהיגו צנזורה; נלחמו נגד הבדלנים המקומיים באכזריות; קידמו מדיניות חוץ אימפריאלית המבוססת על גישות גאופוליטיות "אירו-אסייתיות" ("הצומת בין היבשות", "ציוויליזציה מיוחדת המשלבת בין אירופה לאסיה" וכדומה) והשתמשו בטרוריקה אנטי-מערבית. כל זה לצד רצון להיות חלק מהמערב וליהנות מפירות הציוויליזציה האירופית.

היחסים התקררו מאז פרוץ "האביב הערבי", אך ניזוקו במיוחד על רקע התערבותה של רוסיה במלחמה בסוריה לצידו של הנשיא אסד הנתמך באיראן. באנקרה לא שמחו מהמשך הישרדותו

של אסד ומצאו לנכון למצב את טורקיה בתור מתנגדת גורפת למהלכים של מוסקבה הפרו-שיעית, ובכך לזכות בתמיכה של העולם הערבי-סוני, וגם לשמור על אחזקותיה הכלכליות במדינה הזו. בו זמנית קיוו באנקרה להמשיך ביחסי מסחר מול מוסקבה ובמיוחד במיזמים משותפים להובלת מקורות האנרגיה. ברוסיה היו מעוניינים בתסריט שונה – גם הם תכננו להמשיך בקשרים כלכליים, אך דווקא ייחסו לזירה הסורית חשיבות גאופוליטית וכלכלית לא מעטה, וזאת לצד קידום האינטרסים בזירה הפנים-רוסית.

ייתכן שפוטין פחד מגורלו של קדאפי או אסד אם משהו דומה ל"אביב הערבי" היה פורץ ברוסיה. אין לשלול את האפשרות שמלחמה של רוסיה באזור היתה מופנית נגד אותם סלפים-והאבים קיצוניים שהיא נלחמה מולם בקווקז בשנות ה-90 והאלפיים של המאה ה-20 (שתי מלחמות צ'צ'ניות ומאבק בטרור האסלאמי שנמשכים עד היום). לא פחות חשובה היא המלחמה בסוריה שהסיטה את תשומת הלב ממדיניות הפנים הרוסית הכושלת; מהמסבר הכלכלי העמוק שהתחיל עם סיפוח חצי האי קרים; מסנקציות מערביות ומהמאבק הבלתי-גמור בדרום מזרח אוקראינה, לזירה חדשה – רחוקה מרוסיה (Parker 2015). יתרה מכך, כנראה מדובר בהיגיון פשוט – ספקי הנפט והגז מהמזרח התיכון, כגון נסיכויות המפרץ, סעודיה, עיראק או קטאר הן המתחרות של רוסיה. בשטחה של סוריה עובר הנתיב העיקר לצינורות הנפט, אלו הקיימים ואלו הפוטנציאליים שיחברו את הלקוחות העיקריות של נפט וגז (מדינות אירופה) לספקיותיהן במפרץ הפרסי (Aboultaif 2016). אם תשלוט רוסיה בסוריה לא ייסללו ולא יתפקדו הצינורות הפוטנציאליים הללו, ופרויקטים רוסיים דווקא כן ימשיכו לתפקד, וביניהם גם זה המשותף לטורקיה ורוסיה.

התוכניות השתבשו לשני הצדדים. סוריה הפכה לסלע המחלוקת שמוסקבה ואנקרה אינן מסוגלות להתגבר עליו עד עצם היום הזה (Ibryamova and Kara 2017). הפלת מטוס קרב רוסי וחוסר הנכונות של ארדואן להתנצל הובילו ל"צעדי ענישה" מצד רוסיה. בנוסף לרטוריקה לוחמנית, גינויים, הגברת פעילות צבאית רוסית בסוריה, הכרזות בתקשורת על התמיכה ברצונותיו של העם הכורדי להגדרה עצמית, התזכורים בפורומים השונים על אודות "השואה הארמנית" והאשמת טורקיה בכך – כל אלה התבטאו גם במישור הכלכלי: הופסקו השקעות רוסיות במדינה; נאסר על חברות תיירות רוסיות למכור חבילות נופש לטורקיה; ביטלו במוסקבה באופן חד-צדדי את ההיתר להיכנס לשטחה מטורקיה ללא אשרות כניסה; הוגבלה משמעותית מכסת "עובדים זרים" מטורקיה ממנה סבלו בעיקר אנשי עסקים טורקים שניהלו ברוסיה מיזמי בנייה גדולים; עוד אנשי עסקים מצאו את עצמם ברשימות השחורות, כי נאסר עליהם לעסוק בתחום תעשיית עץ ומלונאות; הושמעו איומים בנושא הפסקת הזרמת הגז הרוסי לטורקיה דרך "הזרם הכחול" (אם כי כנראה הם לא גדלו מעבר לאיום, שכן יצאו גז סיפק לרוסיה את מרבית ההכנסות לתקציב, בייחוד לנוכח ירידת מחירי הנפט והגז שחלו מ-2014). עם זאת, הוצהר על עצירת פרויקט משותף של צינור הגז "הזרם הטורקי"

(Devitt et al. 2016), שעל הקמתו הוסכם עוד ב-2014 והוא היה אמור להעביר לטורקיה כ-63 מיליארד מ"ק גז בשנה. חלקו הגדול היה אמור לשמש את הלקוחות האירופיים של רוסיה, בעוד שטורקיה היתה מקבלת כרבע מכלל הספקו (16 מיליארד מ"ק). עוד כללו הסנקציות הרוסיות איסור יבוא מוצרים חקלאיים טורקיים של פרחים, עופות, פירות וירקות (בדגש על עגבניות).

התגובה הטורקית היתה גורפת פחות, אך כואבת והיא לא הסתכמה רק במישור הכלכלי. בטורקיה הטילו מס על חיטה, סוכר ושמן מרוסיה, כך שלא היה כדאי לצרכנים טורקיים לרכוש אותם. תחת רכישת מוצרים רוסיים הגדילו בטורקיה את קניית המוצרים האוקראיניים. באנקרה לא הכירו בסיפוח חצי האי קרים ובריבונות הרוסית עליה. על רקע המשבר עם רוסיה הגדילה אנקרה להעלות בכל הפורומים הבינלאומיים את נושא שייכות חצי האי ומצבה של אוכלוסייתו הטטרית (אחד העמים הטורקיים), ובכך גרמו למבוכות דיפלומטיות לא מעטות למשרד החוץ הרוסי (Chulkovskaya 2017). חצי האי מצא את עצמו בתור מובלעת המנותקת מרוסיה. באנקרה לחצו על הפצע הכואב הזה בכך שאסרו מדי פעם את התחבורה הימית בין טורקיה לחצי האי, ותנועת המעבורות בים השחור בין זונגולדק הטורקית לבין סבסטופול, שפעלה כסדרה בעת ריבונותה האוקראינית והובילה עשרות אלפי טונות של מוצרים ורבות תיירים ואנשי עסקים, הופסקה ללא הודעה מוקדמת, וחיידה את עבודתה גם מבלי להודיע מראש לצד הרוסי.

חשוב להדגיש כי "הסנקציות" הכלכליות בין המדינות לא היו מקיפות, וכללו רק חלק מזערי של תוצרת שסיפקו אחת לרעותה, ושהיתה אמורה להיפגע פוטנציאלית מחרם גורף. כך בנוסף לגז ונפט רוסיה מספקת לטורקיה: דלקים, ברזל, שאר המתכות ובהן נחושת ואלומיניום, פלדה, תוצרת חקלאית מגוונת (חיטה, שיפון, תירס, שמן חמניות), מלח וכן דשנים. טורקיה, בתורה, בנוסף לתוצרת חקלאית מספקת לרוסיה מגוון מוצרים תעשייתיים שרוסיה אינה מסוגלת עוד לייצר במפעליה, בהם חלקי חילוף לרכיבים. ללא המרכיבים הטורקיים ייעצרו בתוך שבועות ספורים מפעלי המכוניות של רוסיה, כגון KAMAZ ו-AVTOVAZ. עוד מספקת טורקיה טקסטיל, בגדים, הנעלה, תרופות, מוצרי תעשייה כימית בדגש על חומרי ניקוי והיגיינה אישית. לכך יש להוסיף כ-45% מכלל יבוא מוצרי הטבק למדינה.

הסנקציות חשפו את חולשותיהם של שני הצדדים. טורקיה איבדה תיירים; השתהה מיזם גז רווחי וגם הסתכנה בפגיעה בכוח האלקטורלי שלה (חוואים שייצאו עופות, ירקות ופירות לרוסיה). ההפסד הוערך בכ-550 מיליון דולרים. רוסיה היתה המפסידה העיקרית מהסנקציות שהטילה. "מלחמת העגבניות" עלתה למוסקבה כ-1.5 מיליארד דולרים לפחות תוך שנתיים בעקבות המס על חיטה, סוכר ושמן רוסיים שפשוט לא נמכרו. כך או אחרת, בקיץ 2016 החליטו שני הצדדים לסיים את הקונפליקט ביניהן. ארדואן הביע התנצלות על הפלת המטוס

הרוסי, אם כי דאג להאשים את המערב בסכסוך שפרץ בין המדינות. פוטין קיבל את גירסתו של ארדואן, ומיד הודיע על חידוש הפרויקטים המשותפים במישור הגז לצד חידוש התיירות הרוסית לטורקיה. הוא אף הזכיר אפשרות של הסכם בילטרלי על שימוש במטבע הלאומי של המדינות בסחר ההדדי (רובל רוסי ולירה טורקית היו אמורים להחליף את הירו והדולר). הוסכם על שיתוף בין תעשיות ביטחוניות. אושררה העסקה לבניית תחנות כוח גרעיניות בטורקיה על ידי הרוסים ועוד (Suchkov 2017).

מובן שבנוסף לסיבות הכלכליות היו לא מעט סיבות גאופוליטיות בינלאומיות ופוליטיות פנימיות שגרמו לשני הצדדים "להתיידיד" שנית. אולם החשובות שבהן מבחינתה של טורקיה הן "התפכחות" של ארדואן לאחר ניסיון ההפיכה הצבאית נגדו, ורצונו לצאת מהבידוד הבינלאומי. גם החשש הטורקי מפני הכורדים הסוריים שהתחילו להשתמש בהם כוחותיו של אסד ובעלות בריתו, ואשר עמדו על סף יצירת כאילו-מדינה, וזאת בנוסף למדיניות אמריקנית חדשה. בוושנינגטון גם ראו בעין יפה את חימושם של הכורדים במאמץ להילחם נגד דאעש. זאת ועוד, ארצות הברית הקימה בצפון סוריה בסיסים משלה, ולא רצתה לסכן אותם אילו היה פורץ מאבק גלוי בין רוסיה לטורקיה, או ששתיהן היו נוקטות פרובוקציות כלשהן. אמריקנים היו חסרי שביעת רצון מהמתיחות שנוצרה בין טורקיה לרוסיה, ורצו למנוע את המעורבות האפשרית של נאט"ו במאבק בין המדינות.

יחסי טורקיה – ארצות הברית

מתום מלחמת העולם השנייה, ובמיוחד מאז כניסתה של טורקיה לברית נאט"ו, ייחסו בוושנינגטון לאנקרה מרכיב משמעותי ביותר במערך הבלימה של ברית המועצות ובעלות בריתה במזרח התיכון (בדגש על סוריה). מסוף שנות ה-70 נוספה לטורקיה חשיבות בכל הנוגע למאבק מול איראן תחת שלטון האייתולות. בסוף שנות ה-80 העלה סדאם חוסין את נחיצותה של טורקיה עבור הפוליטיקה האמריקנית בעיראק ובמדינות המפרץ. תפקידה ההכרחי גרם להנהגת ארצות הברית לשמור על בעלת ברית כה חשובה בכל המישורים, ולהעלים עין ממאפייני המשטר הטורקי, התנהגותו מול מיעוטים (בדגש על זה הכורדי) ומשאיותיו הגאופוליטיות (כגון כיבוש צפון קפריסין). ארצות הברית אומנם "הענישה" את אנקרה בכך שלא סיפקה לה נשק מתקדם וטכנולוגיות מסוימות, אך בתוך תקופה קצרה חזרה לחמש את צבא טורקיה בנשק המתקדם ביותר, ואם לא ישירות, אז בעזרת שלוחותיה – כך שיפרה ישראל לאנקרה את חיל האוויר והשריון שלה (טנקים ומטוסים אמריקניים) עד לרמה מבצעית מודרנית.

לאחר התפרקות ברית המועצות ראו בוושנינגטון בעין יפה את השפעתה ההולכת וגדלה של טורקיה במדינות הבלקן, במזרח אירופה, ברפובליקות קווקזיות, באסיה התיכונה וגם במזרח

התיכון. טורקיה סייעה לארצות הברית בכל מלחמותיה נגד הטרור העולמי במסגרת ברית נאט"ו, והרבה מעבר לכך לאחר אירועי 11 בספטמבר 2001.

עליית המפלגה האסלאמית לשלטון במדינה בשנות האלפיים הציבה בפני וושינגטון סוגיה לא פשוטה – "האם תמשיך אנקרה לצדד בארצות הברית?" – שכן דוקטרינת "העומק האסטרטגי" והחזרה למורשת העות'מאנית לכאורה העמידו בשאלה את שיתוף הפעולה ההיסטורי. החששות לא התממשו, ובתקופת הנשיא בוש הבן המשיכה טורקיה להיות קשובה למסרים המגיעים מושינגטון, אם כי הרשתה לעצמה להפגין סייגים והתנגדויות למדיניות המזרח-תיכונית, במיוחד בסוגיה הכורדית ובנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני. עם זאת, זכו בטורקיה בתמיכת הממשל במלחמה נגד ה-AK א בעיראק. מגמה זו נמשכה בתקופת כהונתו הראשונה של הנשיא אובמה והתאפיינה גם בפריחת מסחר חסרת תקדים בין המדינות, וארצות הברית היתה הנהנית העיקרית ממנה.

היצוא האמריקני גדל מכ-3.2 מיליארד דולרים ב-2001 ל-16 מיליארדים ב-2011, בעוד שטורקיה מכרה לארצות הברית בסכום שאומנם גדל רק בחצי מן הסכום הקודם, אך היה עדיין צנוע (3.1 מיליארד ב-2001 לעומת 4.6 מיליארד בתקופה המקבילה). אמריקנים סיפקו לטורקיה מטוסים, פלדה ומתכות, וזאת לצד נשק, כלי לחימה ומוצרי תעשייה אלקטרונית מתקדמים. טורקיה, בתורה, מכרה לארצות הברית בעיקר מכונות, מוצרי חקלאות ואבן-שיש.

התקופה שבין 2009–2013 התאפיינה בתמיכה מופגנת של הנשיא האמריקני בארדואן ובמדיניותו. אובמה ראה בארדואן מנהיג מוסלמי שקול המקשר בין מזרח למערב, שיכול לסייע לארצות הברית להביא למזרח התיכון דמוקרטיה. מבחינתו רק הסכסוך המתמשך בין טורקיה לארמניה העכיר על מעמדו הבינלאומי של ארדואן בתור שוחר שלום ומדרבן קידמה. ואכן, ב-2009 הכריזה טורקיה במהרה על יוזמת השלום מול ארמניה. עד ימינו היא לא הובילה להתקדמות כלשהי, אם כי לא אנקרה היתה האשמה היחידה בכך. זאת ועוד, בושינגטון כנראה ראו שארצות הברית מסוגלת להשפיע על מדיניות החוץ הטורקית כאשר זו מקבלת ביטויים קיצוניים מדי, וזאת בעזרת "סחיטה" באמצעות אי-מכירת הנשק המתקדם בשבילה. כך אירע כמה פעמים: בעת סירובה של אנקרה להמשיך בסנקציות כלכליות נגד איראן ובמשבר היחסים שאירע בין ישראל לטורקיה.

תחילת האירועים של "האביב הערבי" התקבלו בברכה גם באנקרה וגם בושינגטון. שתיהן ציפו לעוד התפתחויות, ובבית הלבן אף תכננו להשתמש באנקרה לשם מתן סיוע מגוון למשטרים החדשים שיקומו במקום אלו "הרודניים ואוטוריטריים הישנים". עם זאת, הפלת הנשיא מורסי במצרים והישרדות משטרו של אסד בסוריה חשפו את בעייתיות הגישה ואת בלתי-ישימותה. התערבות גלויה של איראן ורוסיה במערכה מצד אחד, ועליית דאעש בסוריה ובעיראק מצד

שני, בישרו את כישלון המדיניות הטורקית וזו האמריקנית באזור. מרחץ הדמים בסוריה אף הוביל להידרדרות היחסים בין המדינות שהחלה להיות גלויה ב-2014 (Atmaca 2017).

המטרות של שתי המדינות בסוריה לא היו דומות, והן גם השתמשו בכלים שונים להשגתן: באנקרה תמכו בכל כוח שהתנגד לאסד, שכן לדעת טורקיה, רק הפלתו היתה יכולה לגרום ליציבות המצב. בנוסף לכך, שאפה טורקיה לכוון "אזורים שקטים" בתוך סוריה שארצות הברית ובעלות בריתה יגנו עליהם מן האוויר ומהקרקע. לעומת זאת, הממשל של אובמה התנגד להצעת אנקרה, שכן הוא לא היה מעוניין בקונפליקט ישיר מול איראן ורוסיה בתוך המדינה. אובמה התעניין יותר בדאעש המתרחב בעיראק ובסוריה, וטורקיה היתה יכולה לשחק תפקיד הכרחי בהבסת "המדינה האסלאמית". אולם לאמריקנים התברר שטורקיה מסייעת דווקא לכוחות קיצוניים בסוריה, וייתכן שאף עומדת מאחורי דאעש בלחימתה של זו נגד הכורדים. לשינוי בתפיסות של ושינגטון את ארדואן ומדיניותו גרמו גם האוטוריטריות ההולכת וגדלה של משטרו; הרטוריקה האנטי-אירופית ואנטי מערבית לצד אסלאמיזציה מופגנת ובעיקר סירובו של ארדואן להשתמש בצבא הענק שלו כדי להביא יציבות בסוריה. המשבר ביחסים בין טורקיה לרוסיה לאחר הפלת מטוס רוסי בסתיו 2015 הוסיף לחוסר שביעות רצונה של ושינגטון, ומבצע בעיראק וסוריה של צבא טורקיה נגד הכורדים – בעלות בריתה של ארצות הברית בלחימתה נגד דאעש – הקשה עוד יותר על היחסים בין המדינות. האמריקנים החלו להשמיע ביקורת גלויה נגד ארדואן, וניסו לפעול במזרח התיכון מבלי לערב את טורקיה בנעשה.

לשפל המדרגה הגיעו היחסים על רקע ניסיון ההפיכה הצבאית נגד ארדואן ב-2016. ארדואן האשים אנשי צבא ואישים בכירים במפלגה הדמוקרטית של ארצות הברית בתמיכה בניסיון הפיכה זה. חוסר האמון של ארדואן באמריקנים בא לידי ביטוי בניתוק מערכת החשמל בבסיס אינג'ירליק (Incirlik) שאוחסנו בו כ-50 פצצות על ראשי נפץ גרעיניים, ובאיסור טיסות של חיל האוויר האמריקני מעל שמי המדינה (Flynn and Whigham 2016) בעת המאורעות. זאת ועוד, בעזרת הרטוריקה האופיינית שלו האשים ארדואן את האמריקנים בתמיכתם בכורדים, שלטענתו הם שהציתו את האזור. עוד טען, שבושינגטון לא הבינו את "טבעם האמיתי" והובילו את האזור למרחץ דמים.

חרף המשבר ביחסים בין שתי המדינות טורקיה הזדקקה לשינוי במדיניות החוץ הלא-מוצלחת שלה בחזיתות השונות וארצות הברית היא שסייעה לה. הסימנים לכך מתבטאים בהתקרבות טורקיה לרוסיה ובנורמליזציה מול ישראל שאירעה בקיץ 2016. ובכל זאת קיבל הנשיא טראמפ ירושה מפוקפקת של יחסים עם טורקיה שאותם יצטרך לשדרג, אם כמובן ירצה להשאיר את טורקיה בנאט"ו, ולא להוציא ממנה את הנשק הגרעיני האמריקני. אין לצפות למלאכה קלה,

שכן אפילו בעלת הברית הנאמנה של ארצות הברית – גרמניה קראה להוציא את כוחותיה מטורקיה על רקע "הלחימה של טורקיה בדאעש", שבפועל הופנתה נגד הכורדים (Dw 2017).

בשונה מעידן אובמה שבו איים הנשיא האמריקני על אנקרה בעצירת אספקת הנשק מבעלות בריתה לנאט"ו, טורקיה של ימינו עם תעשיות ביטחוניות המתפתחות במהרה תהיה הרבה יותר חסינה ל"סחיטה" מסוג זה. יתרה מכך, טורקיה כנראה החליטה בעצמה לסחוט את המערב ב"נוסח האיראני", או לפחות לנסות לבדוק את האפשרות. כך אחד האימאמים המקורבים לארדואן הכריז כבר כי על טורקיה להצטייד בנשק גרעיני כדי להתגונן מפני המערב התוקפני (O'Brien 2017). כמוכך, יש אפשרות שהאמירה נשמעה לקראת משאל העם בטורקיה על נוסח החוקה שהעניקה לנשיא סמכויות נרחבות, ונועדה לצורכי הפנים, אם כי אין לשלול כי הסוגיה המפחידה אמורה לגרום לוושינגטון להיות קשובה יותר למסרים המגיעים מאנקרה.

בינתיים לא נראית התקרבות ממשית בין וושינגטון לאנקרה בנושא הסורי. האמריקנים מעדיפים לפעול לבדם. ארצות הברית הקימה בצפון סוריה, באזור הכורדי הקרוב לגבול עם טורקיה, שני בסיסי חיל אוויר (Al-Khalidi 2017b). בנוסף לכך פועלים בשטחה של סוריה כוחות מיוחדים אמריקניים וכן מדריכים המאמנים את כוחות "האופוזיציה הערבית המתונה הנלחמת באסד" לצד לוחמים כורדיים (Martinez and McLaughlin 2017). כנראה הנשיא טראמפ החליט לחמש את הכורדים בצפון סוריה, ולספק להם כלי לחימה כבדים (Kayaoglu 2017b).

הראייה הריאליסטית של המצב מחייבת התקרבות בין המדינות ושיתוף פעולה אסטרטגי. ארצות הברית תזדקק לטורקיה, במיוחד לצבאה של זו כדי לאזן את השפעתה ההולכת וגוברת של איראן ובעלות בריתה במזרח התיכון. רק טורקיה מסוגלת לסייע לארצות הברית לעצור את התקדמותם של כוחות אסד, חיזבאללה ואיראן לכיוון גבול סוריה-עיראק. אם יקרה כדבר הזה אזי ייווצר ציר שיעי רציף אמיתי בין איראן דרך עיראק וסוריה עד ללבנון. לא סעודיה עם מדינות המפרץ, לא ירדן, לא ישראל ואפילו לא מצרים אינן מסוגלות צבאית וכלכלית ליצור לבדן גוש חוסם לתאבונה הגדל של טהרן, בעוד שהתערבות אמריקנית ממשית בסוגיה הסוני-שיעית טרם נראית אפשרית או רצויה בווינגטון. גם בחזית הרוסית טורקיה יכולה להיות מועילה, למרות שכיום לארצות הברית יש בעלות ברית קרובות הרבה יותר לגבולותיה, שאינן עומדות להתייחד עם מוסקבה במהרה – אלו מדינות "ברית ורשה" לשעבר, ואפילו הרפובליקות של ברית המועצות לשעבר שכיום חברות בנאט"ו או שנמצאות בדרך לארגון. הכוונה לפולין, המדינות הבלטיות וכמובן לאוקראינה שחשה על בשרה את השלכות המדיניות האימפריאלית הרוסית, ודואגת כיום לשדרג את יכולותיה הצבאיות מול האיום העיקרי על קיומה. גם בחזית הסינית הופכת חשיבותה של טורקיה לארצות הברית להיות משמעותית במיוחד, בשל הגעת "דרך המשי" עד לאירופה והקשרים המתהדקים בין השתיים.

באנקרה מבינים את נחיצותה של טורקיה לאמריקה, ולכן מרשים לעצמם לא למהר ליפול שוב לידיים האמריקניות הנדיבות, ומקווים תוך כדי משא ומתן שיתקיים לבטח, לבקש כמה שיותר הטבות בתחום הכלכלי, בדבר אספקת נשק מתקדם, וכמובן בנושא הכורדי המאיים על טורקיה ביותר.

יחסי טורקיה – רשות פלסטינאית וישראל

ב-1949 היתה טורקיה המדינה המוסלמית הראשונה שהכירה במדינת ישראל וב-1950 ייסדה איתה יחסים דיפלומטיים מלאים. עם זאת, אפשר לראות את זה בצורה שונה, ולטעון דווקא כי היא היתה המדינה האירופית בין האחרונות שעשתה את המהלך הדיפלומטי הנחוץ לכינון היחסים. הדיכטומיה הזו של היחסים ידידות-עוינות, שהושפעו רבות מהקונונקטורה הגאופוליטית המשתנה במזרח התיכון (הלחץ של מדינות ערביות) ובעולם הרחב (הלחץ האירופי או האמריקני), אפיינו את היחסים בין המדינות גם בשנים הבאות שלאחר מכן. עוד מאפיין של היחסים הללו היה חוסר התאמה בין מה שהפגינה טורקיה לבין מה שהתרחש מאחורי הקלעים, בעיקר במישור של שיתוף פעולה בנושאים כלכליים וצבאיים רגישים.

עד שנת 1956 התנהלו היחסים ברמה סבירה, נוצר שיתוף פעולה כלכלי ואפילו צבאי. מבצע "קדש" הוא שלראשונה חשף כי טורקיה מתייצבת מאחורי בעלת בריתה החזקה – ארצות הברית. יחד איתה היא הביעה את הדרישה להסגת הכוחות הישראליים מתעלת סואץ ומסיני. כדי להדגיש את רצינות המשבר משכה אנקרה את צירה מתל-אביב. ב-1958 חודשו היחסים והתקדמו מאז במישורים מגוונים, חלקם חסויים. במלחמת "ששת הימים" תפסה טורקיה עמדה פרו-ערבית. במלחמת "יום הכיפורים" התנהגותה חזרה על עצמה. אם כן, טורקיה השמיעה רטוריקה אנטי-ישראלית, קראה להחזרת "השטחים הכבושים", הצביעה בעד החלטות המגנות את ישראל באו"ם, והדגישה את נחיצות פתרון השאלה הפלסטינית, אך בפועל לא ניתקה את היחסים, אם כי דרג הנציגים השוהים בשתי המדינות "שונמך".

בשנות ה-80 תועדה פריחה חסרת תקדים בכל הקשור לשיתוף הפעולה בין המדינות. ארצות הברית היא שדרבנה את המהלך, והיתה המעוניינת העיקרית בידידות בין אנקרה לירושלים, במיוחד בנושאים הצבאיים. "ירח הדבש" בין המדינות לווה בהתבטאויות פרו-פלסטיניות בדרגים הטורקיים הגבוהים, אך נמשך יותר מעשור – לאורך כל שנות ה-90 – ובלט בתמיכה הדדית במישורים רבים: שיתוף פעולה של צבאות וציים; תרגולים ותמרונים משותפים היו נפוצים ותדירים; וזאת לצד שיתוף מודיעיני ברמות הגבוהות ביותר.

מאחורי היחסים עמד בסיס כלכלי איתן שבא לידי ביטוי בהגברת המסחר. ב-1996 חתמו ירושלים ואנקרה על הסכם סחר חופשי; שנה לאחר מכן הוסכם על הסדר מיסוי; הסכם המסדר תחום ההשקעות ההדדיות נחתם ב-1998. המוצרים שבאופן מסורתי רכשה ישראל

בטורקיה היו: בדים, בגדים ונעליים (כולל אלו הצבאיות – יש לזכור את תעשיית הנעליים של טורקיה וריבוי של חומר גלם – עורות וטקסטיל); ובעת הצורך גם ירקות ופירות טורקיים, לצד מוצרי בשר וביצים שהקלו את המחסור הישראלי או שסייעו להוריד את המחירים המופקעים בשוק הקמעונאי; גם מוצרי מזון טורקיים (בדגש על ממתקים) זרמו חופשי לשוק המקומי וזאת לצד מוצרי טבק (בעיקר סיגריות מתוצרת טורקית של מותגים אמריקניים ידועים).

ישראל סיפקה לטורקיה מיכון מתקדם (כולל זה החקלאי), תזקי נפט (דלקים), וזאת לצד מוצרי תעשייה כימית איכותיים, מוצרי תעשיות עתירות ידע, ובעיקר נשק מגוון. התעשייה הצבאית של ישראל גרפה רווחי עתק מעסקאות הנשק עם טורקיה. רק העסקאות הגלויות הכניסו מיליארדים: המודרניזציה של מטוסי F-4 ו-F-5 עלתה לאנקרה כ-900 מיליון דולרים. שדרוג הטנקים M60A1 עלה קרוב ל-700 מיליון, וכולי. כדי להבין באלו סכומים מדובר אין צורך לפרט, אלא די לציין את הנתון הבא: ב-2010 הוקפאו עשרות תוכניות רכש צבאיות מישראל בשווי הכולל שמשוערך בכ-56 מיליארד דולרים (UPI 2010).

עלייתה של "מפלגת הצדק והפיתוח" האסלאמית ותחילת שלטונו של ארדואן ב-2002 בישרו על התקררות היחסים. אליטות שלטוניות וצבאיות שאיתן הצליחה ישראל להתיידד לאט אך בטוח, הורחקו מתפקידי ההשפעה ואת מקומם תפסו פעילים אסלאמיים. אימוץ דוקטרינת "העומק האסטרטגי" עשה את שלו באשר למדיניות החוץ של אנקרה. עוד בהיותו ראש הממשלה החל ארדואן לתקוף את ישראל בקביעות ולגנותה בגין "יחסה לפלסטינים". טורקיה החלה להגן על הפלסטינים ולספק להם חיפוי דיפלומטי וכיסוי תקשורתי אוהד בעת אירועי האינתיפאדה השנייה. במהרה שולבו בתמיכה בלאום הפלסטיני מרכיבים דתיים – ההגנה על הערכים האסלאמיים. עקב כך שירתה עליית החמאס בעזה את האינטרסים הטורקיים היטב. התרחקות מישראל וגיבויה שיחקו לטובת אנקרה בכל הקשור בהידוק הקשרים עם סוריה ועוד מדינות ערביות באזור. ללא שום קשר לפלסטינים והשכנות הערביות ישראל "ספגה מהלומה" מטורקיה בנושא הכורדי, שכן באנקרה האשימו אותה במכירת נשק מתקדם וציוד נלווה, וזאת בעוד שבעצמם שיחקו ב"קלף הכורדי" גם בטורקיה וגם אצל שכנותיה.

הידרדרות משמעותית ביחסים אירעה בקיץ 2008, בעת מבצע "עופרת יצוקה" ברצועת עזה. ארדואן תקף את ישראל והאשים אותה ב"פשעים נגד האנושות". טורקיה התחילה לארח את מנהיגי החמאס בשטחה, לאחר מכן השתמשה אנקרה בכמה פרובוקציות נגד ירושלים, שכללו בין היתר עזיבתו של ארדואן את הפורום הכלכלי העולמי בדאבוס בעת נאומו של הנשיא שמעון פרס (ינואר 2009), וניסיון להוציא את ישראל מתרגיל צבאי אווירי שנערך בשמי טורקיה. עוד הגנה טורקיה על התוכנית הגרעינית של איראן, בטענה כי המערב לא עושה דבר נגד זו הישראלית ומנעה את שיתוף הפעולה בין ישראל לנאט"ו (2010). בעקבות זאת התקשו במערכת הביטחון הישראלית לקדם יוזמות עם הברית, ואף לנהל איתה פורומים משותפים.

אולם האירוע של "נזיפת השגריר הטורקי" על ידי ישראל, שהתרחש בינואר 2010 – הושבתו בכסא הנמוך והבעת חוסר שביעות רצונה של ישראל מהתנהגות הטורקית בפניו – כנראה התקבלה בטורקיה כ"מתנה מן השמיים", וסייעה בהמשך מדיניותה התוקפנית. האירוע שהזכיר רבות קבלות פנים בחצר העות'מאנית של נציגי שליטים זוטרים – וסלים לסולטן – סיפק לארדואן ומקורביו עילה נוחה לפתיחת המאבק הגלוי נגד ישראל, וגם העניק לגיטימציה למהלכים בוטים. מאז בלטה במרחב הציבורי אנטי-ישראליות ואנטישמיות נפוצה בתקשורת הטורקית. הדיפלומטים של טורקיה השתמשו ברטוריקה הניזונה מכך, ואך שיפרו את יכולותיהם בכל הקשור לפגיעה באינטרסים ישראליים בזירה הבינלאומית.

הפרובוקציה המנצחת ביותר של טורקיה היתה ארגון "משט המרמרה" לעזה כדי "לשבור את המצור" על הרצועה. בעת ההשתלטות הישראלית על הספינה נהרגו תשעה אזרחים טורקים. בעקבות זאת משכה אנקרה את שגרירה מתל אביב, והשמיעה רטוריקה תוקפנית גלויה המרמזת כי ישראל במו ידיה יצרה לעצמה אויב. באנקרה דרשו מירושלים להתנצל, לשלם פיצויים ולהסיר את הסגר על עזה. טורקיה השתמשה בכלל העוצמה הדיפלומטית הכלכלית והתעמולתית שלה כדי "להעניש" את ישראל. בעקבות זאת רכשו ארדואן ודבוטאולו נקודות פוליטיות רבות בעולם הערבי ולא רק בו, אלא גם באיראן ובקרב המוסלמים הרבים השוהים באירופה. בנוסף לאין ספור גינויים ויוזמות בפורומים הבינלאומיים (החל מאו"ם, דרך המועצה והפרלמנט האירופי וכלה בליגה הערבית) הודיעו באנקרה על ניתוק קשרי המסחר הצבאיים והביטחוניים עם ישראל. במאי 2012 הוגשו בטורקיה כתבי אישום נגד ארבעה קציני צה"ל בכירים בגין רצח ב"משט מרמרה". זאת ועוד, באנקרה האשימו את ישראל בהפלת שלטונו של הנשיא מורסי במצרים, ואף נפוצו שמועות שטורקיה סייעה לחשוף סוכנים ישראליים באיראן (Watson and Tuysuz 2013).

אפילו לחץ אמריקני על ארדואן לא עצר את ההידרדרות ואת הרטוריקה הלוחמנית של טורקיה. זו רק הלכה והתחזקה. על רקע בחירות מתקרבות, תחילת המשבר הפיננסי במדינה, מרחץ הדמים המתמשך בסוריה, לצד סימנים לבואן של צרות מהכיוון הכורדי הגדילו שלטונות טורקיה להסב את תשומת הלב של הציבור לזוועות ב"חזית הפלסטינית". לאחר מבצע "צוק איתן" בקיץ 2014 נפוצו ברחבי טורקיה הפגנות סוערות ואלימות "נגד צוררים ציוניים".

הדוגמה להלן מאירת את השימוש הגאופוליטי בסוגיה הפלסטינית לטובת טורקיה, ואת המרכיב התעמולתי האידיאולוגי העיקרי שעומד מאחוריה. ביולי 2014, במסגרת הניסיון לנורמליזציה של היחסים בין אנקרה לירושלים, הועלה הרעיון של בניית נמל באי מלאכותי מול חופי עזה, במרחק של כ-4 ק"מ ממנו, וטורקיה היתה אמורה להשתתף בו בחלק העיקרי. באי היו אמורים להיבנות תחנות כוח ונמל תעופה. החיבור לעזה היה מתאפשר בעזרת גשר שדרכו יעברו מים, סחורות, חשמל ועוד. הוצע שינהלו את המיזם כוח בינלאומי בעוד שישראל תדאג

לאבטחה וכלל סידורי הביטחון. הסחורות היו אמורות להגיע לנמל העזתי מצפון קפריסין שבשליטה הטורקית. למרבה האירוניה, הפלסטינים שכה דאגו לשבירת המצור, להקמת נמלים ולשיפור כלל התשתיות לצד שיפור המצב ההומינטרי, היו שנוהרו מההצעה. הם אומנם לא חשו על בשרם את האימפריאליזם הטורקי, שכן האומה הפלסטינית התהוותה כיוכל שנים אחרי עזיבת העות'מאנים את ארץ ישראל, אך סירבו בנימוס למיזם שהיה מוביל להגברת כוחה של טורקיה באזור. ייתכן שגם העמדה המצרית שהתנגדה לרעיון תרמה את חלקה לכך (Melhem 2016). בכל מקרה, ישראל המשיכה להיות אשמה לטענת טורקיה ב"זוועות של המצב ההומינטרי בעזה הנצורה".

כל זה לא הפריע להמשך המסחר בין טורקיה לישראל. לפי הנתונים של משרד האוצר הטורקי לא נרשמו שינויים משמעותיים במאזן המסחר בין המדינות. לאחר ביטול עסקאות הנשק נשארה טורקיה הנהנית העיקרית מהמסחר הביטורלי, כפי שאפשר לראות בטבלה 20 להלן. המשבר ביחסים התבטא במספר התיירים הישראליים: ב-2008 ביקרו בטורקיה כ-560 אלף ישראלים, ומאז המדד הזה ירד לכמה אלפים בודדים. כך בשנת 2014 ביקרו בטורקיה 8,064 ישראלים, ובשנה העוקבת המספר עלה ל-13,672 (Ministry of Economy of Turkey 2016). עם זאת, טורקיה לא הרגישה פגיעה בענף, שכן קיבלה אף מספר העולה מזה הישראלי של תיירים ממדינות ערב שאהדו את הגישה הטורקית האנטי-ישראלית ועקב כך בחרו לנפוש בה.

טבלה 20: מדדי יצוא ויבוא, ומאזן המסחר בין ישראל לטורקיה בין השנים 2010-2015

שנה	יצוא ישראלי לטורקיה (מיליוני דולרים)	יצוא טורקי לישראל (מיליוני דולרים)	מאזן המסחר לטובת טורקיה (מיליוני דולרים)
2010	1,360	2,080	720
2011	2,057	2,391	334
2012	1,710	2,330	619
2013	2,418	2,650	232
2014	2,680	2,750	63
2015	1,672	2,698	1,026

מקור: Ministry of Economy of Turkey 2016

גם המדדים של יצוא-יבוא משנת 2016 אינם חושפים שינויים רבים במערך המסחר בין המדינות. היבוא מטורקיה לישראל הוערך בשלושה מיליארדי דולרים בעוד שהיצוא שלה הסתכם בכ-1.4 מיליארד. הסיבה ההגיונית לכך היא שיפור ביחסים בין טורקיה לישראל שהחל רק בקיץ 2016 וטרם בא לידי ביטוי בסטטיסטיקות של המסחר הבינלאומי.

אכן ישראל היא שהסכימה לכל הדרישות של אנקרה כדי לגרום לנורמליזציה של היחסים בקיץ 2016: התנצלות, פיצויים למשפחות "קורבנות המרמה" ו"הסרת המצור מעזה" (בדמות

כניסה חופשית של סיוע הומניטרי טורקי דרך ישראל). עוד הסכימה ירושלים לאפשר לאנקרה (בכפוף לשיקולים ביטחוניים) להוביל "מיזמים הומניטריים" ברצועה, כגון הקמת בית חולים, תחנות כוח והתפלה. בתמורה לא קיבלה ישראל הרבה: אומנם בוטלו התביעות המשפטיות; הדיפלומטים החלו בפעילות תקינה; טורקיה ביטלה את התנגדותה לשיתוף פעולה בין ישראל לנאט"ו וכולי. אך עד היום טורקיה ממשיכה לתמוך בחמאס, אם כי מאז התחממות היחסים הבטיחה כי לא תיתן לארגון זה לפעול צבאית נגד ישראל משטחה. חידוש השיתוף המודיעיני-מבצעי בין המדינות, כפי שהיה נפוץ עד שנות האלפיים, כנראה לא ייצא לפועל כיוון שאין אמון הדדי בין המדינות, וכנראה יארך זמן עד שייבנה (אם בכלל) (לינדנשטראוס 2016).

גם מהבחינה הכלכלית אין לצפות לעלייה משמעותית במדדים, אלא רק אם ייצאו לפועל עסקאות הגז בין המדינות. ובאשר לאלה יש להיזהר. אומנם הרזרבות המוכחות של "שדה לויתן" בלבד מוערכות בכ-3.45 מיליארד מ"ק, שלכאורה מסוגלות לספק את כלל צריכת העולם למשך שנה שלמה לפחות, והשווי שלהן נאמד בכ-700 מיליארד דולרים (Baker 2016), אך אין לשכוח כי טורקיה לא תצרוך את כל הגז הזה, ויש גם קושי בנוגע לסלילת צינורות ימיים אליה (בגלל סוגיית צפון קפריסין). כמו גם לטורקיה יש עדיין ספקיות קיימות עם רזרבות גז ענקיות (רוסיה, איראן, אזרבייג'ן), והצינור הישראלי מסוגל להתחרות דווקא בתפקידה של טורקיה בכל הקשור למעבר הגז לכיוון האירופי בשטחה.

לאחרונה התפרסם מאמר שבחן את הקשר בין מסחר לפוליטיקה ביחסים שבין שתי המדינות (Çakmak and Ustaoglu 2017). מסקנתו היתה שפוליטיקה היא שקובעת יותר את הקשרים הכלכליים בין המדינות. כלומר יחסי מסחר הם פונקציה של יחסים בינלאומיים תקינים ולא להפך. קשה להתווכח עם טענה זו. אולם מנקודת מבט פרגמטית ואף גאוגרפית-דטרמיניסטית, בכל דרך שנסתכל על היחסים בין ירושלים לאנקרה כיום, אין מאחוריהם שום בסיס מוצק שמביא רווח גורף לטורקיה – לא כלכלי ולא גאופוליטי. מדדי יצוא-יבוא מראים זאת היטב – אומנם המאזן נוטה לטובת אנקרה, אך יחסי מסחר אינם עולים על אחוז בודד בהשוואה לשאר מדינות העולם שאיתן מתקיימים יחסי סחר של טורקיה. אפילו אם תרכוש ישראל הרבה יותר מוצרים חקלאיים מטורקיה, והתיירים הישראליים ייסעו כולם רק לאנטליה, לא ישתפר משמעותית המאזן. טורקיה גם אינה נזקקת יותר לנשק ישראלי, כפי שהיתה זקוקה לו בשנות ה-90. התעשיות הביטחוניות שלה עובדות בתפוקה מלאה, וישנן ספקיות שאך מחכות למכור לטורקיה את מוצריהן, כגון גרמניה, ארצות הברית, סין ואפילו רוסיה. לישראל יהיה קשה למכור לאנקרה מערכות מיושנות. היא מעוניינת בטכנולוגיות החדישות ביותר, וספק אם בישראל ירצו לחלוק בהן.

גם מבחינת ישראל טורקיה אומנם שותפת יצוא-יבוא חשובה אך לא עיקרית. ב-2014 (השנה שבה הצליחה למכור ישראל לטורקיה תוצרת שלה בכמות הרבה ביותר, וגם לייבא הכי הרבה

ממנה מתוך שבע השנים האחרונות) היצוא הסתכם בכ-2.75 מיליארד דולרים – 4% מסך הכול היצוא הישראלי. מדד זה משתווה לזה של יצוא ישראלי לסין, ונמוך באחוז אחד (3%) מהיצוא שלה לבלגיה. אחוז דומה (אותם 4%) היה חלקה של טורקיה ביבוא הישראלי (The Atlas of Economic Complexity 2017).

ישראל קטנה מדי עם שוק מצומצם יחסית לתוצרת הטורקית, וגם אינה מסוגלת להציע תוצרת רבה שלא ניתן לרכוש אצל ספקיות אחרות. לעומת זאת, היא יכולה להיות מתחרה של טורקיה בתור צומת פוטנציאלי בין המזרח למערב, בין היתר גם בנושא הגז. בנוגע למיזם מבטיח זה של שדות גז במימיה הכלכליים – אין לייחס לו סגולות-על. הוא מתגמד יחסית לצריכה העצמית של טורקיה ולאינטרסים המגלומניים שלה בתפקיד שהיא רוצה לשחק בעתיד בכל הקשור להובלת הגז הרוסי, האזרי או אחר לאירופה.

ישראל גם חסרת תועלת בתור ידידה של אנקרה במשחקים של טורקיה המתאסלמת תחת שלטונו של ארדואן. חרף כישלון טורקי בחזיתות השונות, ובייחוד בזו הערבית, ישראל ופלטסטינים ממשיכים לשרת את ארדואן למטרותיו הפופוליסטיות. הרבה יותר נוח למדיניות החוץ הטורקית וגם למדיניות הפנים שלה להכפיש את ישראל, לתאר אותה בתור כוח העוין את טורקיה, פוגע באסלאם, מסכסך בינה לבין שכנותיה וגם משפיע בעקיפין וישירות על הצרות הכלכליות של המדינה. ההיסטוריה שופעת דוגמאות שבהן השתמשו ב"אויב היהודי" לשם כינון אידאולוגיה אימפריאלית והשגת מטרות שונות ומגוונות. ואין הכוונה רק למשטר הנאצי אלא גם לזה הסובייטי, האיראני וכולי. גם טורקיה לאורך ההיסטוריה שלה (העות'מאנית וזו הרפובליקנית) לא היתה נקייה משימוש בכלי מפקפק זה. דמותה של ישראל בתור "השעיר לעזאזל" פשוט צוירה פעם נוספת ובצבעוניות יתרה מאז עלייתה של מפלגת ארדואן לשלטון, ובמיוחד בין השנים 2010–2016 (Aviv 2017).

למרות ההתקרבות בין הצדדים אין סימנים לויתור על רטוריקה אנטישמית ואנטי-ישראלית המערבת מטען לאומני פרו-ערבי ודתי-אסלאמי. כך ב-8 במאי 2017 ב"פורום אל-קודס" שהתארח באיסטנבול ודן במורשת האסלאמית של ירושלים, שוב תקף ארדואן את ישראל, הכריז כי הוא תומך "במאבק הפלסטיני נגד הכיבוש בירושלים", וקרא לכל המוסלמים המאמינים לבקר לעיתים תכופות במסגד אל-אקצא "כדי להגן על הזהות האסלאמית" של העיר. במשרד החוץ הישראלי מיהרו לתקוף חזרה, אם כי חוץ ממלל שנועד בעיקר לשימוש הפנים-ישראלי נזהרו לגרום לתקרית דיפלומטית והידרדרות המחודשת ביחסים (Kayaoglu 2017b).

בתוך הצהרותיו הלוחמניות של ארדואן אפשר למצוא כמובן קמפוז' של מלל מתוק בתוך ים של מלל מר, כגון לשמוח מהעלייה הפוטנציאלית של מספר התיירים הטורקים לישראל שיבקרו ב"אל-קודס". אולם אין להיצמד לאשליות של החזרת יחסי הידידות האסטרטגיים למצב שהיו בשנות ה-90. הם לא יחזרו. לפחות לא בגלוי, וזאת כל עוד שולטים במדינה

המפלגה האסלאמית והנשיא ארדואן, הנהנה מהיקף שלטון בלתי מוגבל וכנראה לא נמנה עם אוהדי ישראל.

עם זאת חשוב להדגיש, כי טורקיה חשובה לישראל כשותפה שאינה ערבית, שיש לה השפעות בלתי מבוטלות על ערבים סונים לצד זו על איראן השיעית, ועל פלסטינים (בדגש על חמאס) בפרט. אינטרס משותף ברור יש לירושלים ולאנקרה בכל הקשור להסתלקותו של אסד מהשלטון בסוריה והיחלשות הציר האיראני. יש להניח, שבנורמליזציה בין ירושלים לאנקרה היו מעוניינים לא רק הצדדים עצמם, אלא גם וושינגטון לצד ריאד, שתכננו ליצור מחנה סוני מול האיום האיראני-שיעי. השתיים יוכלו לשתף פעולה בלחימה נגד דאעש או נגד כוח קיצוני אחר שהתמודדות מולו תביא לאנקרה נקודות בזירה הגאופוליטית.

בהקשר זה אפשר להזכיר את הכוח הטורקי שהוצב בגבול ישראל-לבנוני במסגרת כוחות ה-UNIFIL לאחר מלחמת הלבנון השנייה, וכנראה היה היחיד שהפגין מקצועיות והצלחה למנוע פרובוקציות. הוא הסתלק מן האזור ב-2013 לאחר החטיפה של חיבאללה שני טייסים טורקיים והאיומים על כוחות טורקיים בשל עמדתה של אנקרה המופנית נגד אסד (Issacharoff 2013). למעט מקרה זה קשה לחשוב על נושאים חיוביים שישראל יכולה להשתמש בהם כדי לקרב את טורקיה לצידה או דווקא לאיים עליה. אפילו הסוגיה הכורדית אינה רלוונטית – כי בנושא זה בוחשים יותר מדי כוחות, כולל הטורקים בעצמם, ויכולתיה של ישראל, אלו המדיניים לפחות אינם משמעותיים.

יחסי שלום רעים עם אנקרה עדיפים ממלחמה טובה – זה ההיגיון שכנראה עומד מאחורי תמרונים של משרד החוץ הישראלי ביחסו כלפי טורקיה. בתור שחקן בזירה הבינלאומית בכוחה של אנקרה לגרום נזק ליחסים בילטרליים של ישראל עם שכנותיה הקרובות והרחוקות, או עם ארגונים בינלאומיים חשובים. לכן כדאי שבאנקרה לפחות יסתפקו ברטוריקה פוגענית, ולא יגלשו לחרמות ולסנקציות. לכך יש להוסיף כי ישראל אינה היחידה שמגלה אי-שביעות רצון מהשיטות של ארדואן. יש שחקניות חזקות ממנה הרבה יותר שמסוגלות להזכיר לטורקיה כי התנהגותה עלולה לגרום להפסדים כלכליים וגאופוליטיים, שלבטח ישפיעו לרעה על הפופולרים הטורקי. לכן גם על ישראל להסתפק בגיויים ברמה המקומית, לא להיגרר לפרובוקציות טורקיות, ולא לתת לאנקרה עילות למשברים עתידיים.

באשר לנושא הפלסטיני בדגש על עזה, שחשובה כל כך לכאורה לליבה של אנקרה, הרי שלא הגיוני להתנגד לתרומה הטורקית. אם אכן יקציבו הטורקים כספים לבניית תשתיות ברצועה, ואף יהיו מעוניינים לנהל, יש רק לברך על המימון של אנקרה, שבנוסף לאמצעים שתבזבזו ברצון, תכניס את עצמה לצרות כלכליות וגאופוליטיות. במקרה הראשון מדובר בעלות של מיליארדים שישראל לא תצטרך להפריש ישירות או בעקיפין. במקרה השני – תימצא

טורקיה בין פטיש המאבק הפנים פלסטינאי (סכסוך פאתח – חמאס) לבין הסדן של מצרים (שאינה אוהדת את חמאס וגם נלחמת מול דאעש ושאר הקיצוניים בסיני).

עוד ראוי לציין, כי בעקבות התקררות היחסים עם אנקרה יזמה ירושלים התקרבות למדינות שנחשבו לידידותיות פחות כלפי אנקרה, ושקודם לכן נשארו מחוץ לראייה הישראלית כדי לא לפגוע בשותפה האסטרטגית הטורקית, והן יוון וקפריסין. עוד יזמה ישראל יחסים בתחום הצבאי עם מדינות מזרח אירופה שהחליפו עבודה את "השמיים הפתוחים" של טורקיה למטרות אימון חיל האוויר ולא רק שלו. ישראל כנראה תמשיך ביחסים הללו, דבר שעשוי להרתיע את אנקרה אם תנסה שוב ללחוץ עם ביטול התיאום הביטחוני או הסכמים נלווים. עם זאת מובן, כי אויבי טורקיה לא בהכרח חברי ישראל הם. וגם להפך – חלק מחברותיה של אנקרה הן כבר שותפות ישראליות או שיכולות להיות כאלו (אזרבייג'ן, חלק ממדינות אסיה התיכונה, ייתכן שמדינות המפרץ וסעודיה בראשן). כמו גם הדרך מאויב לבעלת ברית במסגרת המדיניות הטורקית המשתנה והאופורטוניסטית יכולה להיות קצרה ביותר. הדוגמה הטובה לכך היא המשבר מול רוסיה (ידלין 2015) ודווקא הצד הטורקי שישראל צידדה בו.

אם כן, בסוגיה של בחירה בעד איזה צד על ישראל להיות מבין שלל המעצמות העולמיות והאזוריות (חוץ מאירופים וארצות הברית כמובן), הגיוני הרבה יותר לבחור בצד הטורקי, מפני ששאר הכוחות מאיימים הרבה יותר מהבחינה הגאופוליטית וזרים יותר תרבותית: איראן, רוסיה, סין.

סיכום ומסקנות

במובנים רבים טורקיה היא מדינת יוצאת דופן במזרח התיכון. היא התברכה במיקום האסטרטגי שמדרבן פיתוח ושגשוג, בתנאים פסיים נוחים הרבה יותר משכנותיה, באקלים מגוון שרובו נוח לפעילות האדם ובמשאבי מים לא מעטים, שבהם מסוגלת טורקיה להשתמש מבלי להתחשב בשכנותיה. לעומת שאר מעצמות האזור היא אינה סובלת מריבוי אוכלוסייה שמקשה על פיתוחה. גם מבחינה אתנית, להוציא את "השאלה הכורדית", הצליחה אנקרה לייסד חברה בעלת זהות טורקית משותפת. הכלכלה הטורקית היא מודרנית ובמידה רבה משולבת בזו העולמית, בדגש על השוק האירופי המשותף. המדינה תופסת מקום מכובד בין 20 המדינות המתועשות ביותר בעולם. בזמנית היא מסוגלת לספק לתושביה את רוב הצריכה במוצרי מזון, שלא לדבר על חומר גלם לתעשייה הקלה וכן יצוא רב. מיזמי פיתוח של אזורים שלמים ושל תשתיות מגוונות ממצבים את המדינה במקום מכובד מאוד, יחסית לשכנותיה במזרח התיכון, והמשך ההשקעות בתחום לצד השקעות ציבוריות ופרטיות נבונות יובילו אותה לבטח למועדון של המדינות המפותחות. טורקיה אומנם תלויה מאוד בספקיות חומר גלם ומקורות אנרגיה, אך יתרונות השוק העולמי לצד תמרונים נבונים בזירה הגאופוליטית סייעו לה היסטורית להתגבר גם על החיסרון הזה.

הדרך המערבית שבה בחרה הרפובליקה הטורקית מפורשות פתחה בפניה מגוון אפשרויות לקידמה ושיפור תנאי המחיה של אזרחיה, כמו גם סיפקה לה מקום מכובד בזירה הבינלאומית, שבה היא נהנתה מחברות בארגונים המשפיעים ביותר וביניהם ברית נאט"ו. מובן שהתמונה לא היתה ורודה כל כך כפי שצויר למעלה, ואירעו לא מעט "תקלות" במדיניות הפנים והחוץ, אבל נשמרה המגמה העיקרית של התנהגות שקולה והגיוינית המעוגנת בנורמות חוקתיות. "מערך הבלמים ואיזונים" של השיטה הרפובליקנית במתכונת טורקית שמר על המדינה, על עוצמתה ועל חוסנה.

השינוי שחווה טורקיה מאז שנות האלפיים בהנהגתה של המפלגה האסלאמית טומן בתוכו סיכונים רבים לטורקיה עצמה ולסביבתה. חלקם כבר נראה בבירור, חלקם האחר יבוא לידי ביטוי בהמשך, אם תמשיך הנהגתה להיצמד לאידאולוגיה אימפריאלית ואפולוגטיקה דתית מהתקופה העות'מאנית, ובמיוחד במערכת יחסיה עם מדינות האיחוד האירופי.

חרף יכולות ענק במישור הכלכלי והיותה צומת שדרכו מקושרת טורקיה פוטנציאלית לכ-1.6 מיליארד "לקוחות" באירופה, אסיה, המזרח התיכון ואף באפריקה, עם התמ"ג הכולל של כ-24 טריליון דולרים בשנה, מתקשה טורקיה למשוך משקיעים, ונמצאת במשבר פיננסי (Sonmez 2017). האחראים לכך הם: אסלאמיזציה פוליטית והניסיונות לזו החברתית שלוון בפופולזים; שינוי המשטר הרפובליקני ודמוקרטי לזה אוטוריטרי ומשתמש בשיקולים דתיים; ניסיון לרדוף

אחרי מטרות גאופוליטיות הניזונות ממיתוסים היסטוריים; התרחקות מהאידיאלים המערביים; הסתבכות במדיניות החוץ והרעת היחסים עם בעלות בריתה ושותפיה שהוכיחו את נאמנותם במאה ה-20.

אומנם צלחה טורקיה בחזיתות מסוימות, כגון ארצות הבלקן וחלק מן הרפובליקות של ברית המועצות לשעבר, כמו אלו הקווקזיות ואלו באסיה התיכונה, אבל את הצלחה זו אי אפשר לייחס רק למפלגה האסלאמית אלא למנהיגי טורקיה בשנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת שהגדילו להשתמש בחלל שנוצר בעקבות ההתפרקות של האימפריה הסובייטית ושל יוגוסלביה. גם מקורות ההצלחה בחזית הערבית שרויים באותה התקופה. אירועי "האביב הערבי" שהתקבלו בשמחה באנקרה, נתמכו על ידה ולכאורה בישרו את הצלחת מדיניותה בזירה המזרח התיכונית לפי הדוקטרינה של "העומק האסטרטגי" אכזבו במהרה. התברר כי התמיכה במהפכות היתה טעות, שכן הן לא צלחו, וטורקיה מכוח בעל השפעה נהיה למחרחר כאוס ואף לא רצוי. בתוך זמן קצר מצאה את עצמה אנקרה מסוכסכת שוב עם שכנותיה ששאפה כל כך להתיידד איתן. האיחוד האירופי גם נרתע ממהלכי אנקרה הבעייתיים בזירה הפנימית ובזו הערבית והכורדית. הקרע עם רוסיה העמיד בספק את הביטחון האנרגטי של המדינה. חוסר האמון בינה לבין ארצות הברית שחל לאחר ניסיון ההפיכה הצבאית נגד הנשיא ארדואן העמיד בשאלה את המשכה של טורקיה בנאט"ו. יתרה מכך, במשחקים הגאופוליטיים שלה מצאה אנקרה את עצמה בחלק מן הנושאים מופעלת על ידי שחקניות עשירות, חזקות, או מתוחכמות יותר ממנה (סין, סעודיה, רוסיה, איראן).

מקיץ 2016 נראה כי טורקיה מנסה לעצב מחדש את מדיניות החוץ שלה, וזאת מבלי לעשות שינוי במדיניות הפנים. אנקרה צמאה להשקעות זרות, והיא דואגת לזכות שוב בהזרמה תדירה של מטבע חוץ; ובו זמנית נמשכים הפופולזים הכלכלי והחברתי לצד תעמולה אסלאמית אימפריאלית. באנקרה השכילו לשקם את היחסים עם רוסיה ועם ישראל. ארצות הברית בהנהגתו של הנשיא טראמפ היא הבאה בדרך. הכסף הסיני לצד זה האיראני תורם את חלקו לשמירה על יחסים תקינים ושיתוף פעולה, אולם מדינות המפרץ וסעודיה בראשן כיום הן הפעילות ביותר בתחום ההשקעות במדינה, וכנראה גורמות לאנקרה להיות קשובה לעמדותיהן.

עדיין קשה לחזות אם צפוי מפנה חדש במדיניות הטורקית ומתי הוא יקרה (אם יקרה). הסיבה לכך היא שכל העוצמה הכלכלית, הצבאית והדיפלומטית של המדינה נמצאת בידי שליט אחד. ארדואן אינו מתחשב כיום בשום מנגנון מדינתי, אלא שולט בהם ישירות או בעקיפין. אין לו מתנגדים לא בתוך המפלגה ועם אלו שמחוצה לה נוהגים לבצע ניקויים וטיהורים. גם ניסיון ההפיכה הצבאית הכושל שיחק לטובתו. ארדואן מייצג היום את טורקיה ורק דרך השפעה עליו ישירות אפשר להשיג התקדמות בכל סוגיה. החולשה העיקרית של משטרו היא הפופולזים המופגן. ממשל ארדואן רגיש ביותר לדעת הקהל. על רקע דשדוש כלכלי-חברתי

זוהי בזירה בינלאומית, אנקרה תשמח לקבל את כל האירועים והמהלכים, אפילו הסמליים ביותר, שלכאורה מדגישים את מעמדה הנעלה של טורקיה באזור. זאת כאשר מאחורי הקלעים אפשר לנהל דיאלוג פרגמטי שתכניו יהיו שונים ממה שמערך ההסברה הטורקי ומנגנוני האידאולוגיים יבשרו לאזרחי המדינה. מנהיגים שונים באזור כבר למדו זאת (החל מרוסיה וכלה בישראל). גם מנהיגי המעצמות ידאגו לרמוז לשליט לבטח, מה יקדם את מדינתו לעתיד טוב יותר ועם זה ירצה את האמביציות האישיות שלו. מובן שהדבר יכול להימשך זמן ול"סולטן הטורקי" יש זמן. טרם רואים הרעה בתנאי המחיייה, או מלחמת אזרחים עקובה מדם, או כל דבר מערער יציבות שמסוגל להצית את הרחוב הטורקי. גם אין רואים התנגדות נרחבת של הציבור נגד אנשי דת ומשטרה. אפילו צעירים מובטלים מפנים את זעמם לא נגד "הסולטן" אלא נגד "מחררי השלטון", "הגייס החמישי הפרו-מערבי" וכל שאר "אויבים" מיתיים.

לאחר סיכול ניסיון ההפיכה והזכייה במשאל העם נראה כי ארדואן ימשיך להיות השליט הבלתי מעורער של טורקיה בעשור הקרוב. אפשר לשער שהוא מעוניין להשאיר חותם בהיסטוריה הטורקית וככל שמתקרבת שנת 2023 – 100 שנים לרפובליקה – הרצון לקבל הישג כלשהו בזירה כלשהי יגדל. לטורקיה יש כיווני פעולה מביטחיים להעלאת הפרסטיז'ה הבינלאומית שלה – המהלך שילווה בתמריצים כלכליים מצד הספונסרים של טורקיה המודרנית (בדגש על מדיניות המפרץ וארצות הברית). אין ספק שרק טורקיה תוכל להשליט סדר במרחב שסביב לה, לבדה או בשילוב עם שאר הכוחות השקולים יחסית, ולהציל את המדינות הכושלות, כגון סוריה ועיראק. ייתכן שטורקיה תוכל לקחת חלק בפתרון הסוגיה הפלסטינית. בשונה משאר המעצמות האזוריות, כגון מצרים הסובלת מבעיות כלכליות אקוטיות, תוכל להיות טורקיה נדיבה הרבה יותר בניסיונות להשליט שלום באזור ולפחות להביא לשקט בעזה.

טורקיה של ימינו היא מדינה אופורטוניסטית שמשנתנה במהרה, אך דואגת לשמור על מעמדה הבינלאומי ועל האינטרסים הכלכליים שלה. היגיון גאוגרפי רגיונלי פשוט ואפילו נקודת מבט פרגמטית על המעצמה הזו מולידים תחזיות אופטימיות. ועד כמה שהדבר נשמע הזוי – אפילו ה"סולטן" הטורקי – הנשיא ארדואן – הוא עוד סיבה לאופטימיות הזוהרה. יש להדגיש, כי הקטע הבא אינו ניזון מנקודת המבט הגאוגרפית, ויש להתייחס לכל האמור מטה בעירבון מוגבל. אולם אי אפשר לסכם את החיבור על טורקיה של ימינו מבלי להתייחס שוב לעומד בראשה וליכולותיו.

מסמכי "הוויקוליקס" שהודלפו לתקשורת ב-2010, עוד הרבה לפני הקרע שנוצר בין הנשיא אובמה לנשיא ארדואן, ושעסקו בתיאור של ארדואן, חושפים דמות מעניינת ביותר, ולכאורה מלאה בניגודים. כך, במפגש בין השגריר האמריקני שנפגש עם מקבילו הישראלי ב-2009, נשמעו לגבי הטענות שלפיהן מדובר באסלאמיסט פונדמנטליסטי שמונע במדיניותו משנאה. במסמך מ-2007 זכה ארדואן בתיאור של "וורקוגוליסט פרפקציוניסטי" ("perfectionist")

workaholic"), שדואג לסביבתו, ומצטייר בתור "פטריארך נדיב" ("benevolent patriarch"). מסמך מ-2005 מאת דיפלומט אמריקני בכיר תיאר את ארדואן בתור "מבודד... שניזון בעיקר מתקשורת איסלאמיסטית... שאיבד את עצמו בתוך פנטזיות אסלאמיות נאו-עות'מאניות ומוקף ביועצים המקדמים תאוריות קונספירציה שונות" (Lister 2010). ב-2004 דמותו אף זכתה בכינוי "מסוכן במיוחד" ("exceptionally dangerous") (Diehl 2010). כל זה לא הפריע לושינגטון לראות בארדואן בעל ברית בין החשובים ביותר במסגרת נאט"ו וגם מעבר לארגון. כעבור חמש שנים עם חשיפת המשבר הגלוי ביחסים בין המדינות, כבר במאמרים האקדמיים לא בחלו הכותבים בתיאורים, וכינו את ארדואן "דמגוג" ואת משטרו – "דספוט" (McCann 2015). אין לדעת אם כל ההבחנות הללו נכונות. מה שכן אפשר לראות בבירור זאת העובדה כי למרות היותו לכאורה "פטריארך", "פונדמנטליסט", "פנטי", "מונע משנאה", "מסוכן במיוחד", "דמגוג", "דספוט" וכולי, הצליח ארדואן להתמודד מול הלחצים מכל הכיוונים (מבפנים ומבחוץ), ולתמך בפקחות בתקופה הקשה ביותר שבאה בעקבות ניפוץ החלום הניאו-עות'מאני לאחר הסתבכות "אירועי האביב הערבי", ועם פרוץ המשבר הפיננסי הקשה שפקד את המדינה.

מדובר בפוליטיקאי מנוסה שמכיר "כללי משחק" במדיניות הפנים והחוץ. האיש תפקד בכל הדרגות רמות הכוח במדינה, החל מראש העיר של איסטנבול וכלה במשרד הנשיא. הוא משלב אלמנטים פנטיים אסלאמיים ומרבה ברטוריקה פוגענית, אבל אסור לזלזל בשיקול דעתו המדינית ובהבנתו הטובה של קוניונקטורה פוליטית וגאופוליטית המשתנה. אפילו הממשל של אובמה לא הצליח להתמודד איתו, ומצא את עצמו ניזוק מהרעת היחסים מול אנקרה. כפי שאפשר להתרשם, ארדואן אינו סובל כלל מחוסר כישרונות ומסוגל במידת הצורך לבצע שינויים טקטיים ואפילו אסטרטגיים, אם הוא רואה צורך בהם (המקרים של נרמול היחסים עם רוסיה וישראל מאירים זאת היטב).

במזרח התיכון שיקולים לא פרגמטיים כלל ופנטיים באמת משנים דרסטית עמים, משטרים ומדינות. במשך דור בודד מסוגלת להיעשות מדינה פרו-מערבית ומשגשגת יחסית למפלצת גאופוליטית. דוגמתה של איראן היא המתבקשת. לשם המחשת מדיניותו הפן-אסלאמית של ארדואן והצלחתו היחסית לעומת אלו האחרים אין מנוס מלהשתמש בהשוואה לא כל כך קורקטית, אך בהיעדר שונה היא אפשרית – מול שכנתה המזרחית של טורקיה – איראן תחת ממשל הדתי הרדיקלי של האייתולות. בתוך 15 שנים מאז "המהפכה האסלאמית" (1979–1994) בהנהגתו של חומייני וממשיכיו, ידעה איראן העשירה ביותר בחומרי אנרגיה ומחצבים ומתפתחת לפי נורמות מערביות, שינוי חברתי וכלכלי שלא היטיב עם רוב שכבות האוכלוסייה. איראן ניסתה "לייצא את המהפכה"; ניהלה מלחמה עקובה מדם מול עיראק; חוותה משברים פיננסיים; הושפעה לרעה מסנקציות מערביות; מצאה את עצמה מנודה ומסוכסכת עם מעצמות המערב והצטיידה בבעלות ברית מפוקפקות ביותר, כגון רוסיה, סוריה, צפון קוריאה.

ב-15 השנים של השלטון האסלאמי בטורקיה (2002–2017) בהנהגתם של ארדואן ואנשי מפלגתו – לא רואים משברים קיומיים, מלחמות הרס ובידוד מוחלט. ייתכן שאילו לא היה פורץ "האביב הערבי" היו טורקיה ומנהיגה משתלטים עם "הכוח העדין" שלהם על חלקים נרחבים במזרח התיכון, ובהחלט משיגים את החלום הפן-עות'מאני, וזאת לצד תועלות כלכליות וגאופוליטיות נלוות. כידוע, זה לא קרה והנשיא ארדואן למד זאת מניסיונו המה. נותר לקוות שמנהיגה הנוכחי של טורקיה, שמכיר עכשיו היטב את יכולותיה של מדינתו ושהפנים לקחים מכישלונות העבר, יצליח הרבה יותר במדיניותו העתידית. מדיניות שקולה יותר של ארדואן תגרום לכך שטורקיה תמשיך להיות מעצמה אזורית משפיעה, שאי אפשר יהיה להתעלם מחשיבותה האזורית.

מקורות

- וינטר, א' וג' לינדנשטראוס. 2016. מצרים וטורקיה בצל ניסיון הפיכה: ההפשרה שנבלמה. *מבט על*, 842 (3.8.2016).
- ידלין, ע' 2015. העימות הטורקי-רוסי: לקחים לישראל. *מבט על*, 774 (1.12.2015).
- לביא, ג' וג' לינדנשטראוס. 2016. יחסי סין-טורקיה – התקרבות לצד חשדנות. *עדכון אסטרטגי*, 19, 113–105.
- לינדנשטראוס, ג' 2007. טורקיה מול הכורדים בצפון עיראק: לקראת התערבות צבאית? *עדכון אסטרטגי*, 10, 86–81.
- לינדנשטראוס, ג' 2010. *גישור והידברות: פרדיגמה חדשה במדיניות החוץ והביטחון של טורקיה והשלכותיה על ישראל*. מזכר 104. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS).
- לינדנשטראוס, ג' 2011. טורקיה והמזרח התיכון – בין אופוריה להתפכחות. בתוך: *הערכה אסטרטגית לישראל 2011*, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 93–103 (INSS).
- לינדנשטראוס, ג' 2015. טורקיה והאיום מצד 'המדינה האסלאמית': האם נפל האסימון?. בתוך: י' שוייצר וע' עינב (עורכים), *המדינה האסלאמית: דגל שחור מתנוסס מעליה*, 162–157, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS).
- לינדנשטראוס, ג' 2016. הסכם הנורמליזציה בין ישראל לטורקיה: האם אפשר לקוות לדף חדש ביחסים? *מבט על*, 832 (28.6.2016).
- מגן, צ', ג' לינדנשטראוס ופ' פיינברג. 2015. התנגשות איתנים? יחסי טורקיה ורוסיה במדרון חלקלק. *מבט על*, 777 (9.12.2015).
- סופר, א' 1992. *תמורות בגאוגרפיה של המזרח התיכון*. תל-אביב: עם עובד.
- סופר, א' 2006. *המאבק על המים במזרח התיכון*. תל אביב: עם עובד.
- ערן, ע' וג' לינדנשטראוס. 2015. טורקיה מנווטת בין המזרח למערב ובין השיעים לסונים. *מבט על*, 687 (20.4.2015).
- ערן, ע' וג' לינדנשטראוס. 2016. הסכם חדש בין האיחוד האירופי לטורקיה: שיקולים קצרי ראות על חשבון הסתכלות ארוכת טווח, *מבט על*, 811 (4.4.2016).
- פרלוב, א' וג' לינדנשטראוס. 2016. משלוש יוצא אחד: סוריה, טורקיה והכורדים. *מבט על*, 827 (8.6.2016).
- צ'ורשק, א' 2005. *טורקיה: היסטוריה מודרנית*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- שיין, ס' וג' לינדנשטראוס. 2016. ניסיון ההפיכה הכושל בטורקיה: דחיפה ליחסי איראן-טורקיה. *מבט על*, 839 (27.7.2016).

- Aboultaif, E. W. 2016. Regional and International Factors that Prolong the Syrian Crisis. *Syria Studies*, 8(2), 1–11.
- Abu Zeed, A. 2016. Can Iraq reach dam agreement with Turkey to protect marshes?. *Al-Monitor* (7.10.2016).
- Akbarzadeh, S., and J. Barry. 2017. Iran and Turkey: not quite enemies but less than friends. *Third World Quarterly*, 38(4), 980–995.
- Akçam, T. 2012. *The Young Turks' crime against humanity: the Armenian genocide and ethnic cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton University Press.
- Aktar, A. 2003. Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: Turkish Experience of Populations Exchange Reconsidered. In R. Hirschon (ed.). *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Exchange between Greece and Turkey*, New York, Oxford: Berghahn Books, 79–95.
- Aktas, E. 2017. The rise and the fall of the Turkish economic success story under AKP (JDP). *Contemporary Islam*, 1–13. doi:10.1007/s11562-017-0381-y.
- Akyüz, L. 2017. *Ethnicity, Gender and the Border Economy: Living in the Turkey-Georgia Borderlands*. Routledge.
- Al Jazeera*. 2017. Erdogan offers citizenship to Syrian and Iraqi refugees (7.1.2017).
- Al-Khalidi, S. 2017 a. Syrian army sends reinforcements toward border with Iraq: rebels. *Reuters* (14.5.2017).
- Al-Khalidi, S. 2017 b. U.S. builds two air bases in Kurdish-controlled north Syria: Kurdish report. *Reuters* (6.3.2017).
- Alimukhamedov, F. 2015. Turkey's Central Asia policy in the changing world: priorities, policies and actions. *South-East European Journal of Political Science*, III (2), 109–131.
- Arslan, G. E., and D. Pulan. 2014. Economic and Social Impacts of South East Anatolia Project GAP and Beyond. *Journal of Regional Development and Planning*, 3(1), 19–34.
- Ata, F. K. 2017. EU-Turkey Relations (1999–2016): Conditionality at Work?. In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 105–127.
- Atmaca, A. Ö. 2017. Turkey-US Relations (2009–2016): A troubled partnership in a troubled world?. In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 63–82.
- Ataman, M. 2012. Turkish-Saudi Arabian Relations during the Arab Uprisings: Towards a Strategic Partnership?. *Insight Turkey*, 14(4), 121–136.
- Aviv, E. 2017. *Antisemitism and Anti-Zionism in Turkey: From Ottoman Rule to AKP*. Routledge.
- Aydın-Düzgüt, S., and N. Tocci. 2015. *Turkey and the European Union*. London: Palgrave Macmillan.

- Aydin, M. 1999. Determinants of Turkish foreign policy: historical framework and traditional inputs. *Middle Eastern Studies*, 35/4, 152–186.
- Aydin, M. 2004. Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus. *Turkish Studies*, 5(2), 1–22.
- Aydin, Z. 2010. Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture. *Journal of Agrarian Change*, 10(2), 149–187.
- Baban, F., S. Ilcan., and K. Rygiel. 2017. Syrian refugees in Turkey: Pathways to precarity, differential inclusion, and negotiated citizenship rights. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(1), 41–57.
- Baconi, T. 2017. *Pipelines and Pipedreams: How the EU Can Support a Regional Gas Hub in the Eastern Mediterranean*. ECFR (The European Council on Foreign Relations) Policy Brief, 211 (April 2017).
- Bağcı, H., and Ç. Kurç. 2017. Turkey's strategic choice: buy or make weapons?. *Defence Studies*, 17(1), 38–62.
- Baker, L. 2016. How gas could warm relations between Israel and Turkey. *Reuters* (20.6.2016).
- Bardakçı, M., C. Freyberg-Inan, and O. Leisse (eds.). 2017. *Religious minorities in Turkey: Alevi, Armenians, and Syrians and the Struggle to Desecuritize Religious Freedom*. Palgrave Macmillan UK.
- Berkant, O., F. Evrendilek, and D. Kazgoz. 2016. Sustainable Agricultural Water Management in the Asi Basin. In A. Kibaroglu and R. Jaubert (eds.), *Water Resources Management in the Lower Asi-Orontes River Basin: Issues and Opportunities*, Geneva: Graduate Institute of International and Development Studies; Istanbul: MEF University, 97–109.
- Bozkurt, D., and O. L. Sen. 2013. Climate change impacts in the Euphrates–Tigris Basin based on different model and scenario simulations. *Journal of hydrology*, 480, 149–161.
- Büyüksaraç, G. B. 2017. Trans-border Minority Activism and Kin-state Politics: The Case of Iraqi Turkmen and Turkish Interventionism. *Anthropological Quarterly*, 90(1), 17–53.
- Cagaptay, S. 2004. Race, assimilation and Kemalism: Turkish nationalism and the minorities in the 1930s. *Middle Eastern Studies*, 40(3), 86–101.
- Çakmak, C., and M. Ustaoğlu. 2017. Politics vs. trade: a Realist view on Turkish–Israeli economic relations. *Israel Affairs*, 23, 303–323.
- Caliskan, K. 2017. Explaining the end of military tutelary regime and the July 15 coup attempt in Turkey. *Journal of Cultural Economy*, 10(1), 97–111.
- Çandar, C. 2017. Does Turkey's Erdogan expect more gain than pain from ditching EU?. *Al-Monitor* (23.3.2017).

- Canefe, N. 1998. Tribalism and Nationalism in Turkey: Reinventing Politics. In K. Christie (ed.). *Ethnic Conflict, Tribal Politics: A Global Perspective*. Curzon Press, 153–178.
- Çandar, C. 2017. Turkey faces financial disaster. *Al-Monitor* (13.1.2017).
- Çetin, T., and F. Oğuz (eds.). 2011. *The political economy of regulation in Turkey*. Springer Science & Business Media.
- Cetingulec, M. 2017 a. The real reason behind Turkey's skyrocketing welfare spending. *Al-Monitor* (5.5.2017).
- Cetingulec, M. 2017 b. Refugee influx to Turkey sharply rises. *Al-Monitor* (21.2.2017).
- Cheterian, V. 2017. The Last Closed Border of the Cold War: Turkey–Armenia. *Journal of Borderlands Studies*, 1–20.
- Chulkovskaya, Y. 2017. What role will Crimean Tatars play in Russian-Turkish relations?. *Al-Monitor* (22.3.2017).
- CIA World Factbook*. 2017.
- Cizre, U., and J. Walker. 2010. Conceiving the new Turkey after Ergenekon. *The International Spectator*, 45(1), 89–98.
- Clarke, M. 2017. The Impact of Ethnic Minorities on China's Foreign Policy: The Case of Xinjiang and the Uyghur. *China Report*, 53(1), 1–25.
- Cornell, S. E. (ed.) 2017. *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict*. Palgrave Macmillan.
- Coskun, O., and D. Butler. 2016. Turkey to complete Syria border wall within 5 months, official says. *Reuters* (28.9.2016).
- Daily Sabah*. 2016. Turkey's seven public-private infrastructure deals an all-time high (14.6.2016).
- Daily Sabah*. 2017 a. Turkey plans to build security wall on border with Iran (9.5.2017).
- Daily Sabah*. 2017 b. First ALTAY tank to be put into service by 2020 (11.3.2017).
- Danforth, N. 2016. Turkey's New Maps Are Reclaiming the Ottoman Empire. *Foreign Policy* (23.10.2016).
- Darques, R. 2017. From Borderlines to Borderlands: A Perspective of the Frontier Issue in the Balkans. In *Mapping Versatile Boundaries*. Springer International Publishing, 153–186.
- Darama, Y., and K. Seyrek. 2016. Determination of Watershed Boundaries in Turkey by GIS Based Hydrological River Basin Coding. *Journal of Water Resource and Protection*. 8, 965–981.
- Davutoğlu, A. 2001. *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.

-
- De Bel-Air, F. 2016. *Migration profile: Turkey*. Migration Policy Centre – Robert Schuman Centre for Advanced Studies – European University Institute.
- Dearden, L., and H. Agerholm. 2017. Erdogan calls Dutch government 'Nazis' after Turkish foreign minister's plane prevented from landing in Netherlands. *Independent* (11.3.2017).
- Delibas, K. 2015. *The rise of political Islam in Turkey: Urban poverty, grassroots activism and Islamic fundamentalism*. London, New York: IB Tauris.
- Demirtaş, B. 2017. Reconsidering Turkey's Balkan Ties: Opportunities and Limitations. In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 129–149.
- Devitt, P., D. Solovyov, and J. Stubbs. 2016. Factbox: Impact of Russian sanctions on trade ties with Turkey. *Reuters* (27.6.2016).
- Diehl, J. 2010. How WikiLeaks cables capture 21st-century Turkey. *The Washington Post* (5.12.2010).
- Dikkaya, M., and D. Özyakışir. 2008. Developing regional cooperation among Turkey, Georgia and Azerbaijan: Importance of regional projects. *Perceptions*, 13(1), 93–118.
- Doğan, Z. 2017. What's behind curious gold traffic between Turkey and UAE?. *Al-Monitor* (9.5.2017).
- DW (*Deutsche Welle*) 2017. German lawmakers call for withdrawal of Bundeswehr troops from Turkey (12.3.2017).
- EIA (U.S. Energy Information Administrator). 2016. *Country Analysis Brief: Turkey*.
- Ekinci, D. 2017. Russia-Turkey Relations (1991–2016): Diverging Interests and Compelling Realities. In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 151–172.
- Ercan, P. G. 2017. The Cyprus Question: At an Impasse for Too Long. In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 321–342.
- Erdönmez, C., and S. Özden 2009. Relations between rural development projects and urban migration: the Köykent Project in Turkey. *Ciência Rural*, 39(6), 1873–1879.
- Ergin, M. 2014. The racialization of Kurdish identity in Turkey. *Ethnic and Racial Studies*, 37(2), 322–341.
- Esmer, S., and O. Duru. 2017. Port governance in Turkey: The age of the global terminal operators. *Research in Transportation Business & Management*, 22, 214–223.
- Flynn, E., and N. Whigham. 2016. NUKE BASE THREAT US airbase in lockdown and power cut by Turkey in revenge for harbouring 'mystic' cleric blamed for masterminding coup. *The Sun* (16.7.2016).

FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations). AQUASTAT. 2009. *Turkey. Water Report 34*.

FAO GIEWS (Food and Agriculture Organization of the United Nations Global Information and Early Warning System). 2017. Country Briefs: Turkey (19.1.2017).

Farasin, F. 2016. Can there be a Turkish-Saudi alliance? *Daily Sabah* (8.7.2016).

GDRS (General Directorate of Rural Services). 2003. *Soil and water recourses of Turkey and desertification* (Türkiye Toprak ve Su Kaynakları ve Çölleşme). Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, APK Daire Başkanlığı. Ankara.

Göker, Ç. F., and A. P. Gürson. 2017. Turkey-Russia Relations After The Cold War Era And The Middle East Policies. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 4(5), 119–123.

Gönül, V. 2010. Turkey-NATO Relations and NATO's New Strategic Concept. *Turkish Policy Quarterly*, 9(1), 1–18.

Gullo, M. 2016. Turkey's Power Play: The Creation of an Indigenous Military Industry and its Neo-Ottoman Offensive. *RT* (Research Turkey – Centre for Policy and Research on Turkey) (10.6.2016).

Gumrukcu, T., and H. Pamuk. 2017. Turkey's Erdogan declares referendum victory, opponents plan challenge. *Reuters* (17.4.2017).

Gunes, C. 2013. *The Kurdish national movement in Turkey: From protest to resistance*. London & New York: Routledge.

Gur, M. 2014. *The balancing role of Turkey for the influence of China in Central Asia*. Doctoral dissertation, Monterey, California: Naval Postgraduate School.

Guresci, E. 2013. Rural Immigration in Turkey and Agricultural Problems. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*, 16(4), 63–70.

Gökmen, A., and M. Nakip. 2017. At the Convergence of Energy Corridors: Energy Situation in Turkey and a Critical Evaluation with Porter's Model. In B. Christiansen and G. Koc (eds.). *Transcontinental Strategies for Industrial Development and Economic Growth*. IGI Global, 146–160.

Günay, D. 2017. The Roles Turkey Played in the Middle East (2002–2016). In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 195–215.

Gurcan, M. 2017. Why Qatar and Turkey are becoming an item. *Al-Monitor* (13.3.2017).

Haferlach, L., F. Tekin, and J. Wódka. 2017. Friends. Foes. Frenemies? Unpacking the future of EU-Turkey relations. *Futures*. (In press. Available online 8 May 2017).

Harris, A. 2016. Tourism Decline in Turkey – What Happens Next?. *Diplomatic Courier* (25.11.2016).

Hassan, K. 2017. Can economic opportunity bring Turkey, Egypt closer?. *Al-Monitor* (17.2.2017).

-
- Hoffman, K. 2016. Kotil: Istanbul New Airport to be world's largest. *ATW* (20.4.2016).
- Hogg, J., and C. Sezer 2015. Erdogan aims to turn Turkey into major defense industry power. *Reuters* (27.5.2015).
- Hürriyet Daily News*. 2013. Turkish PM Erdoğan reiterates his call for three children (3.1.2013).
- Hürriyet Daily News*. 2016. Erdoğan's call on citizens to sell dollars prompts 'crazy' campaigns across Turkey (5.12.2016).
- Hürriyet Daily News*. 2017 a. Erdoğan calls on citizens abroad: 'Come to Turkey for vacation'. (2.2.2017).
- Hürriyet Daily News*. 2017 b. Turkish tourism sector seeks rise in local travelers (26.4.2017).
- Ibryamova, N., and M. Kara, 2017. Russia and Turkey: Power, Individuals, and Identities in the Syrian Conflict. In R. Kanet (ed.). *The Russian Challenge to the European Security Environment*. Springer International Publishing, 235–257.
- İçduygu, A., and Ö. Kaygusuz. 2004. The politics of citizenship by drawing borders: Foreign policy and the construction of national citizenship identity in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 40(6), 26–50.
- Idiz, S. 2015. Ankara's relations with Cairo still frosty despite Saudi mediation. *Al-Monitor* (5.5.2015).
- Idiz, S. 2016. Will Turkey be expelled from NATO?. *Al-Monitor* (26.6.2016).
- İnan, Y., and P. G. Ercan. 2017. Maritime Relations of Peninsular Turkey: Surrounded by Hostile or Peaceful Waters?. In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 281–301.
- Ince, B. 2012. *Citizenship and identity in Turkey: from Atatürk's republic to the present day*. London & New York: IB Tauris.
- İpek, P. 2017. The Role of Energy Security in Turkish Foreign Policy (2004–2016). In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 173–194.
- Issacharoff, A. 2013. Turkey to withdraw troops from UNIFIL in south Lebanon. *Times of Israel* (10.8.2013).
- Jwaideh, W. 2006. *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse University Press.
- Karadeniz T., and E. Gurses 2016. Turkey says its troops to stay in Iraq until Islamic State cleared from Mosul. *Reuters* (13.10.2016).
- Karasin, E. 2017. Turkey's interior minister threatens to 'blow the mind of Europe' by sending 15,000 refugees a month to the bloc as dispute intensifies. *Daily Mail* (17.3.2017).

- Kayaoglu, B. 2017 a. Turkey angry, stoic with US decision to arm Syrian Kurds. *Al-Monitor* (10.5.2017).
- Kayaoglu, B. 2017 b. Turkey, Israel in verbal spat over Jerusalem. *Al-Monitor* (8.5.2017).
- Khalifa, M. 2017. Turkish Foreign Policy in the Middle East After Arab Spring. *International Relations*, 5(2), 102–111.
- Kim, K., Ilkcaracan, I., and T. Kaya. 2017. *Investing in Social Care Infrastructure and Employment Generation: A Distributional Analysis of the Care Economy in Turkey*. The Levy Economics Institute. Working Paper 882.
- Kınacıoğlu, M. 2017. NATO-Turkey Relations: From Collective Defence to Collective Security. In P. G. Ercan (ed.). *Turkish Foreign Policy*. Springer International Publishing, 63–82.
- Kingsley, P. 2017. 78 Rescued as Russian Naval Ship Sinks After Collision. *The New York Times* (27.4.2017).
- Kirschner, A., and K. Tiroch 2012. The Waters of Euphrates and Tigris: An International Law Perspective. In A. von Bagdandy and R. Wolfrum (eds.) *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 16(1), 329–394.
- Köksal, N. 2016. Turkey's new border battle stretches well into Iraq – and its future. *CBC News* (25.10.2016).
- Koylu, H. 2017. Can Ankara ever balance its policy in Syria?. *Al-Monitor* (8.5.2017).
- Kozok, F., R. Hamade, and B. Harvey. 2017. Turkey Will Keep Pumping Money Into Infrastructure, Premier Says. *Bloomberg* (25.4.2017).
- Kuzudisli, A. 2017. Fight Against Poverty From the Islamic Point of View: The Wealth Distribution and Share. *Economics*, 5(1), 9–15.
- Laçiner, S. 2009. Turgut Özal Period in Turkish Foreign Policy: Özalism. *USAK Yearbook of International Politics and Law*, 2, 153–205.
- Lami, B. 2017. Influence of Turkish Foreign Policy in Albania. *EJMS European Journal of Multidisciplinary Studies Articles*, 4(1), 88–97.
- Lepeska, D. 2015. Turkey Casts the Diyanet. *Foreign Affairs* (17.5.2015).
- Lerner, G. M. 2017. In Turkey, US Loss Is China's Gain. *The Diplomat* (31.1.2017).
- Lister, T. 2010. Leaked cables point to vital, volatile U.S. relationship with Turkey. *CNN* (29.11.2010).
- Logan, R. 2017. Turkish president demands EU pay €3 BILLION before intervening in Europe's migrant crisis. *Express* (24.8.2016).

-
- Martinez, L., and E. McLaughlin 2017. The US has troops in Syria, and here's what they're doing. *ABC News* (12.4.2017).
- Mason, R. 2017. Turkish Regional Policy in the Modern Era: From "Zero Problems" to Few Options. In R. Mason (ed.). *Reassessing Order and Disorder in the Middle East: Regional Imbalance or Disintegration?*. Rowman & Littlefield, 135–158.
- McCann, D. 2015. The sins of Sultan Erdogan. *Quadrant*, 59(10), 42–47.
- Melhem, M. Will Israel, Turkey decide the fate of Gaza?. *Al-Monitor* (15.3.2016).
- Ministry of Economy of Turkey*. 2016. Economic and commercial relations with Israel. <http://www.mfa.gov.tr/economic-and-commercial-relations-with-israel.en.mfa>.
- Middle East Monitor*. 2017. Erdogan: Turkey killed 13,000 Daesh, PKK terrorists (5.3.2017).
- Mitrovic, M. 2014. *Turkish Foreign Policy towards the Balkans: The influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey – Balkan Relations*. GeT MA Working Paper Series. No. 10. Department of Social Sciences Humboldt-Universität zu Berlin.
- Mortimer, J. 2017. Long road ahead for renewed Cyprus reunification talks. *Al-Monitor* (15.1.2017).
- Murinson, A. 2006. The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy. *Middle Eastern Studies*, 42(6), 945–964.
- Nasralla, S. 2017. Austria stops four Turkish political meetings as row spreads. *Reuters* (11.3.2017).
- Noack, R. 2016. Home to 3 million Turkish immigrants, Germany fears rising tensions. *The Washington Post* (18.7.2016).
- Noutcheva, G., and S. Aydin-Düzgit. 2012. Lost in Europeanisation: The Western Balkans and Turkey. *West European Politics*, 35(1), 59–78.
- O'Brien, Z. 2017. NUCLEAR TURKEY? Imam close to Erdogan calls for weapons NOW amid tensions with EU. *Sunday Express* (16.3.2017).
- OECD*. 2017. Water withdrawals (indicator). doi: 10.1787/17729979-en (Accessed on 30 March 2017).
- Oktav, Ö. 2017. Turkey's Water Policy in the Euphrates-Tigris Basin. In M. Behnassi and K. McGlade (eds.) *Environmental Change and Human Security in Africa and the Middle East*. Springer International Publishing, 239–255.
- Okumuş, O. 2016. How Ankara, Washington plan to achieve regional energy security. *Al-Monitor* (29.8.2016).
- Ozkececi-Taner, B. 2017. Disintegration of the "strategic depth" doctrine and Turkey's troubles in the Middle East. *Contemporary Islam*, 1–14. doi:10.1007/s11562-017-0387-5.

- Pamuk, Ş. 2007. Economic change in twentieth century Turkey: Is the glass more than half full?. *The Cambridge history of Turkey*, 4, 266–300.
- Park, K. 2015. China Merchants-Led Group Buys Turkey Terminal for \$920 Million. *Bloomberg* (17.9.2015).
- Parker, J.W. 2015. *Understanding Putin through a Middle Eastern Looking Glass*. Strategic Perspectives, No. 19. Institute for National Strategic Studies. National Defense University. Washington D.C.
- Paul, A. 2015. Turkey-EU Relations: Forever Engaged, Never to be Married?. *Heinrich-Böll-Stiftung European Union* (8.7.2015). <https://eu.boell.org/en/2015/07/08/turkey-eu-relations-forever-engaged-never-be-married>.
- Peat, C. 2016. Angela Merkel's government says it has proof Turkey is supporting Islamic State and Hamas. *Daily Express* (17.8.2016).
- Phillips, C. 2017. Eyes Bigger than Stomachs: Turkey, Saudi Arabia and Qatar in Syria. *Middle East Policy*, 24(1), 36–47.
- Phillips, D. 2014. ISIS-Turkey Links. *Institute for the Study of Human Rights*. Huffington Post (11.9.2014).
- Pitel, L. 2015. Syria air strikes: Russia accused of ethnic cleansing of Turkmen. *Independent* (30.11.2015).
- Reed, J. 2017. Israel signs pipeline deal in push to export gas to Europe. *Financial Times* (3.4.2017).
- Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism*. 2017. Number of Arriving-Departing Visitors, Foreigners and Citizens. <https://www.kultur.gov.tr/EN,153018/number-of-arriving-departing-visitors-foreigners-and-ci-.html>.
- Republic of Turkey – Ministry of Energy and Natural Resources*. 2017. Electricity. <http://www.enerji.gov.tr/en-US/Pages/Electricity>.
- Saldıraner, Y. 2013. Airport master planning in Turkey; planning and development problems and proposals. *Journal of Air Transport Management*, 32, 71–77.
- Sanchez, R. 2017. Erdogan calls on Turkish families in Europe to have five children to protect against 'injustices'. *The Telegraph* (17.3.2017).
- Sanli, U. 2016. Erdogan's secret economic weapon. *Al-Monitor* (4.5.2016).
- Shanghai Business Review*. 2016. Turkey's Silk Road Dream (24.7.2016).
- Sirkeci, I. 2017. Turkey's refugees, Syrians and refugees from Turkey: a country of insecurity. *Migration Letters*, 14(1), 127–144.

-
- Smith, K. 2016. Expansion and reform reshape Turkey's railways. *International Railway Journal* (20.5.2016).
- Sonmez, M. 2017 a. Is Gulf money really a lifesaver for Turkish economy? *Al-Monitor* (27.1.2017).
- Sonmez, M. 2017 b. Canal Istanbul: Still hyped, still 'crazy'. *Al-Monitor* (22.2.2017).
- Sonmez, M. 2017 c. How political risks wreck Turkey's economic prospects. *Al-Monitor* (3.2.2017).
- Strosser, P., De Paoli, G., and T. Efimova. 2017. *The Potential Benefits of Transboundary Co-operation in Georgia and Azerbaijan: Kura River Basin*. No. 114. OECD Publishing.
- Suchkov 2017. How 'complete' is normalization between Russia, Turkey?. *Al-Monitor* (13.3.2017).
- Tastekin, F. 2015. Northern Cyprus demands respect from Turkey. *Al-Monitor* (28.4.2015).
- Temizer, M. 2016. Iran offers Turkey additional gas. *Anadolu Agency* (13.10.2016).
- Tezcür, G. M., and M. Gurses. 2017. Ethnic Exclusion and Mobilization: The Kurdish Conflict in Turkey. *Comparative Politics*, 49(2), 213–234.
- Tharoor, I. 2016. The Middle East's alphabet soup of Kurds, explained. *The Washington Post* (22.2.2016).
- The Atlas of Economic Complexity*. 2017. Harvard University. <http://atlas.cid.harvard.edu/>
- The Economist*. 2016. Turks in Germany: old faultlines (6.8.2016).
- The Guardian*. 2016. Turkey to shut military academies as it targets armed forces for 'cleansing' (31.7.2016).
- The World Bank*. 2017.
- Tok, E. 2008. Anatolian cities and the new spirit of Turkish capitalism. *Turkish Policy Quarterly*, 7(4), 81–89.
- Tocci, N. 2014. Turkey and the European Union: A Journey in the Unknown. *Turkey project policy paper*, 5 (November 2014). The Turkey Project at Brookings. Washington, D.C.
- Toksabay, E., and T. Gumrukcu. 2016. Turkey sees swift overhaul of intelligence agency, gendarmerie after coup. *Reuters* (3.8.2016).
- Tombuş, H. E., and B. Aygenc. 2017. (Post-) Kemalist Secularism in Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 19(1), 70–85.
- Totten, M. J. 2015. The Trouble with Turkey: Erdogan, ISIS, and the Kurds. *World Affairs*, 178 (3), 5–13.
- Tür, Ö. 2016. *Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity*. London & New York: Routledge.

Turkan Kejanli, D. 2013. Urban renewal process and conflict: Where to go? To TOKI houses or to other gecekondu areas?. *International Journal of Academic Research*, 5(4), 39–52.

Turkish Statistical Institute. 2014, 2015, 2016, 2017. <http://www.turkstat.gov.tr>.

Tüysüzoğlu, G. 2014. Strategic depth: A neo-Ottomanist interpretation of Turkish Eurasianism. *Mediterranean Quarterly*, 25(2), 85–104.

Ülengin, F., Ş. Önsel, Y. I. Topçu, E. Aktaş, and Ö. Kabak. 2007. An integrated transportation decision support system for transportation policy decisions: The case of Turkey. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 41(1), 80–97.

UPI. 2010. Turkey 'freezes arms deals with Israel' (18.6.2010).

Uzer, U. 2016. *An Intellectual History of Turkish Nationalism*. University of Utah Press.

Van Wilgenburg, W. 2016. Syrian Democratic Forces accuse Turkey of ethnic cleansing, call for investigation. *ARA News* (28.10.2016).

Vaez, A. 2016. Turkey and Iran's Dangerous Collision Course. *The New York Times* (18.12.2016).

Vračić, A. 2016. *Turkey's role in the Western Balkans*. SWP (Stiftung Wissenschaft und Politik) Research Paper. German Institute for International and Security Affairs.

Walker, J. 2007. Learning strategic depth: implications of Turkey's new foreign policy doctrine. *Insight Turkey*, 9(3), 32–47.

Warrick, J. 2016. Double game? Even as it battles ISIS, Turkey gives other extremists shelter. *The Washington Post* (10.7.2016).

Watson, I., and G. Tuysuz. 2013. Turkey rejects claims it blew Israeli agents' cover. *CNN* (17.10.2013).

Zaman, A. 2017. Iranian tourists flock to Turkish border towns. *Al-Monitor* (23.3.2017).

